FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED

2000

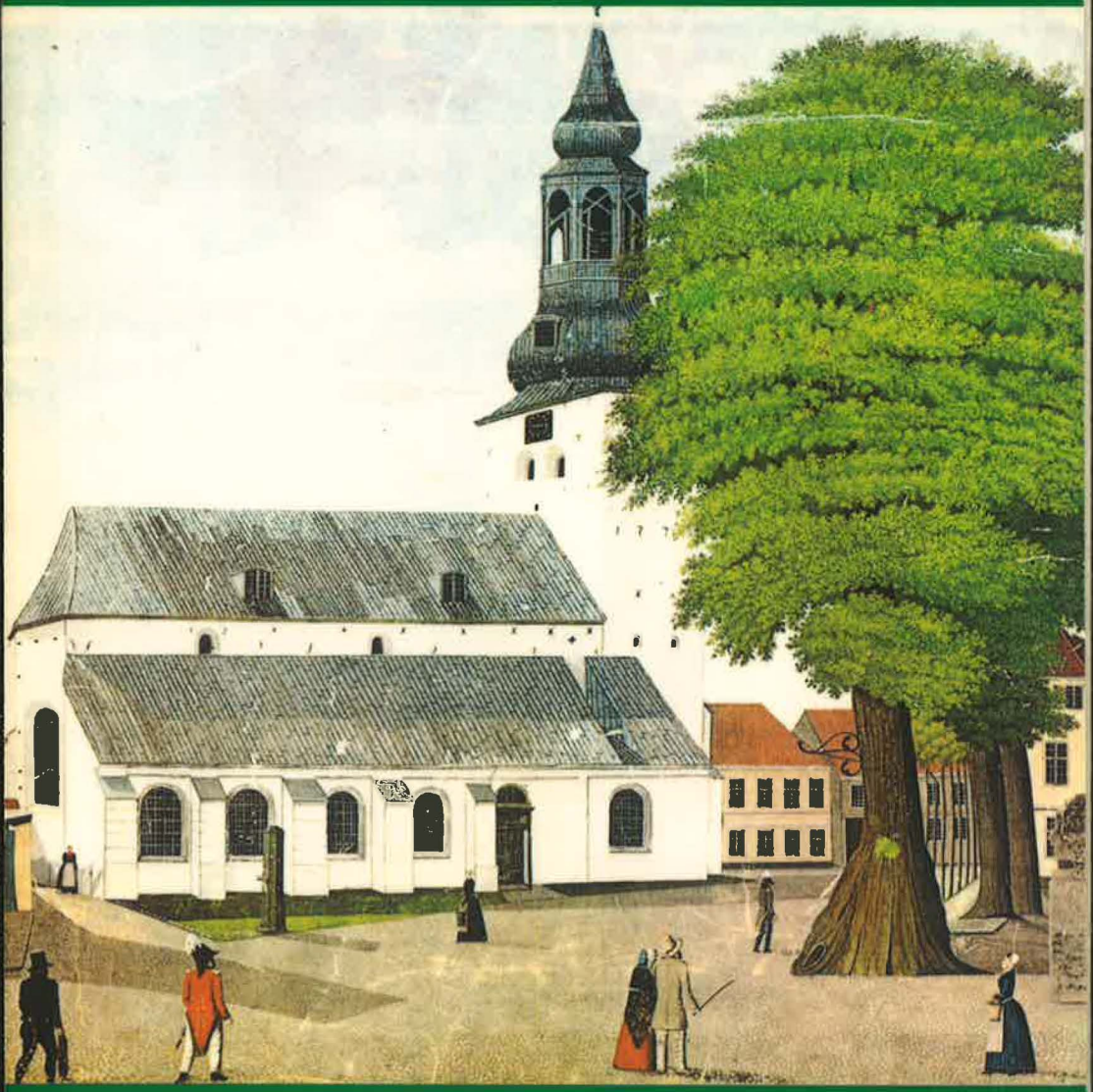

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR HIMMERLAND OG KJÆR HERRED

FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED

FRA HIMMERLAND OG KJÆR HERRED

89. ÅRGANG

2000

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR HIMMERLAND OG KJÆR HERRED

Redaktionsudvalg for årgang 2000
Eva Auken
Birte Friis
Ketty Johansson
Ove Paulsen
Jens Topholm

ISSN: 0107-9301

Copyright: Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred

Omslagsillustration:
Gammel Torv i Aalborg med Budolfi Kirke 1846.

Hobro Bogtrykkeri

Indhold

Da hollænderen kom til Himmerland
Af Lise Andersen 7

Aalborgs ældste tingbøger og rådstueprotokoller
Af Hans Gjedsted 57

Fra klosterdreng til storbonde
Af Poul Verner Christiansen 85

Orgelbyggeren Hartwig Müller
og Budolfi Kirkes ældste orgler
Af Thorkild Heilskov Rasmussen 107

Meddelelser fra
styrelse og redaktion 149

Resultatopgørelse for 1999 154

Status pr. 31. december 1999 155

Litteratur om Himmerland og Kjær Herred 1999-2000.
Desværre kan vi i år ikke som sædvanlig bringe bibliotekar Jeppe Hansens oversigt over litteratur om Himmerland og Kjær Herred udkommet siden udgivelsen af sidste årbog på grund af ombygninger på Det nordjyske Landsbibliotek.

I stedet vil vi til næste år bringe en oversigt, der dækker perioden 1999-2001.

Da hollænderen kom til Himmerland

Af Lise Andersen

Da Hadsund Egns Museum i 1995 begyndte en gennemgribende restaurering af Nordjyllands ældste, eksisterende hollandske vindmølle, startede vi en undersøgelse, hvis formål var at afdække Havnø Mølles placering i det møllehistoriske billede, herunder at undersøge om den almindelige antagelse, at den hollandske mølle i Danmark spredtes ved almindelig diffusion - som ringe i vand -, holder for en nærmere undersøgelse.

Diffusionsteorien kommer bl.a. til udtryk hos Ole Mortensøn:
»I løbet af 1700-tallet vandt den hollandske mølle terræn i Danmark som gryn- og kornmølle. I dette tilfælde var der tale om almindelig diffusion, d.v.s. den hollandske møllebygning vandt først indpas i de sydlige egne af landet og spredtes herfra videre nordover. I begyndelsen af 1700-tallet dukkede kornhollændere op i Ostfriesland, i 1700 opførtes en hollændermølle i Halsted ved Husum, 1731 én i Eckernførde, 1739 én i Rudbøl, 1744 nyopførtes en hollændermølle på Dybbøl og i 1762 fik Sønderborg én. Fyn fik sin første hollænder, nemlig Vester Mølle i Fåborg i 1790 og samme år opførtes den første hollænder på Langeland. 1796 grundlagdes Hollandske Mølle i Helsingør og i året 1800 blev den første hollænder opført i Kalundborg.«

I området nord for Mariager Fjord byggedes den første hollandske vindmølle i 1832, hvilket umiddelbart kunne se ud som en bekræftelse af diffusionsteorien. Imidlertid har diffusionsteori, - altså den antagelse at kulturtræk og teknologiske nyskabelser spredes som ringe i vand - mange svagheder. Dels implicerer teorien, at udvikling er noget, der bare sker - uden menneskers bevidste vilje. Dels viser erfaringen, at kulturtræk og teknologiske landvindinger ofte spredes i spring eller overspring.

At kulturtræk spredes i spring, hermed mener jeg, at der f.eks. i en afsides krog af landet kan sidde et entreprenant menneske, hvis horisont er lidt større end naboernes, - en »Hans, der har været udenlands type« - der har set og hørt nyt i den store verden og ønsker at gøre

Kort 1:

Danmarks vindmøller 1802

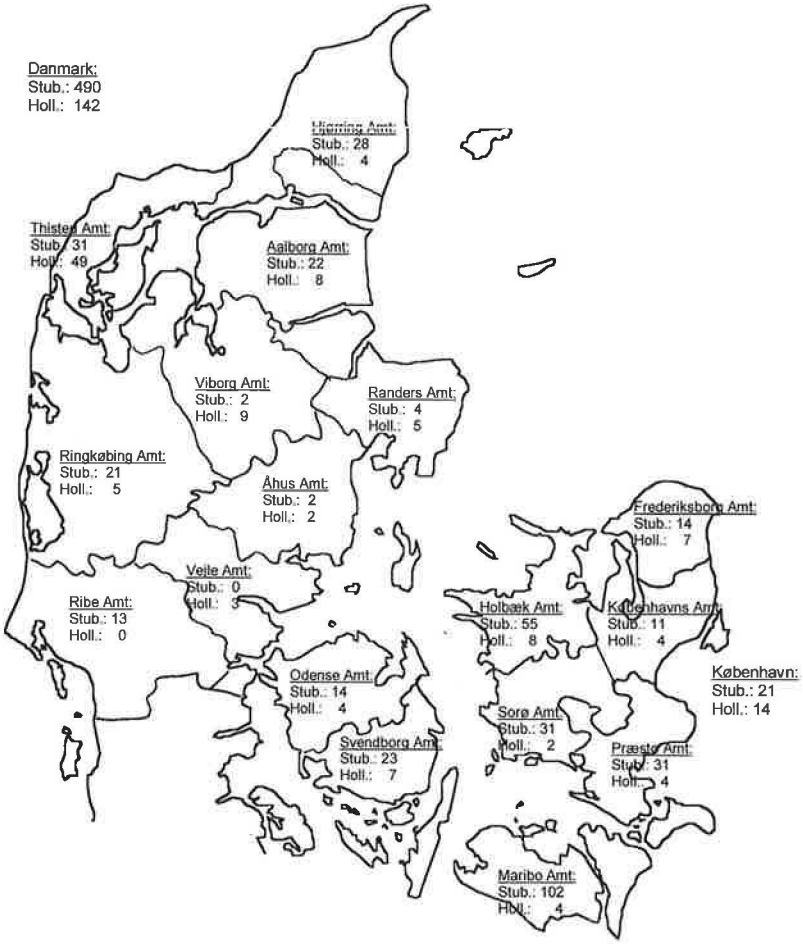

Kilder: Ejlersen (1993:84) og RA Rtk. 462.115 & 238:
Kommissionsprot. for Hjørring og Aalborg amter 1802

ligeså. Får han succes med sit forehavende, kan han derved blive forbillede for andre.

At der også sker overspring, dermed mener jeg, at der kan være områder eller samfund, hvor der af den ene eller anden grund ikke er basis for at en innovation optages. Det kan være fordi, det nye støder mod holdninger og fordomme, fordi det økonomiske grundlag ikke er i orden, eller simpelthen fordi man ikke har noget at bruge det nye til - at behovet endnu ikke er skabt.

Min første indskydelse var således, at når der så sent kom hollandske møller til Mariager Fjords nordside (hvis det altså var sent), så skyldtes det måske ikke en indre »automatik«, men et samspil af ydre faktorer (geologi, topografi, jura etc.).

Det var altså den hypotese, som jeg gerne ville efterprøve.

Udbredelse af den hollandske mølle før 1802

I Skov- og Naturstyrelsens mølleregistrant »Møllebygninger i Danmark, redegørelse og status 1993« er der i forbindelse med Torben Ejlersens artikel et kort, der viser fordelingen af vand-, stub- og hollændermøller i Danmark i 1802. Kortet er blevet til på baggrund af den registrering af erhvervsbygninger, der fandt sted i forbindelse med indførelsen af bygningsafgiften i 1802, og som bl.a. resulterede i de opmålingsprotokoller, der kan findes i landsarkivernes brandarkiver (dog ikke komplet), og i selve deliberations- og kommissionsprotokollerne, der ligger i Rigsarkivet.

Kort 1 er en revideret udgave af nævnte kort. Revisionen skyldes dels, at jeg ikke var interesseret i vandmøllerne, dels at der i registranten er en skrivefejl, idet der for Hjørring amts vedkommende er angivet 41 hollandske møller. Det rigtige tal er 4 (!). Det fremgår desværre ikke af artiklens kildeangivelser om begge rækker af protokoller er gennemgået. Der er en række protokoller for erhvervsbygninger på landet og én for købstæderne.[1] I Hjørring Amt er hos Ejlersen angivet en stubmølle for lidt (hvilket kunne være den lille stubmølle i Hjørring købstad) og i Aalborg Amt mangler en hollandsk mølle (hvilket kunne være Aalborg vejrmølle).[2]

Trods mangler giver kort 1 dog et indtryk af, at den hollandske mølle i 1802 var jævnt spredt over Jylland med én stor undtagelse, nemlig Thisted Amt med Mors, hvor der er hele 49 hollændere!

Kort 2:

Vindmøller i Himmerland og Kær herred 1802 fordelt på herreder

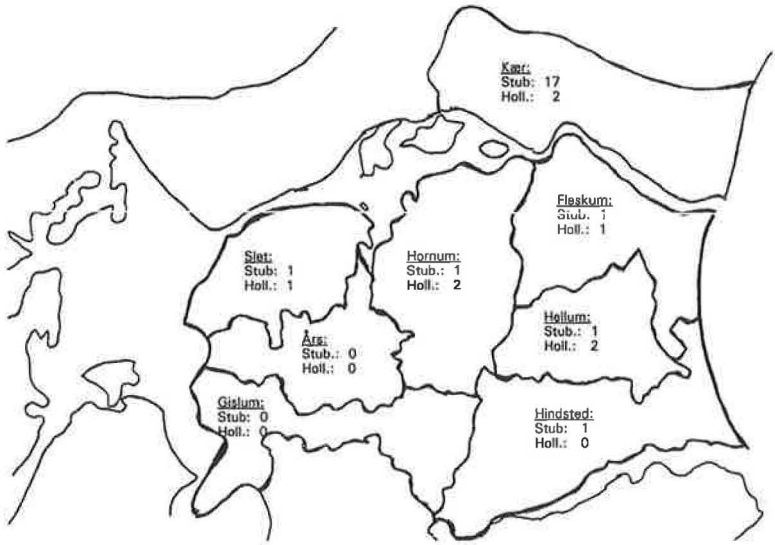

Selv om det af kortet ser ud, som om vindmøller var jævnt fordelt over landet (Thisted Amt fraset), kan der dog i det enkelte amt være en skæv fordeling. Ser vi nærmere på Aalborg Amt (kort 2, hvor også købstadsmøllerne er med), fremgår det, at langt de fleste vindmøller stod i den del af amtet, der lå nord for Limfjorden (Kær Herred), mens Himmerland var meget fattig på vindmøller. I Himmerland er der yderligere det forhold, at de få vindmøller, der var, hovedsagelig lå i den nordlige del, mens den eneste vindmølle, der fandtes i den sydlige del, var den lille stubmølle, der var en hjælpemølle til Haslevgårde Vandmølle. En stubmølle, der er kendt helt tilbage til før 1514, og som i 1688 (markbogen) beskrives som »en liden tingest, som ey er synderlig af importantz«.

Generelt var den hollandske vindmølle dog jævnt udbredt i Nørrejylland, og man kan ikke af bygningsafgiftsprotokollen aflæse noget om, at der mod syd skulle være flere hollændere, og at det så tynder ud nordover. Er den omtalte diffusion kørt hen over landet, ja så må den vel nærmest være afsluttet på dette tidspunkt.

Jeg besluttede derfor at prøve at finde ud af, hvor og hvor mange vindmøller, der blev bygget i årene forud for 1802. Betingelserne for at få lov til at bygge en ny mølle - også selv om der var tale om hjælpemøller eller nybygninger på gamle møllers sted, var, at man via amtet skulle søge en kongelig bevilling. Undtaget herfra var Bornholm og de godsejere, der byggede herregårdsmøller udelukkende til eget brug.

På baggrund af de Extract-protokoller, der siden Struense-tiden er knyttet til de såkaldte Kongelige Relations og Resolutionsprotokoller oplistedes alle bevillinger til at opføre vindmøller i perioden 1770 til 1802[3]. På dette grundlag er kort 3 tegnet (se s. 12).

Nogle af de møller, der er bevilget, er aldrig blevet opført, og der er også bevillinger, der beviseligt først er udnyttet mange år efter, at de blev givet. Der er givetvis også opført en del herregårdsmøller, der ikke har krævet bevilling, og som derfor ikke er på kortet; men man får alligevel et indtryk af, hvor udbredt kendskabet til og interessen for vindmøller var.

Heller ikke her er der meget, der tyder på, at byggeaktiviteten, når det gælder vindmøller som sådan, har været større i den sydlige del af Nørrejylland end i resten af landet.

Der er dog visse mangler ved denne kilde. Ofte står der ikke noget om, hvorvidt der er tale om en stubmølle eller en hollandsk mølle. Hvis man skal finde ud af det, skal man grave længere tilbage i hver enkelt sag, måske helt til den oprindelige ansøgning, som så skal findes i det pågældende amtsarkiv. Det har jeg kun gennemført for Aalborg Amts vedkommende.

I den forbindelse var det til gengæld overraskende, at der var givet bevilling til en hollandsk mølle i Nibe allerede i 1772.

Det gav så anledning til at gå lidt længere tilbage, og da viser det sig, at der er hollændere, der er endnu ældre. I 1761 blev der givet to bevillinger til vindmøller i Himmerland. Den ene (til ejeren af Tuustrup Vandmølle) blev tilsyneladende aldrig benyttet, mens den anden resulterede i den hollænder, der blev bygget mellem 1761 og 1765 på Bælum Nørgård. Jeg skal senere vende tilbage til disse møller.

Kort 3:

Bevillinger til opførelse af vejrmøller givet ved Kgl. resolutioner 1770-1802

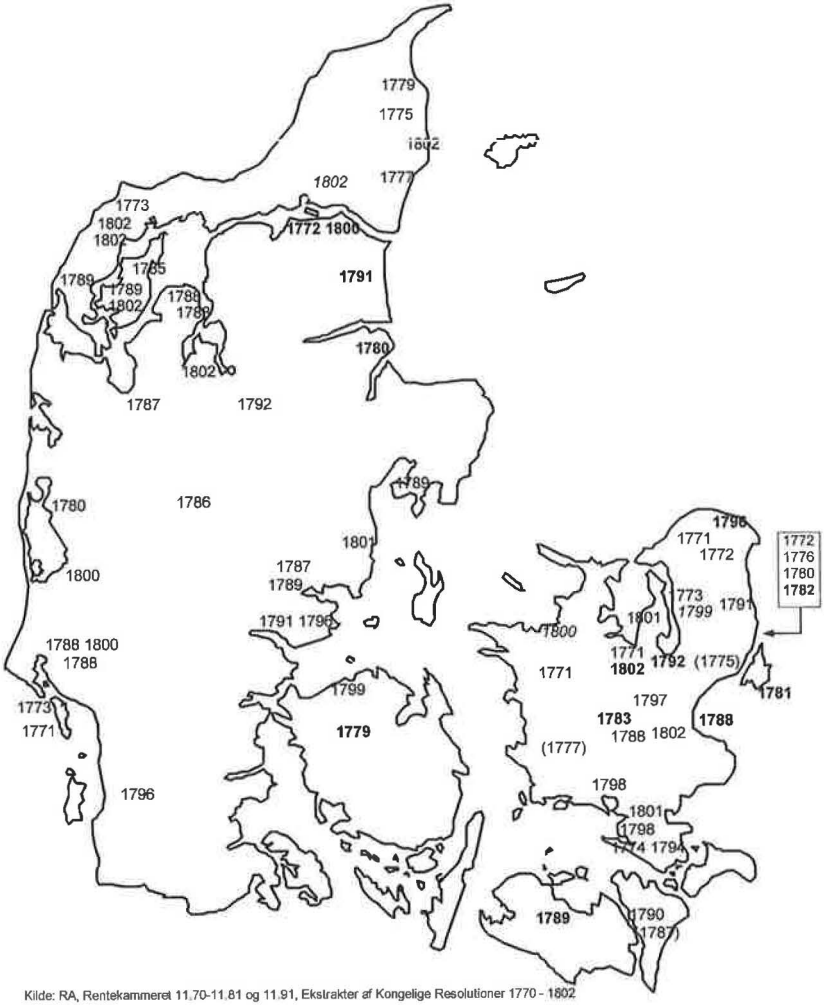

Kilde: RA, Rentekammeret 11.70-11.81 og 11.91, Ekstrakter af Kongelige Resolutioner 1770 - 1802

Årstal skrevet med	**fede typer**	angiver vejrmøller, der med sikkerhed vides at være hollandske vejrmøller
Årstal skrevet med	*kursive typer*	angiver vejrmøller, der med sikkerhed vides at være stub-møller
Årstal skrevet med	normale typer	angiver vejrmøller, hvor typen ikke er angivet
Årstal i parantes	( )	angiver vejrmøller, der er bevilget flyttet eller genopført

I første omgang kunne jeg altså konkludere, at hollænderen i hvert fald har været kendt i Himmerland siden 1761 - og altså ligeså tidligt som i f.eks. Sønderborg.

Det interessante er så, hvad der gav anledning til, at man begyndte at bygge hollandske møller i Himmerland, og hvor inspirationen kom fra. For selvom den hollandske mølle ikke har spredt sig glidende som ringe i vandet, så er ideen om, at inspirationen er kommet fra Holland via Holsten selvfølgelig stadig oplagt. Kontakten mellem Nørrejylland og Holsten har altid været tæt. Det er ikke uden grund, at jyder af og til spøgefuldt omtaler Hamborg som Jyllands hovedstad, for i århundreder har der f.eks. været drevet stude den vej, så selv vendelboer og himmerlændinge må have kendt den hollandske mølle, længe før de selv begyndte at bygge dem. Men hvorfor bliver det så pludseligt opportunt at indføre dem i Himmerland?

Årsager til opførelse af de ældste hollandske møller i Himmerland

Til belysning af dette spørgsmål findes en væsentlig kilde i Rentekammerarkivet, nemlig »Betænkninger og efterretninger ang. Vand- og Vejrmøller, 1761«[4]. I 1761 overvejede man at indføre et reelt »tvangs-mølleri« - altså det, at alle møllegæster skulle fordeles på de forskellige møller, og ikke måtte lade male på andre. Det skulle sikre en mere præcis beregning af afgifter og mølleskyld. Man bad derfor alle amtmænd om dels at indsende oplysninger om møllerne i deres amt, dels at udtale deres mening om, hvilke konsekvenser en ny ordning ville kunne få.

I det indsendte fra Aalborghus Amt skriver amtmand Holck bl.a.:
»Af berørte indhentede fortegnelser og dermed gjorte forklaringer om møllernes beskaffenhed, som hermed tjenstskyldigen fremsendes, erfares at male vandene snart overalt så meget er aftaget, at vejrmøller på adskillige steder har været fornødne at opsætte.«
Går man tæt på et dokument som er medsendt fra Hellum-Hindsted herredsfoged, får man også et svar på, hvorfor dette områdes vandmøller pludselig mangler vand.

Som det ses af kort 4, var der i 1761 20 vandmøller men kun to vindmøller i området. Den ene er den før omtalte Haslevgårde mølle, den anden er en hollandsk mølle på Refsnæs, hvis byggeår jeg ikke har kunnet finde noget sted. Muligvis er den bygget som en herregårdsmølle uden bevilling. Den brændte ved mordbrand i 1814,

Kort 4:

Hellum-Hindsted herreder 1761

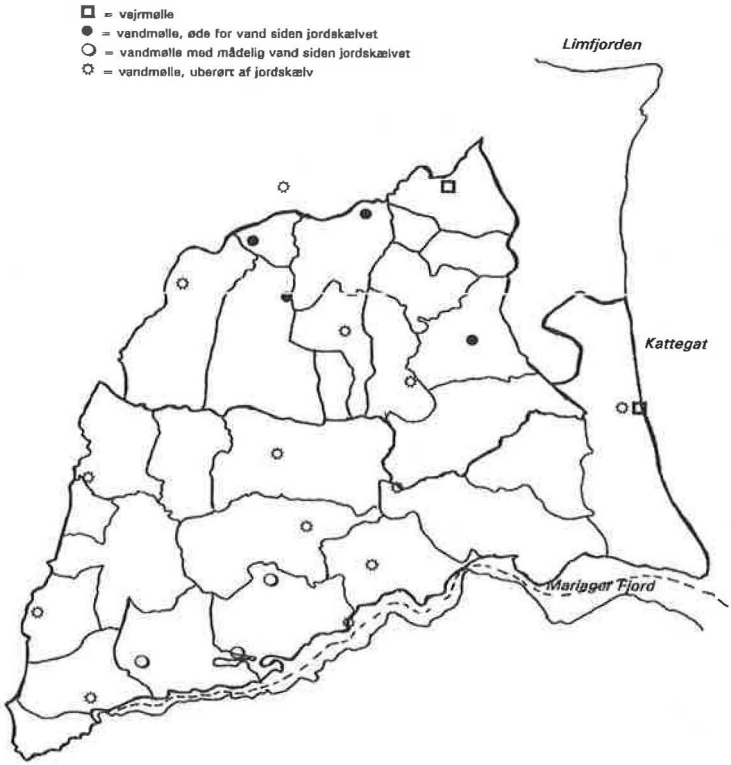

men fra opmålingsprotokollen 1802 vides dog, at den var indrettet til melmaling og 10 alen i diameter. Det er nogenlunde samme størrelse som Havnø Mølle. Altså ikke nogen gigant blandt møller.

I dokumentet er de enkelte møller beskrevet med hensyn til hartkorn ager og eng, mølleskyld og nogle specielle efterretninger, der primært går på, om de har vand nok.

For 4 vandmøllers vedkommende nævnes, at de »siden jordskiælvet haver været øde for vand«, 3 vandmøller har »siden jordskiælvet mådelig vand«. På kort 4 er angivet hvilke møller, der var øde for vand, og hvilke der kun var skadede, så de havde mådelig vand.

I 1700-tallet registreredes ikke mindre end 6 jordskælv i Danmark. Heraf var i hvert fald jordskælvene i 1745 og 1755 så stærke, at der skete skader på bygninger - sågar kirketårne slog revner. Jordskælvet

i 1755 havde sit centrum i Lissabon, hvor 30.000 mennesker omkom. Så slemt var det slet ikke i Danmark, men af de ovenfornævnte indberetninger fra 1761 ses, at ikke blot i Himmerland men også på Djursland og Salling fik denne naturkatastrofe indflydelse på vandmængden i bække og åer.

Hvad gjorde nu ejerne af de ødelagte vandmøller?

Ejeren af Øxenvads Vandmølle ved Lindenborg var dobbelt uheldig. Møllen var flere gange slået itu ved tøbrud og var nu øde for vand. Han søgte derfor kongen om at måtte nedlægge den helt ubrugelige mølle og opføre en ny et andet sted. Han fik bevillingen, men fik aldrig møllen bygget. Han havde udover Øxenvad også Brøndum mølle, der var en stor mølle med fornødent vand.

Ejeren af Tuustrup Mølle søgte kongen om tilladelse til at nedlægge Tuustrup Vandmølle og bygge en vindmølle i stedet. Han fik bevillingen, men møllen blev aldrig bygget - sandsynligvis på grund af dårlig økonomi, i hvert fald blev Tuustrup i 1775 opkøbt af Lindenborg. I 1802 eksisterede Tuustrup Mølle stadig kun som vandmølle.

Ejeren af Voergård ved Bælum havde tre vandmøller. Den store Terndrup Mølle var uskadt, men både Nørgårds mølle og Riismølle[5] (to mindre vandmøller) var skadede. Han søgte og fik den 6. juni 1761 bevilling til at nedlægge de to små vandmøller og i stedet opføre en hollandsk vindmølle i tilknytning til Nørgård i Bælum.

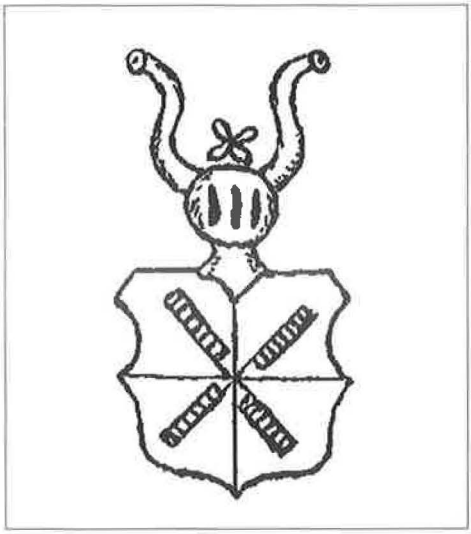

Harbo Meulen-gracht, der lod den første hollandske mølle i Bælum opføre, var af hollandsk afstamning og bar i sit våben fire møllevinger.

Denne Nørgårds vejrmølle har været ret speciel. Dels var den stor. 17 1/2 alen i diameter. Det er ca. 11,5 meter, og altså næsten 5 m større i diameter end den allerede eksisterende Refsnæs mølle. Og så var den i øvrigt 16-kantet! Hvilken møllebygger, der har bygget den, ved jeg ikke, men bygherren var altså Voergårds ejer, der dengang var krigsråd Harbo Meulengracht. Meulengracht var af hollandsk afstamning. Navnet betyder i øvrigt »mølle-kanal«, og familien bar i sit våben fire møllevinger. Det er altså nok ikke helt galt at antage, at der har været en ikke ringe inspiration fra det hollandske.

Meget tyder altså på, at det bl.a. var en naturkatastrofe, der satte gang i byggeriet af hollændere i Hellum-Hindsted herred, men jordskælvet kan nok ikke alene forklare, hvorfor der generelt er problemer med vandmøllernes kapacitet i 1700-tallets slutning.

Sidste halvdel af 1700-tallet var en tid, hvor mange nye landbrugsmetoder blev introduceret, herunder bl.a. grøftegravning og anden afvanding af vandlidende jorde. Det har helt sikkert forrykket vandbalancen i al almindelighed, og må have haft betydning for nogle møller. T. Kjærsgaard skriver herom: »I Danmark spillede vandkraft en vigtig rolle i energiforsyningen. Et meget stort antal af landets kornmøller blev derfor drevet med vandkraft.....Et vigtigt led i 1700-tallets grønne revolution var en sænkning af grundvandstanden. Dette skabte en yderst ubehagelig konflikt mellem to af samfundets højest prioriterede behov, nemlig behovet for energi og behovet for en stabil, helst stigende landbrugsproduktion. For at udnytte vandkraften måtte man i Danmark, der ikke har mange vandløb med stort fald, ofte opstemme vandet. For at sænke grundvandstanden og hindre forsumpning måtte man gå den modsatte vej og fjerne flest muligt af de opstemninger, som bremsede vandets frie løb«. Ifølge Steen B. Bøcher var problemet ikke så stort ved små vandløb med stærkt fald (som f.eks. langs nordsiden af Mariager Fjord), hvorimod møllerne ved de større åer, hvor man ofte brugte opstemning til møllesø, fik stor betydning for afstrømningsforholdene.

Slutningen af 1700-tallet var også en tid, hvor grynværker blev almindelige i møllerne. Disse værker var det nemmere at få bevilling til end nye melmøller. Skulle et grynværk lægges ind i en eksisterende vandmølle, ja, så skulle der dels være plads til en kværn mere, dels skulle gangtøjet udvides. Det var ikke i alle tilfælde muligt, og måske var der heller ikke vand nok til både mel- og grynmaling. Altså måtte løsningen blive en vindmølle.

De nævnte forholds indvirkning på antallet af vindmøller afspejles

Nibe Mølle, bygget 1772 og nedbrændt sept. 1947

i de bevillingsskrivelser, der i årene 1770 til 1802 udstedes til opførelse af vindmøller. 47% af alle bevillinger gives til vindmøller, der skulle erstatte eller supplere en vandmølle, 13% skulle erstatte hestemøller eller gamle vindmøller. Kun 30% er tilsyneladende helt nye møller, heriblandt mange grynmøller.

De ældste »hollændere« i Himmerland

Efter ovenfor nævnte Refsnæs og Nørgård vindmøller, om hvis byggemåde vi ikke ved ret meget, er den næste hollandske mølle, der bygges i Himmerland, Nibe mølle.

Her er forhistorien den, at borgerne i byen, der var i god fremdrift og havde fået købstadsprivilegium i 1727, var nødt til at køre på landet til tre små vandmøller, for at få malet deres brødkorn. Her skulle de så betale told i naturalier. Da de fleste byboere kun havde beskeden avl, var de ikke særlig ivrige efter at skulle betale i naturalier, men ville hellere betale i penge. Derfor tog konsumptionsforpagter

Erik Hviid initiativ til at oprette en mølle i Nibe. Han søgte og fik i 1771 tilladelse til at opføre en hestemølle. Hestemøllen kom i gang, men kunne slet ikke leve op til behovet. En gruppe bestående af 14 borgere i byen overtalte så Erik Hviid til at opgive sin hestemølle og søge bevilling til en vindmølle i stedet, mod at de erstattede ham tabet på hestemøllen. Nibonitterne vidste godt, at naboskabet til de tre små vandmøller kunne give problemer, så i ansøgningen tilbød de selv, at holde vandmøllerne skadesløse ved at påtage sig halvdelen af disse møllers skatter. På den baggrund fik de d. 12. december 1772 tilladelse til at opføre vindmøllen, som blev en hollænder med jordomgang, stråtag og bådformet hat.

Sidst i 1780'erne og først i 1790'erne fik Aalborg sine første »hollændere«, uden at det dog fremgår af nogen bevilling.

På Videnskabernes Selskabs opmålingskort over Aalborg og omegn fra 1786 ses, at den hollandske mølle på Sohngaardsholm er bygget og benyttet som triangulationspunkt. Samme anvendelse blev gjort af Aalborg Vejrmølle, en stubmølle på bakken udenfor Aalborg Vesterport, der var bygget i medfør af en bevilling af 22. august 1757, der dog kun gav ret til grynmaling. I februar 1792 kunne man læse i Jydske Efterretninger (der trods navnet var en Aalborg avis), at Aalborg Vejrmølle er en mølle efter »hollandsk måde... nylig..tildels af nye omgiort[6]«. Dette må antages at betyde, at den ifølge brandtaksationen 1791 stadig helt bræddeklædte mølle er ombygget fra stub- til hollandsk mølle. Da ejeren, bager Hans Haagen solgte møllen til ejerne af de tre gamle Aalborg vandmøller, Gammel-, Ny- og Kiærs Vandmøller, søgte disse og fik i 1800 en fælles bevilling til at opføre en ny hollandsk mølle, der også måtte male mel - dog kun i de perioder, hvor deres vandmøller formedelst tørke ikke kunne male. Den nye mølle var tækket med brædder forneden og ellers med strå og havde fire kværne, heraf to til gryn.

Den næste himmerlandske mølle er måske nok så spændende - ikke mindst fordi der findes et meget rigt arkivalsk materiale om den. Det drejer sig om Tiendegårds Møllen, der ved møllens opførelse omkring 1793 hørte under Guddumlund, men som fra 1798 blev overtaget af Lindenborg.

I 1777 havde Friederich Buchwaldt arvet Guddumlund. Han fik hurtigt tilnavnet Bondevennen Buchwaldt, bl.a. fordi han - længe før det skete i resten af landet - udskiftede bøndernes jord og gjorde dem tiendefrie. Tiendefrie blev de, ved at han inden udskiftningen af jorden tog en tiendedel fra. Han oprettede så i 1778 Tiendegården, der

blev drevet på godsejerens regning og svarede tiendeskatten for hele godset.

Buchwaldt var også indbegrebet af merkantilistisk tidsånd. Hvorfor købe i udlandet, hvad man kunne producere herhjemme? Han indrettede derfor et helt fabriksanlæg i Guddumholm med garveri, teglværk, linnedfabrikation o.s.v. Alt drevet ved hjælp af vandmøller. Han påbegyndte også kanaliseringen af Lindenborg Å fra Guddumholm til Limfjorden. Det gav mange stridigheder med de omliggende møller, der enten mistede vand eller fik så meget bagvand, at de ikke kunne arbejde. I øvrigt lå hans egen Sejlflod Mølle i den grad i vejen for projektet. Han søgte derfor kongen om lov til at nedlægge Sejlflod Mølle og i stedet bygge en hollandsk vindmølle 250 skridt fra Tiendegården og en mindre vandmølle 1/2 mil fra Sejlflod Vandmølle. Ansøgningen sendte han første gang i 1785, men p.g.a. protester fra bl.a. mølleren i Klarup gik der 6 år, før han endelig den 4. maj 1791 fik tilladelsen. Vandmøllen blev ikke bygget de første mange år, mens vindmøllen opførtes umiddelbart efter. Der betaltes skat af vindmøllen første gang i januar 1794, på hvilket tidspunkt den derfor må have været sat i drift.

Det gik ikke så godt for Buchwaldts industrieventyr, og i 1798 solgtes hele herligheden - fabrikken og godset, Tiendegård med vejrmølle inklusive - til grev Heinrich Carl Schimmelmann på Lindenborg.

Lindenborgs arkiv er et helt specielt godsarkiv - ordnet med tysk grundighed. Schimmelmann var af pommersk afstamning, men boede på Ahrensborg nordøst for Hamborg (Holsten). I godsarkivet ligger år for år detaljerede regnskaber for møllen. Dels protokoller, der dag for dag viser, hvor meget mel og hvor meget gryn, der er malet og for hvem, dels i form af regnskaber på møllens vedligeholdelse. Måned for måned er noteret hvor mange pund talg, der er købt til at smøre med, hvor meget tran og hvor mange bildejern smeden har forstålet.

Hvert år er der lavet syn på møllen, hvor alt løst inventar er gjort op, og der er tilføjet lister over tilvækst - d.v.s. nyanskaffelser af sådan noget som toldkopper, sejl, knager og stager o.s.v. Ligeledes er der lavet lister over, hvad der i årets løb er kasseret.

Det fremgår også, at reparationsarbejder først i 1800-årene er udført af møllebygger Jørgen Jørgensen, som senere blev en kendt møllebygger i København[7]. Han var ikke alene om sin virksomhed, men havde 2 faste mand i sit brød samt et par løse folk.

Hvem, der havde bygget møllen, fremgår ikke af hverken Gud-

dumlunds eller Lindenborgs arkiver. Jørgen Jørgensen har det ikke været, for han var blot 13 år, da møllen blev bygget. Det er mere sandsynligt, at Buchwaldt har hentet assistance til projektet i Holsten. Buchwaldt var en meget nær ven af den holstensk fødte forvalter Grabhorn på Lindenborg, som han i sine breve tilskriver »min kæreste lille Grabhorn« (Grabhörnchen). Grabhorn var ofte Buchwaldt behjælpelig med at skaffe folk med indsigt i den tids moderne teknologi fra Holsten til Buchwaldts industriforetagender i Guddumholm. I november 1770 skriver Buchwaldt således fra København til vennen om at skaffe sig to dygtige holstenske arbejdskarle, der sammen med 5 a 6 danske folk skulle stå for grøftegravningen på gården. I samme brev skriver han afslutningsvis »Om modellen til min mølle er her, har jeg endnu ikke haft tid til at spørge efter..« Grabhorn har altså tilsyneladende formidlet en model til en mølle til Buchwaldt. Om der er tale om vindmøllen er nok tvivlsomt det tidlige tidspunkt taget i betragtning. Mere sandsynligt er, at der er tale om en vandmølle til fabriksanlægget. Det interessante er dog, at det for Buchwaldt var naturligt at søge teknologisk bistand i Holsten.

En synsforretning fortæller os om indretningen af den første Tiendegårdsmølle, der var 16 1/2 alen i diameter, og altså næsten ligeså stor som Nørgårds 16-kantede mølle. Det var en hollænder med jordomgang, kampestenssat kælder og stråtag.

På første loft fandtes en rugkværn i søndre side, en bygkværn i nordre side, en maltkværn i vestre side og endelig en pillekværn (til afskalning af gryn) i østre side. I forbindelse med denne var en »hveirekiste« (grynblæser).

På andet loft fandtes drevene til kværnene og stjernehjulet.

På tredje loft var »hidsetouget og hidseværket« (hejsetov og hejseværk). Betegnelsen lorisloft bruges aldrig i Himmerland, men det er det, der er tale om.[8]

På fjerde loft fandtes krondrev, kronhjulet (som hattehjulet kaldes i synet), akselen og persen.

I kælderen var sigteværket med nyt flor, en hveirekiste og en soldkiste med flere tilhørende sold.

Der er også en liste over det løse mølle-inventar, som mølleren havde til rådighed. Det drejer sig om: 11 bildejern, 2 bosjern, 1 kølle, en lille og en lidt større mukkert, 1 tang, 1 sætjern, 3 skruenøgler, 1 skarøkse, 3 toldkasser - de to med lås og nøgler, en fustage, 2 solde, 8 halmløb, 1 jernspand til pillekværnen, 2 håndspager og 3 øjetræer samt 2 stropper (redskaber til at vende møllesten med), 1

lang grynkasse, 1 hejsestang, 1 talje med blokke samt de nødvendige møllesejl.
Listen giver et indtryk af den rigdom af detaljer, der findes i denne kilde, og giver os et billede af, hvad der dengang hørte sig til i en moderne mølle.

I 1830 trængte Tiendegårdsmøllen til en gennemgribende restaurering, og man valgte da at flytte den et lille stykke fra den oprindelige plads. Møllen skulle opføres nøjagtig som før, og den skulle nedtages således, at så mange materialer som muligt kunne genbruges.

Nedtagning og genopbygning blev overladt møllebygger Anders Hjorth[9] fra Nebstrup i Vindblæs sogn på sydsiden af Mariager Fjord - lige over for Hadsund, som dengang kun var et færgested. Hjorth døde inden arbejdet var færdigt. Han havde imidlertid påtaget sig arbejdet i forening med møllebygger Anders Jensen Kastberg fra Norup (også i Vindblæs sogn), og det blev da Kastberg, der sidst på sommeren 1830 kunne aflevere den genopførte mølle.

Mindre end et år efter, den 16. juni 1831, skete katastrofen. Et voldsomt tordenvejr trak over Nordjylland. Kvart over 12 slog et lyn ned i Børglum Kloster, dræbte en stork på taget og forrettede stor skade på bygningen. Mellem kl. 3 og 4 var uvejret nået til Guddum, og et lyn slog ned i Tiendegårdsmøllen, der brændte ned til grunden (Jydske Efterretninger 18.6.1831). Tilbage var kun 65 lispund jern, der solgtes til den lokale smed.

Schimmelmann overvejede nu i forbindelse med genopførelsen at dele kværnene på to vindmøller, der skulle stå med fra 50 til 100 alens afstand. Det opgives, fordi det bliver for dyrt. Han tog tilbud på en ny mølle fra to møllebyggere - en københavner og en holstener. Det var ikke så underligt, at det var her, han søgte sin møllebygger. Schimmelmann opholdt sig stort set aldrig på Lindenborg. Han boede på Ahrensborg i Holsten eller i sin bolig i København - det Schimmelmannske palæ i Bredgade. Det var altså disse to steder, greven havde sine kontakter.

Københavneren er Jørgen Jørgensen fra Christianshavn. Han havde, som nævnt, mange år tidligere lavet nogle ombygninger af Tiendegårdsmøllens værk. Jørgen Jørgensen var også selv møller og havde omkring 1808 ejet St. Kongens Mølle på Vestervold. I 1812 erhvervede han en pumpemølle på Utterslev Mose, som han nedtog, genopførte og drev som kornmølle på Jagtvejen. Han byggede hollandske møller over det meste af Sjælland, og gjorde sig ikke mindst gældende som maskinbygger.

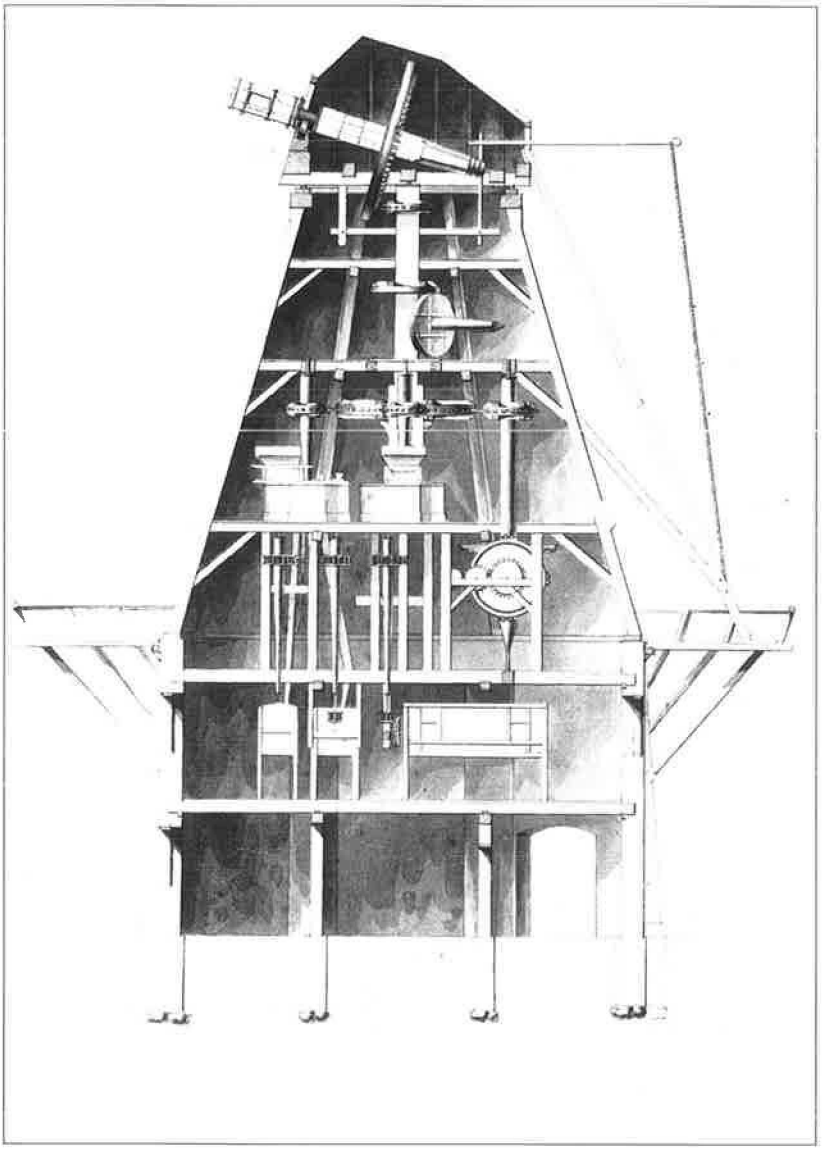

Ukendt mølle tegnet af Jørgen Jørgensen, Christianshavn, ca. 1835.

Der eksisterer desværre ingen tegninger af den mølle, Jørgen Jørgensen gav tilbud på til Schimmelmann. Der er til gengæld en detaljeret beskrivelse i selve tilbuddet:

Møllen skulle beklædes med overlagte brædder op i ca. 3 m's højde, herover sammenpløjede brædder med egedækspån. På 8-kantens hjørner skulle sømmes sejldug på brædderne og under spånerne for at tætne. Under vinduerne skulle laves blyinddækninger. Indvendig skulle lofterne lægges af høvlede og sammenpløjede brædder. Fyrretræet til højben m.m. skulle være Kalmer-tømmer og den stående aksel af pommersk fyr (iflg. møllebygger John Jensen, Hønsinge, et karakteristika for møller i Københavns-området, bl.a. Fuglevads Mølle, men sjældent set i Jylland).

Til de fem kværne foreslog han 4 rhinske sten til de to sigtekværne, to skånske til en grovkværn og to skallesten, som ikke blev nærmere specificeret, men som givetvis har været engelske sandsten. Skallekværnene skulle forsynes med sorteresold og blæsekasse. Til sigter skulle han bruge 24 al. sigteflor og 28 kvadratalen messing twist. Med den mængde kan der næsten kun være tale om tromlesigter.

Jørgen Jørgensen mente, at hvis arbejdet kunne påbegyndes allerede mens dagene var lange (han skrev i maj), så skulle han bruge 10 a 12 uger til det arbejde, der kunne foregå hos ham i hans værksted. Tilbud på selve rejsningen gives separat. Søtransporten og murerarbejdet må så ske på bygherrens regning. Det ville blive dyrt, men til gengæld lovede Jørgensen, at Schimmelmann ville få en »fuldkommen god og komplet mølle, som i tømmer og indretning kunne svare til en af Københavns hollandske møller«. Skulle greven finde prisen vel høj, kunne der måske bruges billigere materialer.

Det blev nu ikke det tilbud Schimmelmann tog imod. Schimmelmann boede som nævnt på Ahrensborg. Tæt ved slottet ligger landsbyen Papendorf, og her boede bygmester og møllebygger Reimers, som lavede en del arbejde på Ahrensborg. Også han gav tilbud på møllen. Her var tale om en helt anden type mølle, som mere lignede, hvad man siden kom til at se på egnen (se ill. side 26).

I forhold til tegningen, der blev til i den periode, hvor Schimmelmann overvejede at bygge to møller, så blev møllen rent faktisk både højere og bredere.

Den var bygget af ege- og fyrretømmer, forneden beklædt med fjæl både indvendig og udvendig. Ellers var den tækket med strå på lægter, fastgjort med garn. Synsmændene ved afleveringsforretningen

mente, at den var forsvarlig afbundet, men kritiserede skråstiverne imellem benene på det øverste loft. De mente, der burde have været korsbånd som på loftet under.

Nederste gulv var af mursten stillet på højkant. I møllen var der 8 vinduer med glas og 2 døre med hængsler, krog på den ene og lås med nøgle på den anden. Den udvendige beklædning forneden var tjæret, alt øvrigt udvendigt træ malet med oliefarve.

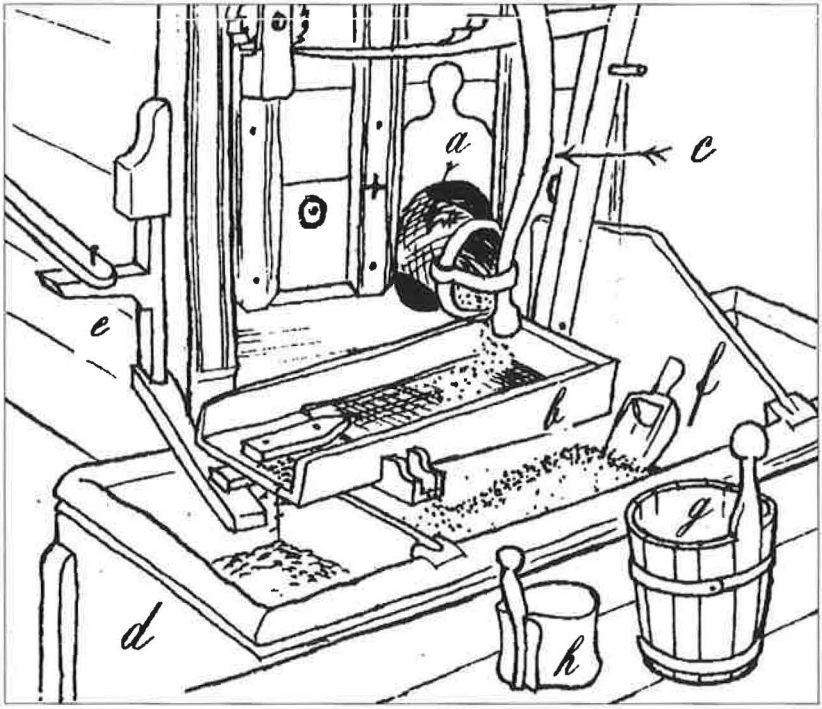

Beutlingen var forgængeren for tromlesigten. Her i en tjekkisk udgave fra frilandsmuseet i Roznov. a) den nederste ende af sigteposen. Posen er ført skråt op gennem sigtekisten og den øverste ende monteret på kværnens meltud. b) et lille groft sold. c) en bøjle, der står i forbindelse med værket og ryster posen (den modsatte ende af posen ligger i en y-formet gren, der rystes på samme måde.).

Tegning: Jiri Langer, Roznov

Med hensyn til værket var den stående aksel, som normalt på disse kanter, af eg. I bunden af møllen stod en sigte. Reimers, der naturligvis skriver al sin korrespondance på tysk, kalder den »Beutel-Gang«, mens de danske synsmænd kalder den en »sigtekiste«. Der er tale om det, der med et fordansket tysk udtryk kaldes en beutling - altså en kasse, hvorigennem er trukket en skråtstillet pose - eller rettere et rør af sigteflor, der i den ene ende er fastgjort til meltuden på kværnen, mens den anden ende er ført ud gennem kassen. Posen rystes v.h.a. en anordning koblet på kværnen, hvorved melet sigtes ned i bunden af kassen, mens de grove dele ryger ud af rørets åbne ende. Synsmændene mente, at sigten som sådan var i orden, men at de ikke skønnede, at det var rimeligt at have en sigtekiste i en vindmølle. Her hørte der sig efter deres mening en tromlesigte til. Pillekværnen støttedes af 4 pæle, som synsmændene fandt for »klejne«.

På loftet over kælderen var en melkværn med rhinske sten, en melkværn med skånske sten, en brækkværn med rhinske sten og to pillekværne.

På næste loft lå stjernehjulet og de 5 drev, alt i forsvarlig stand med stager og knager, drevskiver m.m. og forsvarlig bebundet med bolte og jern.

På fjerde loft var krondrevet og persen, og i hatten, som synsmændene altså omtaler som et selvstændigt loft, var hattehjulet, der var forsvarlig i alle måder, mens krøjebjælken ikke var forsvarlig afbunden i de ydre ender. De mente ikke, at den i det lange løb ville kunne modstå drejningen, og foreslog en afhjælpning v.h.a. skråstivere, hvilket skete umiddelbart efter.

Akselen, der lå i en sølesten af sort marmor, gik i malmbøsning forneden, og var ligesom lodderi (hejseværk) og vinger i orden. Sejlene derimod fandt synsmændene noget klejne, men brugelige.

Problemet med sigten blev afhjulpet ved, at man efter et årstid bad møllebygger M. Christensen på Eskær i Salling bygge en »trommelkiste og hveirekiste«. Det krævede et større indgreb. For at få plads måtte man flytte letteværket til byg- og brækkværnen. Den gamle sigte blev stående. I 1843 var den stadig i brug og fik 2 nye sigteposer.

Det kan godt være, at Schimmelmann kom til at fortryde sit valg af møllebygger. Inden et år var en vinge faldet ned. Synsmændene fastslog, at dér, hvor vingearmens to dele var samlet, var den for dybt indskåret og målte kun 8 tommer, hvilket de mente var alt for lidt til så store vinger.

Efter kun 9 år var akselen ødelagt. Det kunne fastslås, at egetræet,

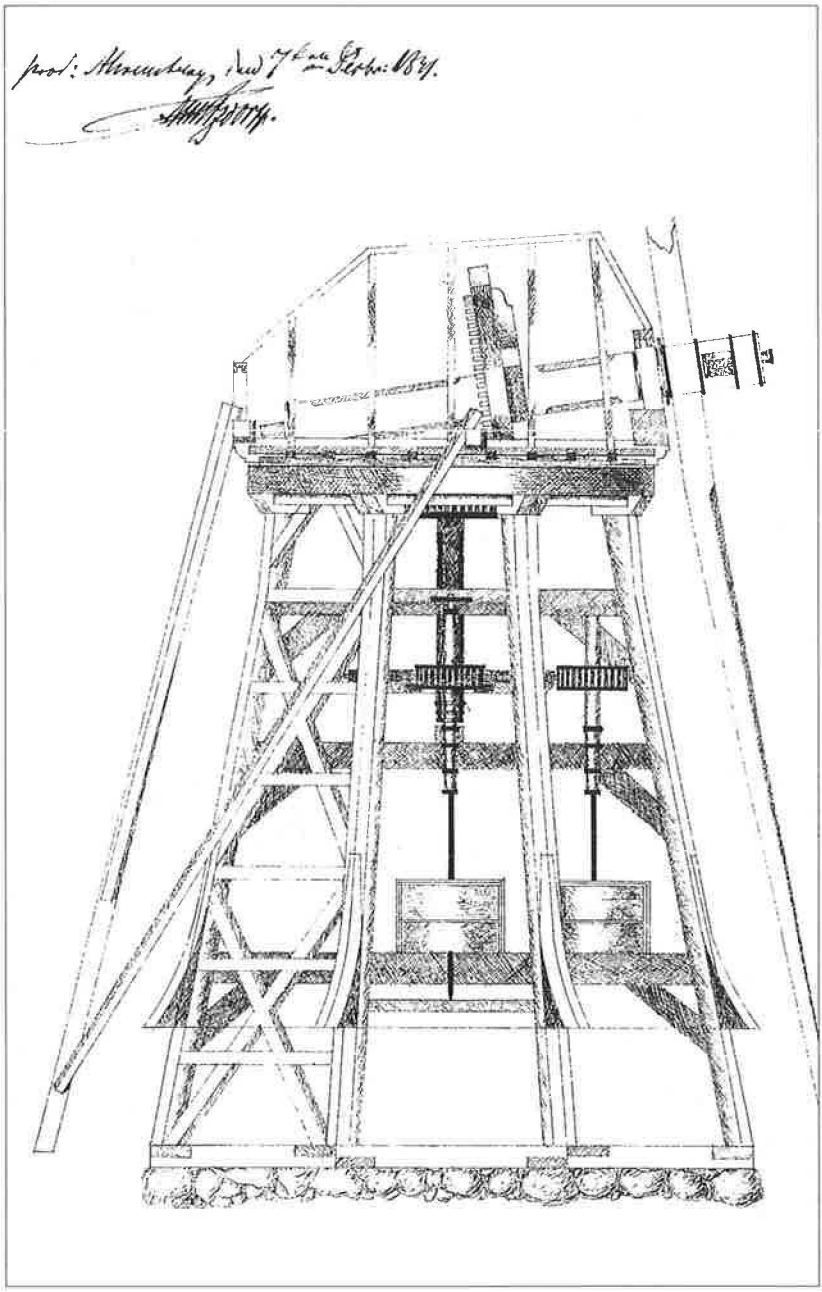

Tiendegårdsmøllen tegnet af bygmester Reimers, Ahrensburg den 7. december 1831.

den var lavet af, var af usædvanlig ukompakt natur og derfor nu helt gennemtrukket af smørelse, der havde ødelagt træet, så det kunne pilles i stykker med fingrene. Det var et Guds under, at vingehoved med vinger ikke var faldet ned.

Problemet blev løst, og herefter ser det ud til, at møllen havde overlevet sine børnesygdomme. Forpagteren lavede dog visse forbedringer. F.eks. fik han lagt en jernring på hattens omgang (som også kaldes toplementet) og jernsko på den modsvarende del.

I årene fra den første Tiendegårdsmølles opførelse og til 1802 kom der i Himmerland endnu to hollændere til, nemlig Vår Vejrmølle i Farstrup (det nordvestlige Himmerland) og den omtalte vindmølle, som de tre Aalborg vandmøller (Ny-, Gammel og Kiærs Vandmøller) fik bevilling til at opføre i fællesskab som afløser for den gamle ombyggede Aalborg stubmølle.

Ser vi på et kort over givne bevillinger til at bygge vindmøller i årene fra 1803 og til 1830 (kort 6, side 28), så sker der stadig intet i Sydhimmerland. I nord får Ridemannsmøllen ved Aalborg bevilling til en lille hollænder som hjælpemølle til vandmøllen. Vindmøllen blev taget i brug i november 1809. I 1827 får kammerråd Svanholm lov til at erstatte Sebberkloster vandmølle med en vindmølle og den 13. maj 1830 gives Peder Chr. Nielsen i Hjedsbæk Mølle tilladelse til at opføre en vindmølle med melkværn højst 30 favne fra den bestående vandmølle, mod at han skal udtage melkværnen af vandmøllen, så vandkraften fremover kun udnyttes til grubeværket. Egholm Vejrmølle blev iflg. Bygningsafgiftsprotokollen bygget for Christen Sørensen i 1815, men det har dog ikke været muligt at finde bevillingen hertil.

Det var, som det ses, stadig i den nordlige del af Himmerland, der byggedes vindmøller. Først i 1832 kom den første hollænder i Sydhimmerland, nemlig Korup Vindmølle.

Sydhimmerlands hollandske møller

I elleve år kæmpede først krigsråd Theil og siden forvalter Erhardt Chr. Frost for at få tilladelse til at bygge en hollandsk vindmølle ved Korup Vandmølle. Bevillingen blev givet den 27. januar 1831, og møllen stod færdig, så den første sæk rug kunne hældes i kværnen den 3. oktober 1832.

Korup Vindmølle opførtes som hjælpemølle til den gamle vandmølle, kendt siden 1501. Den blev bygget af en lokal møllebygger,

Kort 6:

Bevillinger til opførelse af vejrmøller givet ved Kgl. resolutioner 1803 - 1830

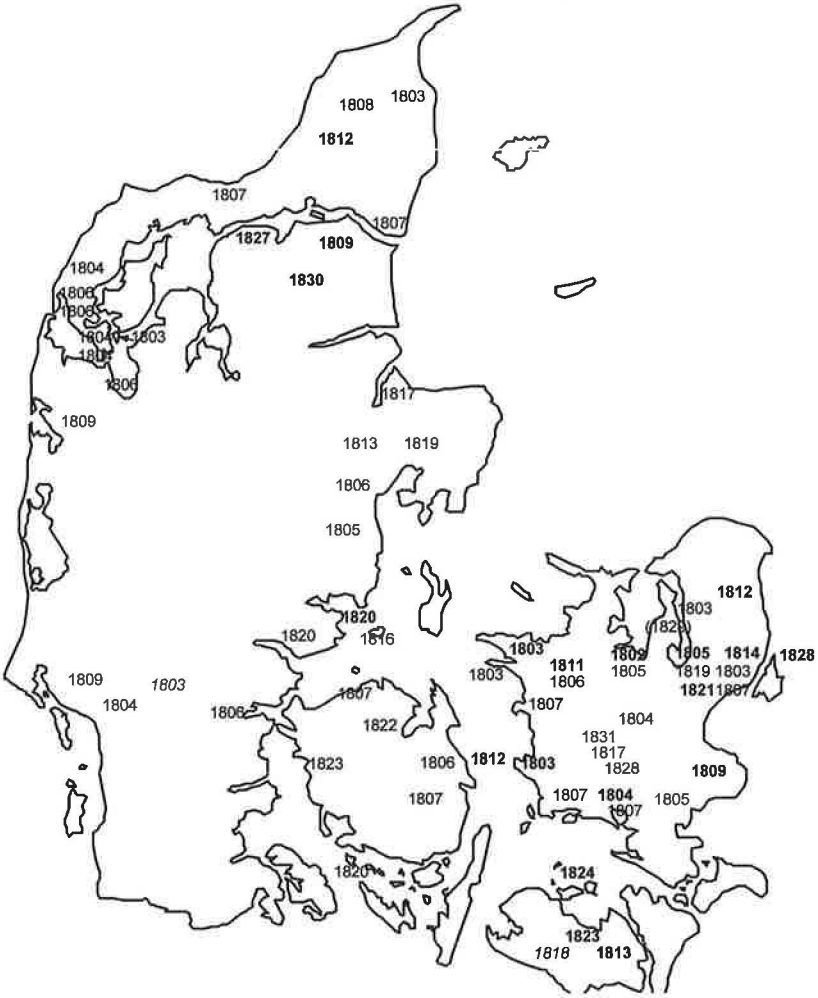

Kilde: RA, Rentekammeret 11.62-11.90, Ekstrakter af Kongelige Resolutioner 1800 - 1830

Årstal skrevet med vejrmøller	**fede typer**	angiver vejrmøller, der med sikkerhed vides at være hollandske
Årstal skrevet med	*kursive typer*	angiver vejrmøller, der med sikkerhed vides at være stub-møller
Årstal skrevet med	normale typer	angiver vejrmøller, hvor typen ikke er angivet

nemlig Anders Jensen Kastberg, Norup i Vindblæs sogn, der også havde stået for genopførelsen af den første Tiendegårdsmølle i 1830.

Vindmøllen var 13 alen i diameter (8,7 m), havde kælder af kampesten, 2 etager foruden hatten (kværn- og stjernehjulsloft) og var tækket med stråtag. Til forskel fra den ældste Tiendegårdsmølle har den altså intet hejseloft (lorisloft). Den blev forsynet med en melkværn med 9 kvarters sten og en pillekværn med 10 kvarters sten og fik et vingefang på 30 alen (20 m). Møllen var som nævnt blot en hjælpemølle. Mølleren i Korup rådede i forvejen over to vandhjul med dobbelt gangtøj og dertil hørende maskineri til både mel og gryn, men møllens vandtilførsel havde i mange år været svigtende, så ejeren havde derfor store forventninger til vindmøllen, der da også blev en særdeles velbygget mølle. I alle syn og takseringer af møllen gennem tiderne berømmes den for sin soliditet. I 1900 var Korup Mølle under afvikling og vindmøllen blev da solgt og flyttet til Sdr. Kongerslev, hvor den stod en menneskealder. På den nye plads var den dog blevet tækket med spån og værket udvidet og moderniseret.

Det havde været svært nok for Frost at bevise, at der var mølletrang i Hindsted Herred, og der er da heller ikke andre, der søgte bevilling i 1830-erne.

I året 1840 byggedes hele tre hollændere. Den tidligere kromand i Als, Rasmus Bornholm, byggede sin Strandmølle, mellem Helberskov og Als, hvortil han dog kun fik privilegium til grynmaling. Møllen, der som Korup Mølle var bygget med kampestenssat kælder og stråtag, var en anelse mindre end denne. Møllen brændte allerede i april 1843. Efter udbetaling af skadeserstatning genopførtes Strandmøllen af møllebygger Lars Brams fra Oue, vest for Hadsund.

Den genopførte mølle stod færdig i december samme år. Den var nu lidt større og havde fået tag af fjæl med tagpap (»vandfast Papiir«)[10]. Efter ibrugtagning blev Rasmus Bornholm anklaget og dømt for ved uforsigtig omgang med ild, selv at være skyld i møllens brand. Han forklarede i retten, at han den 29. april havde været oppe i hatten, for at se om persen (bremsen) lå rigtig. På vej ned af trappen til stjernehjulsloftet trådte han forkert, og p.g.a. forskrækkelse fløj piben ham af munden. Han havde gået med en kridtpibe uden låg (det manglende låg var årsag til megen diskussion i retten). Piben havde ramt drevet til pillekværnen, hvorved den brændende tobak var fløjet ud af piben, havde antændt noget spindelvæv mellem fyldtømmeret i væggen og herfra havde ilden hurtigt bredt sig til stråtaget. Møllen

havde ikke stået til at redde, selv om Rasmus Bornholm i retten fremviste sine afsvedne frakkeskøder, som han havde forsøgt at slukke branden med. På grund af retssagen med dens bilag er den første Standmølle ret godt beskrevet. Endnu mere vides om den nye mølle, idet Rasmus Bornholm blev uenig med møllebygger Lars Brams om betalingen. Rasmus Bornholm var et hidsigt gemyt, om hvem sognepræsten Jermiin skrev til retten, at da ingen vidste noget godt at sige om mølleren, ville han afstå fra at give ham et skudsmål[11]. Sagen kom for retten, og som bilag ligger bl.a. kontrakten mellem de to og en synsforretning af den færdige mølle. Sådanne dokumenter er sjældne, når det drejer sig om møller opført af folk af bondestand og ikke af godsejere.

Samme år som den første Strandmølle - 1840 - byggedes en meget lille hollænder på Dalsgård i Vive sogn (ved fjorden). Det var en herregårdsmølle uden privilegium. Den var kun 4 alen i diameter og 5 alen høj (3,3 m) fra jord og til kransen. Vingefanget var 12 alen (8 m). Der var da også kun plads til én melkværn. Den var i øvrigt beklædt med fjæl. Møllen fik ikke nogen reel betydning, og blev nedlagt allerede i 1852.

Også i 1840 byggedes den hollandske vindmølle ved Haslevgårde. Den blev opført for mølleforpagter Christen Westphael, der var kommet til Haslevgårde Vandmølle i 1837 fra Dronningborg Mølle ved Randers. Sammen med ham kom broderen møllebygger Herman Westphael. Tilfældigvis var der folketælling, mens byggeriet af vindmøllen gik på, så det ses, at der udover Herman Westphael var tre møllebyggersvende i gang. (Folketællingen er foretaget d. 1. februar 1840, og møllen var færdig og blev takseret den 22. i samme måned).

Størrelsesmæssigt lignede Haslevgårdes vindmølle Korup møllen. Den var 13 alen i diameter og havde et vindfang på 32 alen. Heller ikke Haslevgårdes mølle havde hejse- eller lorisloft, men her holder ligheden så også op. Haslevgårdes mølle havde ikke stråtag, men var beklædt med fjæl og egespån. Kælderen var ikke af kampesten, men indrettet som et magasin muret op af brændte tegl, derover var kværnloftet med 4 kværne (2 pille, 1 bræk- og 1 melkværn), et stjernehjulsloft og endelig hatten.

To år efter bygges så Havnø Mølle, den eneste af disse gamle himmerlandske hollændere, der stadig står. Det blev en herregårdsmølle, som ejeren forgæves forsøgte at få privilegium til.

Igen er der tale om en hollænder med jordomgang, kampestenskælder, stråtag og to etager foruden kælder og hat. Men Havnø

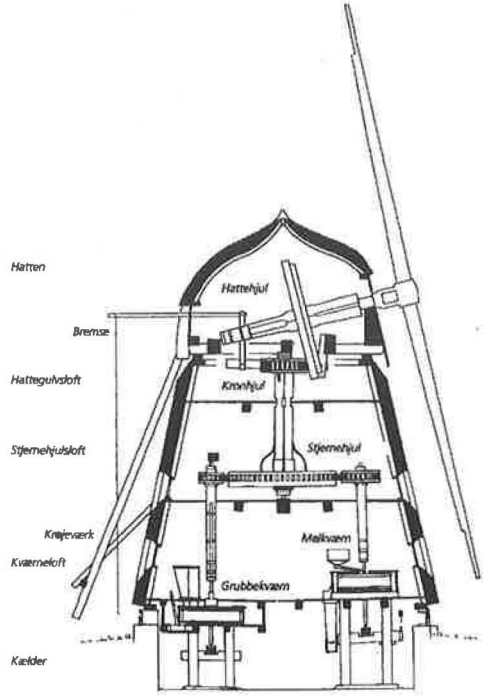

Snit af Havnø Mølle

Mølle er den første i området, der med sikkerhed er bygget med løgformet hat. Den måde, hvorpå hatten er konstrueret, kunne indikere, at det har været en uvant opgave for den pågældende møllebygger, idet alle spærene er tildannet for tilsammen at danne spidsen. En nemmere og mere udbredt løsning er iflg. møllebygger John Jensen, Hønsinge, at tildanne spidsen af et stykke tømmer (»kongen«) og føre spærene op til denne. Sidstnævnte metode er absolut den mest elegante. Da der ydermere på Havnø Mølles hat er oplagt 35 cm rørtag, er det så som så med elegancen - kuplen er faktisk lidt klumpet og kan på afstand forveksles med en bådformet hat.

I sine mange breve til amtet gør godsejer Christen Juul Kjeldsen, Havnø, rede for sine bevæggrunde til møllens opførelse. Han agtede først og fremmest at bruge møllen til at male mel og gryn til familiens og folkeholdets fortæring og til foder for sine 250 fækreaturer. Da Havnø ligger ved Mariager Fjords bred kun en mil fra fjordens udløb i Kattegat og havde et udmærket udskibningssted med skibsbro, mente han at kunne få en god afsætning af formalede kornvarer, især gryn, til de mange nordmænd, som sejlede ind ad fjorden med tømmer til Mariager og Hobro og til de fiskere fra Skagen og havkysten, der sejlede med fisk.

Havnø Mølle blev opført på kanten af Lundebakken, der er en moræneø i de omgivende enge, der består af hævet havbund. Den kampestenssatte kælder havde oprindeligt lergulv, hvori var nedlagt noget tømmer, der sikkert har været basis for små »øer« af trægulv til frasætning af sække o.lign. Over kælderen findes kværnloftet, stjernehjulsloftet og (som det kaldes i taksationen) hattegulvsloftet. Højben, nogle bærende bjælker og fyldtømmer i møllekroppen er af importeret fyrretræ, mens alle vitale dele er af egetræ fældet i Kjeldsens egen skov, Vester Lounkær. Alle hjul og drev er helt af træ. Vingeakselen lå oprindeligt i en sølesten, der endnu findes i møllen. På et tidspunkt er denne dog blevet skiftet ud med et leje af pokkenholt. Smedearbejdet må formodes at være lavet på Havnøs egen smedje, der ligger lige nord for møllen. Specielt for møllen er, at den aldrig har haft et hejseværk og så krøjeværkets konstruktion. Forreste krøjebjælke (krøjebjælkerne er de to stykker træ, der stikker ud gennem hatten som et par hattenåle) er i sammenligning med tilsvarende møller ret kort, og stiverne fra den er ikke tappet direkte i svansen (det lodrette stykke tømmer, der går fra hatten og ned til omgangen og hvormed hatten drejes), men ført ned til en tværbjælke, der sidder på svansen støttet af skråstivere. Man kunne måske tro, at »katten løb med målet«, så krøjebjælken blev for kort og stiverne derfor ikke kun-

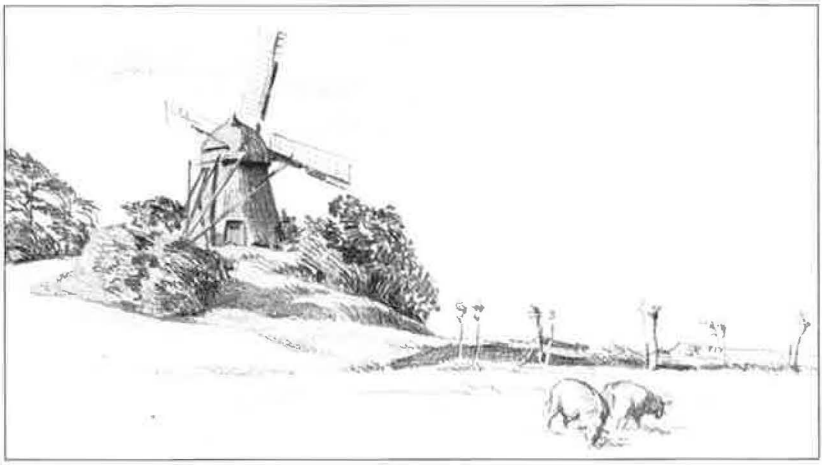

Havnø Mølle tegnet 1898 af den daværende ejer godsejer og kunstmaler Sven Schou, Havnø.

Havnø Mølle ca. 1900. Bemærk Krøjeværkets konstruktion.

ne komme fri af møllekroppen uden tværbjælken. Mere sandsynligt er det dog nok, at den sparsommelige Kjeldsen[12] ikke selv havde egetræ til krøjebjælken, der var langt nok, og ikke ville bruge penge på at købe det, hvorfor man valgte den nævnte løsning. Herfor taler det faktum, at den oprindelige krøjebjælke (der blev udskiftet i 1995) i den ene ende ikke var fuldkantet. Bjælken var simpelthen lavet så lang, som den kunne blive uden at tabe styrke.

Værket er indrettet med pillekværn med engelsk sandsten og en brækkværn med rhinske sten. I taksationen før møllens ibrugtagning nævnes en sigte og en »sorter-trommel«. Den oprindelige sigte eksisterer ikke mere, men er rekonstrueret. Grynsorteren, der er håndtrukket, er velbevaret. På værket har man kunnet fremstille foder, byggryn og groft rugmel.

De næste ti år efter Havnø Mølles opførelse og frem til møllenæringens frigivelse ved forordning af 14. april 1852 er der ingen nyopførelser af hollandske vindmøller i Mariager Fjord området. I den nordlige del af Himmerland fik Andreas Juul d. 18.9.1834 tilladelse til at bygge en vejrmølle ved Flamsted Vandmølle, hvis melkværn blev flyttet til vejrmøllen, mens et nyt grynværk blev installeret i vandmøllen. Den 7.5.1835 fik ejerne af de gamle Aalborg møller

(Gammel-, Ny- og Kiærs Vandmøller) lov til at opføre en hollandsk mølle til mel og gryn i Gistrup by. Møllen, der var ret stor, opførtes i 1836. I 1840 fik Tuustrup for anden gang bevilling til en vindmølle (se s. 15), og denne gang lykkedes det for Jens Chr. Hjorth at få møllen opført. Den blev taget i brug i 1846 og seks år efter indrettedes hvedebrødsbageri i tilknytning til. Den 21.6.1845 fik Hans Hansen Hollænder, Gammel Mølle i Aalborg, tilladelse til at opføre en vindmølle på ejendommen Skalborg mellem landevejene fra Aalborg til hhv. Nibe og Hobro. Møllen var udelukkende til gryn. I Aalborg var den hollandske mølle i Kattesundet blevet bygget efter kongelig bevilling af 1839, men den fik ikke den helt store betydning, idet ejeren, købmand og skibsreder Poul Pagh, allerede i 1854 opførte et dampmølleri ved siden af.[13]

Da var møllenæringen givet fri, og i resten af århundredet skød hollændere op som paddehatte i hele Himmerland. Bare i de 4 kirkesogne, der i dag udgør Hadsund Kommune, byggedes i sidste halvdel af 1800-årene 6 hollandske vindmøller (Øster Hurup, Als, Veddum, Skelund, Hadsund og Visborg) ud over de 5 vindmøller og 4 vandmøller, der eksisterede i forvejen.

Loven om møllenæring som hæmsko for nye hollandske møllers opførelse

Møllenæringen var siden middelalderens landskabslove omfattet af helt specielle lovmæssige forhold, der samlet først blev nedfældet i Christian V's Danske Lov, 1683. Af femte bogs kapitel elleve fremgår bl.a., at man ikke måtte oprette møller, der kunne skade andre møller, der svarede landgilde, og at skvatmøller (små møller, der ikke svarede landgilde) ikke måtte findes i en mils afstand af en landgildemølle. Selv om det ikke udtrykkeligt er formuleret sådan, blev loven i praksis anvendt således, at bevillinger til nye landgildemøller kun blev givet, hvis de lå mindst 1 mil fra en anden landgildemølle.

Ved forordningen om mølleværker af 3. juni 1825 løsnedes lidt op for nye bevillinger. Nu måtte der anlægges melmøller, hvis a) der var mere end en mil til nærmeste melmølle b) de mølleejere, hvis værker lå tættere end 1 mil, gav deres samtykke til den nye mølle c) der var mølletrang.

Ved undersøgelsen af om mølletrang var tilstede skulle tages hensyn til, om de eksisterende møller i området bekvemt, hurtigt og forsvarligt kunne forestå malingen for de møllesøgende. Man skulle

I årene 1995 til 2000 er Nordjyllands ældste bevarede vindmølle blevet restaureret både indvendig og udvendig. Genindvielsen af møllen vil ske i foråret 2001, og herefter vil Havnø Mølle igen ved særlige lejligheder male mel og gryn.

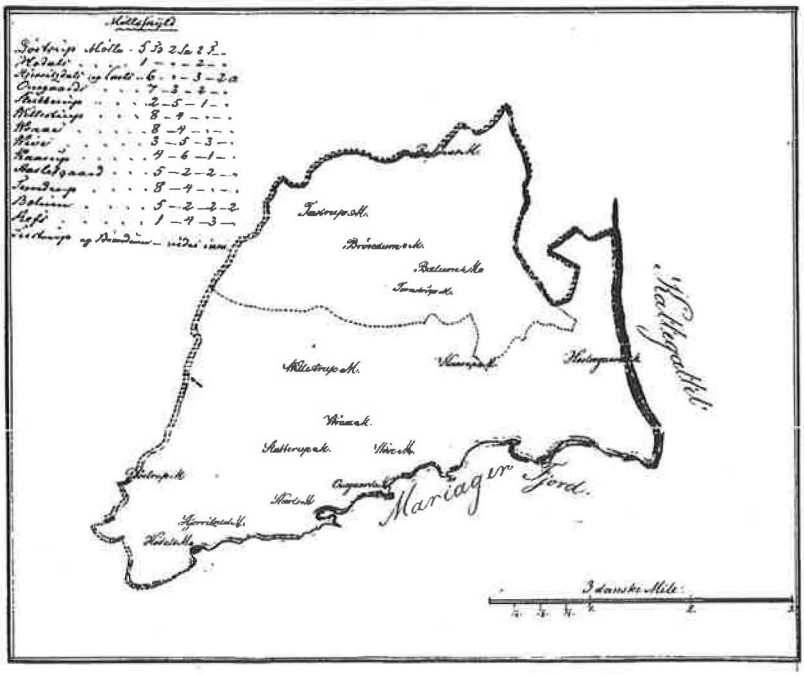

Prokurator Petersens kort over vandmøllerne i Hellum-Hindsted Herreder 1830.

lægge vægt på nabomøllernes beskaffenhed, møllevejen, egnens befolkning (om deres agerbrug var tiltagende eller det modsatte, og om folketallet var stigende eller det modsatte), beliggenhed i forhold til udskibningssted o.s.v.

Til at bedømme disse forhold skulle der nedsættes en kommission, der i henhold til forordningens pkt. 9 skulle bestå af to af amtets landvæsenskommissærer og herredsfogeden (eller birkedommeren) på det sted, hvor den ny mølle ønskedes opført. Herredsfogedens rolle var primært at være den, der havde lokalkendskab. Med de mange gamle vandmøller nord for Mariager Fjord (20 landgildevandmøller i det 13 kvadratmil store Hellum-Hindsted Herred) var der stort set ikke en plet på kortet, hvor der var mere end 1 mil til nærmeste mølle, og der var stor konkurrence de enkelte møller imellem. Skulle man gøre sig håb om et privilegium, skulle man altså kunne påvise mølletrang. I disse sager skulle nabomøllerne høres, og i Sydhimmerland gav det altid anledning til særdeles kraftige indvendinger.

Forud for opførelsen af den første hollandske vindmølle i Sydhimmerland gik bølgerne særlig højt. Allerede i 1820 indsendte den daværende ejer af Korup Vandmølle i Visborg sogn forgæves en ansøgning om tilladelse til opførelse af en hollandsk vindmølle. Efter indførelsen af den nye forordning af 1825 indsendtes på ny en ansøgning, og den 27. januar 1831 blev bevillingen givet efter lange og besværlige forhandlinger.

Nabomøllernes modstand mod en vindmølle i Korup var så stærk, at Rentekammeret nåede at modtage den første indsigelse mod projektet, allerede inden kammeret havde modtaget ansøgningen!

Årsagen til den meget stærke modvilje mod en vindmølle i området blev nok bedst formuleret af pastor Sigvard Hoff i Vive i en henvendelse til Rentekammeret, hvor han forsøgte at tale Vive-mølleren Niels Olesens sag, da denne ønskede nedslag i sin mølleskyld, fordi den nye vindmølle i Korup fratog ham det meste af Vive Mølles maling.

Pastor Hoff skrev: »*Få egne i Danmark ere så velsignede med møller, som denne. Således tælle vi blot indenfor en mils distance: På hin side fjorden: Aae Mølle, Tuse Mølle, Maren Vand- og Mariager Vindmølle. På denne side fjorden: Carls Mølle, Ouegaards Mølle, Stubberup Mølle, Vraae Mølle, Villestrup Mølle og Kaarup Vand- og Vindmølle. Og måske næsten ligeså mange møller ligger forannævnte nær på en mils distance. Det synes derfor vanskeligt at fatte, hvorledes så mange møllere kunne leve og bestå i en egn, som formedelst jordens karighed ikke producerer mere end til eget forbrug og lader, som følge intet korn forædle til salg, så meget mere som de senere års sørgelige konjunkturer have forment de enkelte møllere, som dertil besad formue, at opkøbe byg og deraf male gryn til afsættelse i København eller udlandet*«. Hoff beklagede videre de små møller, som ikke har haft råd til at indlægge grynværker, og derfor mistede kunder til de større møller: »*Tilmed have tiderne også her så meget forvænnet ganen, at gryn ikke kunne smage end ikke den simpleste husmand og daglejer, når de ikke ere skallede eller pillede, og med slig raffinade kan Vive Mølle, som mangler de dertil udfordrede indretninger ikke give sig af*«.

Den mest ihærdige modstander af en hollandsk mølle i området var prokurator Jens Petersen på Ouegård, hvis mølle lå mere end 1 mil fra Korup og derfor rent faktisk ingen indsigelsesret havde.

Han gjorde alligevel opmærksom på, at Ouegårds mølle efter sin beliggenhed ved Mariager Fjord mod syd og omgivet af mange nærtliggende, tildels store møller på den vestlige, nordlige og nordøstlige

side, altid havde haft sin vigtigste søgning og næring fra de øst for beliggende Visborg, Skelund og Als sogne, hvor der på omtrent det halve og mest befolkede areal af Hindsted Herred kun var 2 møller, nemlig Korup (som faktisk også havde søgning fra Hellum Herred) og Haslevgårde.

Mens Korups og Haslevgårdes mølleskyld tilsammen kun androg 10 tdr. 3 fkr., var der i herredets vestlige og mindre befolkede halvdel 9 møller med tilsammen 43 tdr. 2 skpr. 1 fkr. 2 alb. mølleskyld. Korup og Haslevgårde møller var matrikuleret efter deres utilstrækkelige vandmængde og ikke efter den søgning der, ifølge deres beliggenhed, måtte kunne ventes. Herredets øvrige møller var derimod matrikulerede efter den næring, der kunne forventes og ikke efter vandets mængde, som ved dem alle og iflg. Petersen især ved Ouegårds mølle var meget overflødigt. Skulle alle møller matrikuleres efter søgning, mente Petersen, at der retfærdigvis skulle flyttes ca. 16 tdr. mølleskyld fra de 9 vestlige møller og til de 2 østlige.

Petersen påstår så, at efter at han har istandsat Ouegårds Mølle, *»kan ingen mølletrang for bemeldte 3 østlige sogne i herredet finde sted, og vejen derhen til møllen er ved de i de samme år foretagne betydelige forbedringer, nu meget gode. Det kan næppe antages at være noget almindeligt ønske af beboerne i bemeldte Als, Skelund og Visborg sogne, at en vejrmølle blev anlagt ved Korup Mølle, thi da havde stemmen derom snarere ladet sig høre på den tid Ouegårds Mølle lå øde og vejene befandt sig i en meget slettere tilstand end nu, ligesom også et mere passende og belejligt sted for møllens opførelse rimelig vilde have været foreslået.*

Supplikanten, den unge endnu ikke tiltrådte mølleejer, som entusiastisk spekulere på sin erhvervede ejendoms udvidelse og fordelagtiggørelse - hvilket han på en kortere og mindre bekostelig vej for en stor del vilde opnå ved at lade vandtilløbene og mølledammen, som er tilgroet og opfyldt med dynd, oprense - kan vel ønske anlægget, der sandsynligvis måtte blive ham meget fordelagtigt, skønt langt fra ikke i samme forhold, som det måtte præjudicere mig og de øvrige nabo møllers ejere, fordi han på anlægget måtte anvende betydelige bekostninger - og det er tillige troligt, at en og anden af de mænd, med hvem han som forvalter i nogle år ved Visborggårds gods står i forbindelse, kan have lagt sit ønske til, men jeg gentager, at ønsket næppe og ligeså lidet er almindeligt, som det ikke kan skønnes at være vel overlagt, da følgen af den projekterede vejrmølles opførelse vilde være, at min og måske flere af nabo vandmøllerne måtte nedlægges, hvorved

egnen blev afhængig af Korup Mølle og med rette i så fald kunde have den mølletrang at befrygte som virkeliggjort, der nu blot er foregivet.....«.

Trods insinueringer om Frosts forbindelser til mænd med indflydelse, og selv om Petersen går så vidt som til på eget initiativ at lade tegne et kort over Hellum-Hindsted Herreders vandmøller med angivelse af deres mølleskyld, så fik forvalter Frost sin bevilling. Men så heldige var ikke alle ansøgere, og da slet ikke efter at Korup Vindmølle var blevet bygget.

Korup Mølle havde i lang tid lidt under et meget dårligt rygte, som den sandsynligvis havde pådraget sig p.g.a. en række hyppige ejerskifter. Da møller Andreas C. Holbech kom til i 1840, forsøgte han ihærdigt at få møllen gjort til en bedre forretning og få rettet op på dens ry. Derved kom Korup Mølle til at stå i vejen for mange andre, der ønskede at bygge vindmøller til melmaling, herunder Rasmus Bornholm på Strandmøllen, der aldrig fik tilladelse til andet end grynfremstilling og Christen Juul Kjeldsen, der forgæves søgte privilegium til Havnø Mølle. Denne sidste kommissionsforretning skal refereres som eksempel på hvilke forhold, der blev taget i betragtning ved behandlingen af ansøgninger.

Eksempel på sag om mølletrang

Efter at Havnø Mølle var færdig opført i maj 1842, ansøgte Christen Kjeldsen den 4. juni 1842 det Kgl. Rentekammer om bevilling til at lade møllen male for »alle og enhver«. Han argumenterede med, at beboerne i området havde anmodet ham herom, fordi der fandtes mølletrang i området, og at han derfor havde bygget sin mølle større, end hvad var nødvendigt til hans eget brug.

Sogneforstanderskabet anbefalede ansøgningen, mens mølleejer A.C. Holbech hurtigt opfattede den uudtalte kritik af hans Korup Mølle og følte sig truet på sin næring. Han reagerede med et skarpt indlæg, hvori han bl.a. skrev, at han havde købt Korup Mølle efter »en i dette herred overalt højagtet indsigtsfuld embedsmands yderligere tilskyndelse« og at han derfor »ej drog i tvivl, at hvad rettigheder jeg da købte vilde vorde uantastelige af anden mand«. Holbech gav ikke meget for sogneforstanderskabets anbefaling, al den stund at Christen Kjeldsen selv havde sæde i forstanderskabet, og han gjorde opmærksom på den inkonsekvens, der var i, at samme forstanderskab få måneder inden (29. april 1842) havde afslået at anbefale en lignende

ansøgning fra Rasmus Bornholm i Strandmøllen med den begrundelse, at sogneforstanderskabet enstemmigt fandt, at der aldeles ingen mølletrang fandtes i pastoratet!

Den »højagtede, indsigtsfulde embedsmand«, som Holbech uden navns nævnelse hentydede til, var justitsråd og herredsfoged Anders N. Hvass, der da også gjorde sin negative påtegning på ansøgningen, inden denne sendtes til amtet.

I sin indstilling til Rentekammeret støttede amtet sig især til herredsfogedens udtalelse, og resultatet var da heller ikke uventet, da Rentekammeret d. 22. oktober 1842 meddelte, at bevilling ikke kunne gives, hvis ikke ansøgeren i overensstemmelse med forordningen af 3. juni 1825 §9 kunne bevise, at mølletrang var tilstede.

Kjeldsen opgav da at gøre yderligere ved sagen, indtil 134 bønder fra Visborg, Skelund og Veddum den 8. marts 1845 skrev til det Kongelige Rentekammer og anmodede om, at Kjeldsen blev givet bevilling, så de fremover kunne undgå at køre forgæves til Korup Mølle, hvad der især for husmændene, der skulle låne hest og vogn, var et stort problem. De klagede også over, at kvaliteten af malingen var så dårlig, »at brødet undertiden næppe kan spises«. Med grynmalingen stod det sig ikke stort bedre, og ofte fik de deres sække retur, ødelagt af rotter.

Igen anbefalede sogneforstanderskabet ansøgningen, og igen kom der en skarp reaktion fra mølleejer Holbech, der mente, at underskriverne på bøndernes brev blot havde skrevet under for at tilfredsstille godsejeren, der altid havde sørget godt for, at bønderne fik det hø og det brændsel, de havde brug for. Klagepunkterne mente han at kunne afvise hver og et, dog mente han, at det kunne ske i enhver mølle, at en sæk eller pose blev ødelagt af rotter.

Herefter truede han med, at hvis Kjeldsen fik sin vilje, ville han, Holbech, uden egen skyld blive ruineret og kreditorerne lide betydeligt tab.

Her må det være på sin plads at indskyde, at Holbechs hovedkreditor var Hellum-Hindsted Herreders Overformynderi, der administreredes af herredsfoged Hvass, på hvis tilskyndelse Holbech havde lånt pengene til køb af Korup Vand- og Vindmølle i 1840.

Haslevgårde Mølles ejere Peter Chr. F. Åbye og Septimus Serverus Jermiin undrede sig i deres udtalelse over, at bønderne i deres brev slet ikke nævnte Haslevgårde Mølle, selv om flere af underskriverne fra især Skelund og Veddum faktisk fik deres korn malet her. De ville ikke tage stilling til klagerne over nabomøllen i Korup, men vid-

ste, at deres egne kunder aldrig havde haft grund til klage. De mente derfor, at flere af underskriverne ikke havde fået ordentlig besked om, hvad de skrev under på.

Også herredsfoged Hvass udtaler sig igen, og skriver bl.a.: »Der kan blive mølletrang i Skelund, Visborg og Als sogne, når der således som tilfældet var sidste påske, i længere tid er vindstille, men denne trang afvendes ikke, om der så bygges vindmøller for hver mands dør...«

Hvass anså (ikke uventet) ethvert nyt mølleanlæg i egnen for overflødigt, og gjorde så til sidst opmærksom på, at hvis der blev nedsat en kommission til at undersøge og bedømme, om der var mølletrang, så ville han ikke kunne deltage, fordi Hellum-Hindsted Herreders Overformynderi havde en meget betydelig kapital prioriteret i Korup Mølle. Det er første gang i sagens forløb, at Hvass selv gør opmærksom på, at han faktisk er aldeles inhabil!

På denne baggrund blev der nedsat en kommission, der bestod af landvæsenskommissær godsinspektør Kirstein på Lindenborg, landmåler og amtsråd Hansen af Skeelsminde og prokurator Brask i Mariager. Sidstnævnte var konstitueret i herredsfogedens sted.

Kommissionen fremlagde sine beregninger, hvorefter Korup Mølle skulle være i stand til at male 3 a 4000 tdr. og vindmøllen 5 a 6000 tdr. årligt. Folkemængden i Korup Mølles område var omtrent 1600. Da man dengang ansatte et gennemsnitligt forbrug af korn pr. person årligt til 3 1/2 td., var kapaciteten altså mere end rigelig.

Kommissionsmedlemmerne Kirstein og Hansen mente derfor ikke, at der var mølletrang. Prokurator Brask gjorde indsigelser herimod. Han gjorde bl.a. opmærksom på, at der ikke fandtes det påbudte flodmål ved Korup Mølle, og at den normale vandstand derfor ikke kunne vurderes. Den dag kommissionen foretog sine prøvemalinger, var vandet stemmet så højt, at det stod ud over naboernes enge, hvad han ikke troede blev tolereret i det daglige.

I betragtning af dette og det faktum, at der i Visborg var 50 familier, der ikke selv var kørende og 500 personer, for hvem møllevejen var lang, og at Korup Mølle bestandigt havde ry for at behandle sine gæster dårligt, så mente han, at der var mølletrang i egnen omkring Havnø.

På baggrund af flertallets indstilling gav Rentekammeret atter afslag på ansøgningen, og Kjeldsen opgav sit forehavende. Selv da møllenæringen blev givet fri, synes det ikke som om Havnø Mølle har malet for andre. Der betaltes i hvert fald aldrig bygningsafgift af møllen.

Også Rasmus Bornholm på Strandmøllen havde i 1842 forgæves søgt om ret til melmaling. I Mariager Fjord området var det således kun de to store gamle vandmøller i Korup og Haslevgårde, der opnåede at få privilegium til melmaling på hollandsk vindmølle. Og Haslevgårde opnåede det kun, fordi de havde en flere hundrede år gammel stubmølle, som de kunne tilbyde at nedlægge mod at få lov til at opføre en hollænder.

De byggede Himmerlands første »hollændere«

Af 17 nævnte hollandske møller i Himmerland, bygget inden møllenæringen blev givet fri, var de ni bygget af godsejere, tre som ikke matrikulerede[14] herregårdsmøller, der altså kun måtte male for gården selv, og seks som matrikulerede melmøller. To møller blev bygget af borgere i købstæderne, og seks blev bygget af møllere som selveje - fem som matrikulerede møller, én som umatrikuleret grynmølle.

Af de 6 hollandske vindmøller opført før 1800 var de 4 opført af godsejere og de to af købstadsborgere (i en slags interessentskaber).

Af de møllebyggere, der opførte de tidlige vindmøller, kender vi desværre kun et fåtal. Blandt de ældste møller er én (Nørgårds ældste) sandsynligvis bygget efter hollandsk inspiration (se side 16), mens den første Tiendegårdsmølle sandsynligvis er opført med holstensk bistand (se side 19). For den anden Tiendegårdsmølles vedkommende kender vi håndværkeren, nemlig den holstenske møllebygger A. Reimers fra Papendorf. Fra Lindenborgs arkiver ved vi, at han også forestod noget slusearbejde o.lign. på Ahrensborg.

Det er meget muligt, at det for Meulengracht på Nørgård og Buchwaldt på Guddumlund i 1700-tallets slutning var både oplagt og nødvendigt at hente ekspertise syd fra. Men da Schimmelmann i 1831 fik A. Reimers til at bygge den nye Tiendegårdsmølle, kunne han have benyttet danske håndværkere. Hans valg af holstensk møllebygger grunder sig sikkert nok så meget på, at Reimers var en håndværker, som han kendte, som var rimelig i pris, og som talte og skrev Schimmelmanns eget sprog, tysk.

Reimers danske kolleger var ikke spor imponerede af den holstenske møllebygger. Tværtimod kritiseredes hans mølle - dels p.g.a. svage afbindinger, dels fordi den var noget gammeldags. Reimers byggede sigten som en beutling, mens Himmerlands egne møllebyggere allerede dengang anså tromlesigten for en selvfølgelighed. Han lagde heller ikke jern på krøjekransen - det blev først gjort på foran-

ledning af mølleforpagteren adskillige år efter, og efter at f.eks. Havnø Mølle, der er »født« med jernring på kransen, er bygget.

Hvis man sammenligner tegningen af Reimers mølle med f.eks. Havnø Mølles konstruktion, er den mest iøjnefaldende forskel selvfølgelig, at Reimers mølle ikke har kælder, men tilsyneladende står direkte på syldsten. Endvidere har møllebygger John Jensen, Hønsinge, bl.a. gjort opmærksom på, at Reimers lægger krøjekransen på knægte, mens kransen på Havnø Mølle støtter direkte på højbenene.

Nederste del af møllen har Reimers beklædt udvendig såvel som indvendig med brædder, hvor Havnø Mølles stråtag når til soklen. Reimers har endvidere lavet en opskalkning af taget, som heller ikke findes på Havnø Mølle (men som er almindelig f.eks. på stråtækte møller i Holland og Nordtyskland).

De øvrige møller, hvor håndværkeren er kendt, d.v.s. genopførelsen af den første Tiendegårdsmølle, den anden Nørgårds Vindmølle, Korup Vindmølle, den anden Strandmølle og Haslevgårde Mølle, er alle bygget af møllebyggere, der ikke blot var danskere, men også hørte hjemme i Himmerland eller det umiddelbart sydfor liggende Ommersyssel.

Den ældste af de danske møllebyggere, som vi ved har arbejdet på hollandske møller i området, var Jørgen Jørgensen 1778-1838, der omkring 1804 boede i Guddum, mens han arbejdede på Tiendegårdsmøllen. Han var sjællænder - møllersøn fra Bromme Mølle, der havde lært tømrerhåndværket i København. Fra Guddum vendte kan tilbage til København, hvor han lavede sit mesterstykke og var frem til sin død i 1838 en af Københavns mest fremtrædende møllebyggere. Det var også Jørgen Jørgensen, der gav tilbud på en ny Tiendegårdsmølle i 1831. Hans levnedsforløb og arbejder er behandlet i en artikel i Erhvervshistorisk Årbog 2000.

Anders Andersen Hjorth 1782-1830, der arbejdede på genopførelsen af den ældste Tiendegårds Mølle, havde lært møllebyggerfaget af sin far Anders Pedersen Hjorth.

Hjorth den yngre flyttede i 1818 sammen med sin kone og møllebyggersvenden Knud Jensen fra Mariager til Nebstrup syd for Mariager Fjord, hvor han med økonomisk støtte fra sin svigerfar, der var møller på Tuse Vandmølle i nabosognet, købte en gård, hvis besætning på 3 køer, 1 kalv, 2 heste, 1 gris og 10 får med lam blev røgtet af en avlskarl. Gården købte han af godsejer Chr. Kjeldsen, Havnø,

der havde arvet den efter sin svigerfar. Senere flyttede også Hjorths far til Nebstrup.

Stuehuset i Anders Hjorths gård var indrettet til beboelse med dagligstue, sovekammer, køkken og bryggers, men rummede også værkstedet. I værkstedet var udover høvlebænk, drejelad og håndværktøj også et sengested, som må formodes at være benyttet af møllebyggersvenden og/eller lærlingen.[15]

Det er lidt uvist, om det var faderen Anders Pedersen Hjorth eller sønnen Anders Andersen Hjorth, der i 1820 - 21 byggede en ny mølle i stedet for den gamle 16-kantede hollænder i Bælum. I kilderne omtales møllebyggeren blot som Anders Hjorth. Under alle omstændigheder har Hjorth junior nok deltaget i arbejdet på møllen, der var en stråtækt jordhollænder med mel-, bræk- og pillekværn.

Det var også Anders Hjorth, der i 1830 skrev kontrakt med inspektør Andkiær på Lindenborg om flytningen af den første Tiendegårdsmølle.[16] Denne kontrakt giver et godt indtryk af arbejdsforholdene for den tids møllebyggere.

Hjorth betingede sig, at han selv måtte udtage tømmer og andre materialer i Aalborg eller andetsteds på ejerens regning.

Ved nedtagningen skulle ejeren stille 1 eller 2 håndlangere til rådighed, ligesom ejeren også skulle sørge for tømmer til bukke, tovværk o.s.v. ud over, hvad Hjorth selv kunne medbringe.

Når møllen var nede, skulle Hjorth gå i gang med genopførelsen med sine egne folk, i alt 6 mand. De begyndte d. 29. marts og forventede at kunne afslutte arbejdet på 5 à 6 måneder.

Hjorth og hans folk skulle i den tid, - også på søndage og andre helligdage, have »anstændige senge og kost efter egnens brug«. Egnens kost har forvalter Andkiær selv i anden sammenhæng beskrevet således: »Almuens Føde er simpel, den lever af Mælk, Brød, Grød og vindtørrede Sild, de sidste spises hele Aaret igiennem til alle Maaltider paa Dagen«[17]. Til denne kost betingede Hjorth sig, at hver af arbejderne skulle have 1 potte brændevin ugentlig og det fornødne øl dagligt. Ejeren skulle endvidere afhente Hjorth og hans folk ved Hadsund og sørge for fri befordring, når de skulle udtage tømmer, bestille smedearbejde o.s.v. Færgeoverfarten ved Hadsund og fortæring sammesteds skulle også betales af ejeren.

Hjorth skulle ikke selv komme til at se arbejdet udført. Han blev syg og ført hjem til Nebstrup, hvor han døde den 22. maj efter kun få dages sygeleje. Fem dage før, nemlig den 17. maj var hans far og læremester, møllebygger og aftægtsmand Anders Pedersen Hjorth

afgået ved døden hjemme i Nebstrup. Anders Andersen Hjorths eneste søn, der også hed Anders Andersen Hjorth, var kun 12 år gammel, da faderen døde. Han kom aldrig til at lære møllebyggerfaget, men blev landmand som sin stedfar.

For at gennemføre arbejdet på Tiendegårdsmøllen havde Hjorth arrangeret sig med en anden selvstændig møllebygger, nemlig Anders Jensen Kastberg fra Norup, der også ligger i Vindblæs sogn. Det blev ham, der for skifteforvaltningen kom til at tage sig af afdødes værktøj. I den forbindelse blev der lavet en fuldstændig liste over indholdet af møllebyggerens værktøjsskrin: 1 jernstang, 2 store save - den ene itu, 3 økser, 2 knipler, 1 rubank, 2 par høvle, 1 stor høvl, 1 skarøkse, 4 stk. naver, 6 stk. hugjern, 1 bor, 2 holdhager, 1 jernvinkel, 1 stregmål, 1 hammer, 1 tov, spiger og søm samt et skrin med lås. Hjemme i sit værksted i Nebstrup havde Anders Hjorth endvidere: 1 høvlebænk, 1 drejelad, 4 hugjern, 1 sav- og 2 høvlejern, 1 gl. høvl, 2 knipler, 2 høvle, 1 skørsav, 1 skuffe med jernnagler og noget træragelse.

Møllebygger Anders Jensen Kastberg 1786-1860, der gjorde Tiendegårdsmøllen færdig og byggede Korup Vindmølle, var født i Kastberg i påsken 1786 som søn af husmand Jens Danielsen. Som ung rejste han til Tvede, hvor han d. 6.4.1816 blev gift med Agnethe Andersdatter Juul, og hvor hans tre døtre alle blev født. I forbindelse med pigernes fødsler er Anders Kastberg i kirkebogen omtalt som tømmermand, men som faddere til pigerne var mange møllerfolk, så han har nok allerede dengang arbejdet på egnens møller. I august 1829 flyttede han med kone og tre døtre til Norup, hvor han købte en gård, som blev drevet ved hjælp af en karl. Fra sin tid i Norup omtales han bestandigt som møllebygger.

Anders Jensen Kastberg kom som nævnt til at fuldende det arbejde, som han og Anders Hjorth i fællesskab havde begyndt, nemlig at nedtage og genopbygge Tiendegårdsmøllen. Året efter byggede han Korup Vindmølle, der overalt i kilderne omtales som en særdeles velbygget mølle. At Kastberg var velanset som møllebygger, ses også af, at han ofte brugtes som synsmand for retten, når der opstod uenigheder mellem mølleejere og møllebyggere.

Havnø Mølle ligner til forveksling beskrivelsen af Korup Mølle, sådan som denne er beskrevet i tidlige syns- og taksationsforretninger, blot er grundplanen og vingefanget en anelse mindre. Materialevalget er det samme. Også Havnø Mølle er bygget af gedigne mate-

rialer og af tømmer i forholdsvis store dimensioner. Inddelingen i etager er den samme, ligesom kværnenes størrelse og art er ens.

Vi ved ikke, hvem der har bygget Havnø Mølle, men det *kunne* være Anders Jensen Kastberg. Han var aktiv i perioden, boede relativt nær og havde arbejdet meget sammen med Anders Andersen Hjorth. Anders Andersen Hjorth havde på sin side haft tætte relationer til godsejeren på Havnø. Dels havde han købt sin ejendom af ham, dels havde han handlet tømmer med Kjeldsen, og der var et økonomisk mellemværende mellem dem ved Hjorths død. Kjeldsen må altså have kendt møllebyggerne i Vindblæs sogn. Noget bevis for teorien kan imidlertid ikke leveres.

Kun den ældste af Anders Kastbergs tre døtre nåede at blive voksen. Hun blev i 1843 gift med Anders Pedersen Brix, der siden 1839 havde været karl på gården. I sin alderdom fik Anders Kastberg og hans kone aftægt i den gamle gård hos datteren og svigersønnen. Anders Kastberg døde d. 17. juni 1860. Han havde da afviklet sin møllebyggervirksomhed (i folketællingen 1850 omtales han som aftægtsmand) og i skiftet efter ham nævnes hverken værktøj eller andet med relation til møllebyggerfaget.

Lars Brams, der genopbyggede Strandmøllen efter brand, var født 1809 i Nibe. Han boede fra 1830erne og frem i jordmoderhuset i Oue vest for Hadsund, og var en meget benyttet tømmermand og møllebygger, der bl.a. byggede en del vandmøller, heriblandt en barkmølle på Ouegård. Han var også (sammen med møllebygger Anders Therkelsen fra Astrup) taksationsmand for brandforsikringen i Hindsted Herred, når det gjaldt møller. Han levede dog ikke udelukkende af arbejdet med møller men lavede også almindeligt tømrerarbejde (han byggede f.eks. Valsgård skole).

Han er den første i området, der vides at have tækket en mølle med tagpap. I synsforretningen af den genopførte Strandmølle i 1843 omtales tækkematerialet som »vandfast papir«. Materialet var kendt herhjemme fra omkring 1830 (jvf. Handels- og Industrie-Tidende No 89, 2. nov. 1830). Fra bilagene til den retssag, der foranledigedes af, at Rasmus Bornholm ikke ville udbetale Brams de sidste penge for arbejdet med den nye Strandmølle, ved vi, at mølleren havde forpligtet sig på at levere de fornødne materialer (hvor Anders Hjorth krævede af Lindenborgs forvalter, at møllebyggeren selv måtte udvælge materialer). I Brams' kontrakt var aftalt et ekstrabeløb på 2 rdl. ifald det blev nødvendigt at lave mølleakselen af to stykker træ. Om

det blev nødvendigt fremgår ikke, derimod fremgår det, at møllebyggeren kasserede det træ, Rasmus Bornholm leverede til vinger. Arbejdet lå længe stille, fordi der manglede materialer - bl.a. sølesten, langjern, segl og andet jern til kværnene, men også en hel del elletræ til bl.a. perse, kip o.lign. Det kan næsten kun skyldes efterladenhed hos mølleren, at der mangledes elletræ, da det var det absolut mest almindelige skovtræ i Øster Lounkær, som ligger mellem Havnø og Helberskov. Også fyrrefjæl til støvkar, tromlesigte og hveire (grynviften) måtte Brams vente længe på.

Ifølge kontrakten mellem møller og møllebygger skulle Lars Brams og hans folk (en svend, to lærlinge og Brams' husholderske) have husly - en seng pr. to personer. Til rådighed stillede Rasmus Bornholm videre en bryggerskedel, det behøvede grønt fra haven (sandsynligvis kål) og to køer græssede. Da Rasmus Bornholm ikke selv førte hus (han var ungkarl), betingede han sig kosten hos møllebyggeren (!).

Ud over de folk Brams selv havde med, skulle Bornholm skaffe 3 dygtige arbejdskarle i tre dage ved rejsningen af møllen, ligesom han skulle sørge for kørsel med folk og redskaber.

I kontrakten var indbygget en bestemmelse om 2 rdl. i mulkt pr. dag ifald arbejdet blev forsinket. Mulkten gjaldt også mølleren, hvis møllebyggerens arbejde måtte ligge stille p.g.a. materialemangel.

Udsnit af prospekt over Randers 1804. Til højre på toppen af Flintebjerg ses Randers Vejrmølle, hvor møllebygger Herman Westphael arbejdede, umiddelbart inden han rejste til Als sogn for at bygge Haslevgårdes Vindmølle. Vindmøllen ude til venstre er en garvermølle.

Herman Westphael byggede den hollandske mølle på Haslevgårde i 1840. Han var født 1808 i Brovst, som søn af gårdejer Christopher Westphalen, der tidligere havde været skriver i Svendborg. Fadderne ved den lille Hermans dåb den 20. søndag efter Trinitatis 1808 var alle fine folk, men især to er værd at hæfte sig ved. Det var hr. J. Rasmussen på Bratskov og forpagter Qvist på Oxholm. I Hermans barndom var der fire hollandske møller i Hjørring Amt - de to stod på hhv. Bratskov og Oxholm. Herman har altså kendt de hollandske møller hele sit liv.

Herman Westphael blev konfirmeret i Brovst kirke i 1823 og fik skudsmålet »særdeles veloplyst, flittig og sædelig«.

I 1829 flyttede familien til hovedgården Eget ved Sæby. Hermann flyttede ikke med sandsynligvis havde han allerede inden da forladt hjemmet, men hans opholdssted har jeg ikke kunnet finde. Den ældre broder Christen var blevet avlskarl hos præsten i Støvring nord for Randers og kom senere til Dronningborg Mølle lige uden for Randers. Den yngre broder Henrik var kommet i handelslære i Aalborg.

Midt i 1830'erne arbejdede Herman Westphael som møllebygger hos Johan Grønwaldt i Randers Vejrmølle. Herfra rejste han via Bjerregrav til Als sogn, hvor han ankom den 21. maj 1837 og sluttede sig til broderen Christen, der var blevet møller på Haslevgårde mølle. Sammen med møllebyggersvendene Henrik Wilhelm Hansen, Christen Pedersen og Hans Peter Pedersen boede Herman Westphael hos Haslevgårdes ejer Hans Henrik de Lichtenberg, mens bygningen af vindmøllen stod på. Møllen var færdig og blev takseret første gang den 22. februar 1840. Sidst på året 1840 rejste Herman Westphael til Borup ved Randers, hvor broderen Christen sluttede sig til ham. De vendte tilbage til Als sogn om sommeren 1841, hvor de slog sig ned i Halvrebene. Allerede tre måneder efter var Herman Westphael på farten igen, denne gang til Aalborg. Herefter går 9 år, hvor det har været umuligt at følge hans færden rundt i Nord- og Østjylland. I november 1849 dukker han dog igen op hos broderen i Als sogn. Han kom da fra Ørsted på Djursland, hvortil han returnerer efter fem måneder hos broderens familie. Året efter den 18. maj 1851 dukker han igen op i Als, hvorefter ethvert spor af ham forsvinder. Han er ikke nævnt i folketællingen hverken i 1855 eller 1860, han er heller ikke nævnt i kirkebogens afgangsliste, og han er heller ikke opført som død.

Herman Westphael stiftede aldrig selv familie, og hans turen rundt i landet gør det vanskeligt at følge hans færden. Han må dog for-

mentlig have haft en noget større horisont, end de øvrige nævnte danske møllebyggere, der hovedsageligt holdt sig inden for herredsgrænsen. Måske derfor skilte Haslevgårde vindmølle sig ud fra de øvrige hollændere i området?

Hvad kan man så konkludere?

Der er stadig mange løse ender. Nogle konklusioner kan dog drages af det foreliggende, bl.a. at hollænderen rent faktisk kom tidligere til Nordjylland, end hvad der måtte være konsekvensen af diffusionsteorien, men også at den i første omgang »sprang over« Sydhimmerland.

Det ses også, at opførelsen af hollandske vindmøller i Himmerland, før møllenæringen blev givet fri, hovedsageligt falder i to perioder. I det nordlige Himmerland i perioden 1761 til 1800 og i hele Himmerland i tiåret 1832 - 1842.

I den nordlige del bliver det nødvendigt og muligt at få bevilling til vindmøllerne, fordi en del vandmøller ødelægges af en naturkatastrofe, mens andre ligger i vejen for kanaliseringsprojekter, som i høj grad havde centralmagtens bevågenhed.

I den sydlige del af Himmerland er det længe helt umuligt at komme igennem med at bevise mølletrang og dermed opnå bevilling. Da det endelig lykkes i 1830'erne og 40'erne, er det det sydøstligste hjørne af Himmerland, der får bevillingerne. Dette område består af flade, lavtliggende enge (gammel havbund), hvor der aldrig har været så mange vandmøller som i den vestlige del. Her var større mulighed for bevillinger, fordi man kunne påberåbe sig 1) at der var vandmangel 2) at bønderne i området nu havde større behov for kornmaling end før, fordi man i området (der er et kvægavlsområde) var begyndt at staldfodre 3) at møllevejen var lang for mange møllesøgende.

At udviklingen falder i to adskilte perioder kan derimod ikke forklares alene ved lokale forhold. Det »hul«, der synes at være i udviklingen fra omkring 1800 til 1832, er derimod let forklarligt, hvis vi ser på den politiske og økonomiske udvikling i Danmark som helhed. Århundredet startede med krig, statsbankerot og fortabelsen af Norge. I 1820'erne var flere misvækstår og landbruget kom derfor først på fode igen i 1830'erne. I den første del af århundredet var der derfor kun få, der havde råd til at eksperimentere og investere. I perioden 1830-60 mere end fordobledes Danmarks korneksport, hvilket også kom til at sætte sig spor i de til landbruget knyttede erhverv.

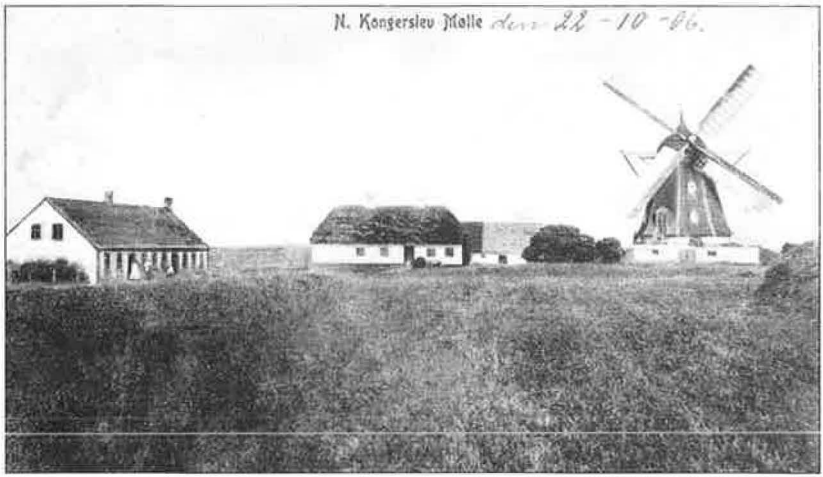

Efter frigivelsen af møllernæringen i 1862 skød nye hollandske møller op som paddehatte. Nr. Kongerslev hollandske vindmølle blev bygget i 1867.

I den mellemliggende tid var sket et holdningsskifte hos lovgivningsmagten. Slutningen af 1700-årene havde været præget af merkantilismen. Indførelsen af en række told- og importrestriktioner, havde beskyttet dansk industri m.v. Det var i mange henseender en fornuftig politik, men den gav ikke de mest befordrende forhold for nytænkning og udvikling. I 1830'erne var indstillingen mere liberal. Mange toldforordninger blev ophævet, hvilket betød, at danske produkter nu måtte konkurrere med de udenlandske. Det blev da tydeligt, at dansk mølleri i sammenligning med det tyske, engelske og franske lod meget tilbage at ønske. Skulle vi gøre os håb om igen at eksportere korn og mel som før krigen, skulle kornvarerne have en bedre kvalitet. Det Kongelige Told- og Kommercekollegium forsøgte at anspore hertil. Bl.a. sendte man på statens regning møllebygger Brede fra København til Berlin, Magdeburg og Hamburg for at studere moderne mølleri. Rejsen resulterede bl.a i en artikelserie i Handels og Industrie-Tidende, årgang 1832, med mange detaljerede anvisninger på fremstilling af bedre mølleri-maskiner (kornrensere, kværne, stenkraner m.v.). Kommercekollegiet støttede også (økonomisk og moralsk) enkeltpersoner, der ønskede at udvikle nye og bedre redskaber. Den nye teknologi, som man hentede inspiration til i England, Frankrig,

Tyskland og sågar i Nordamerika, blev gjort kendt for landets møllebyggere bl.a. gennem Handels- og Industrie-Tidende, hvor det i 1830'erne vrimler med artikler om nyopfindelser inden for mølleriet, og gennem modeller, der fra Kommercekollegiet udlåntes via Det Kgl. Husholdningsselskab.

Der er dog ingen tvivl om, at lovgivningen om møllenæring var den vigtigste bremse på udbredelsen af alt det nye, herunder også den hollandske vindmølle. Den yderste konsekvens af de nye liberalistiske strømninger måtte derfor blive først møllenæringens frigivelse i 1852 og derefter loven om den frie næring fra 1857 (begge med fuld ikrafttræden 1.1.1862). Da møllenæringen blev givet fri, og de gamle vandmøller ikke længere kunne lægge hindringer i vejen for nye møller, eksploderede antallet af hollandske vindmøller, og nu blev det - i hvert fald i det sydlige Himmerland - møllebyggerfirmaer fra Randers-området, der dominerede (især møllebygger Niels Olsen, Strømmen).

Langt hovedparten af de tidlige hollandske møller, hvor møllebyggeren er kendt, er derimod bygget af landhåndværkere, hvis aktionsradius var maksimalt 2-3 herreder. De var typisk selvejere med lidt landbrug, og flere af dem supplerede møllebyggeriet med andet tømrerarbejde.

Møllerne, som disse lokale landhåndværkere opførte, var generelt stråtækte hollændere med jordomgang, kampestenskælder, kværnloft, stjernehjulsloft og hat.

Herman Westphael, der ikke vides at have arbejdet med andet end møllebyggeri, var langt mere mobil end sine kolleger. Dels var han det nok af tvang (for at få opgaver nok), dels var han ikke som de øvrige bundet af familie og landbrug. Den Haslevgårde Mølle, som han opførte i 1840, havde nok mere til fælles med bymøller som Randers og Aalborg Vejrmøller end med hans barndoms møller ved Brovst og Oxholm.

For os, der har ansvar for Havnø Mølle, er det ikke mindst interessant at vide, at den - både hvad angår størrelse, arkitektur og indretning (værk) - slet ikke er så speciel, som først antaget. Stort set (og bortset fra hattens facon) ligner den flertallet af himmerlandske vindmøller fra den tid. Det mest specielle er nok i virkeligheden, at den står der endnu og - især - at den ikke har undergået de ombygninger og moderniseringer, som de fleste af den tids vindmøller undergik for at klare sig i konkurrencen, efter at møllenæringen blev givet fri.

Trykte kilder:

Andersen, Lise: »Møllebygger i en overgangstid - Jørgen Jørgensen 1778-1838« i Erhvervshistorisk Årbog 2000 s. 58-120.

Begtrup, G.: »Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark«, bd.6, København 1810.

Begtrup, G.: »Danske Lov«, København 1683

Bøcher, Steen B.: »Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu.«, 1942.

Ejlersen, Torben: »Københavns Møller« i: »Historiske Meddelelser om København«, 1990.

Ejlersen, Torben: »Møller i Danmark 1802« i: »Møllebygninger i Danmark, redegørelse og status 1993«, København 1993.

Gjerding, Klaus: »Bidrag til Hellum Herreds Beskrivelse og Historie«, Aalborg 1890-92.

Heilskov, Chr.: »Vorgaards historie« i: »Fra Himmerland og Kjær Herred,« 1918.

Kjærgaard, Thorkild: »Den danske revolution 1500-1800 - En økohistorisk tolkning«, Kbh., 1991.

Larsen, M.: »Haslevgårde« i: »Fra Himmerland og Kjær Herred XLVII«, 1958.

Meyn, Niels (red.): »Danske Møller«, København 1934.

Mortensøn, Ole: »Vindmøller i Danmark - fra stubmølle til hurtigløber« i: »Møllebygninger i Danmark, redegørelse og status 1993«, København 1993.

Rawert, Ole J.: »Kongeriget Danmarks Industrielle Forhold«, København 1850.

Schou, Jacob Henrik: »Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne.....« XIX Deel 1823-1828.

Skaanvad, Niels: »Korup Vandmølle« i »Fra Himmerland og Kjær Herred XXV«, 1964

Handels- og Industrie-Tidende, årgangene 1830,1831 og 1832.

Jydske Efterretninger: 22.10.1790, 17.2.1792, 18.6.1831 og 4.1.1832

Ikke publicerede kilder:

Rigsarkivet (RA):

Rtk. 11.70-11.91, Ekstrakter af Kongelige Resolutioner samt registre hertil, 1770-1832.

Rtk. 253.151 Expeditionskontor for Skattesager 1845, Journal nr. 1923-2022.

Rtk. 2426.58-62 1. Jyske Renteskriverkontor, Journaler 1830-1834 med tilh. jorunalsager.

Rtk. 2215.241 Diverse dokumenter vedr. Vand-, Vind- og Hestemøller, 1680-1848.

Rtk. 2215.242 Betænkninger og efterretninger ang. vand- og Vejrmøller, 1761.

Rtk. 462.115 og 238 Kommissionsprotokoller 1802-5, Hjørring og Aalborg Amter.

Landsarkivet for Nørrejylland (LAN):

BrD7.1 Forsikringsprotokol A 1800-1857

BrD7.10 Taxationsforretninger 1782-1800

BrD7.12-14 Taxationsprotokoller 1800-1872

BrD7.27 Opmålingsprotokol 1802-1816, Aalborg Amt

B9C.2 Aalborghuus Amtsstue. Journal 1760-1775

B9C.6-7 Aalborghuus Amtsstue, Rentekammerbreve 1736-1775

B3.466 Aalborg Amt. Rentekammerbreve 1842

B3.804 Aalborg Amt. Rentekammerbreve 1845

B3.807 Aalborg Amt. Rentekammerbreve 1847

B3.814 Aalborg Amt, Journal 1845

B3.850 Aalborg Amt, Indkomne breve G. Landvæsen 1844-45

B41.24 Hellum-Hindsted Herreders retsbetjentarkiv, Justitsprotokol 1839-1845

B41.38-46 Hellum-Hindsted Herreder, Dokumenter til Justitsprotokoller 1831-1846

B41.61 Hellum-Hindsted Herreders retsbetjentarkiv, Dok. til justitsprotokollen, Syns- og taxationsforretninger.

Bo.D.360 Aalborg Bys Brandtaksationsprotokol 1791

D1-90A Aalborg Rådstue arkiv, Brandfors. protokol 1801-1810

G147 Lindenborg Godsarkiv - diverse pakker og protokoller
G130 Guddumlund Godsarkiv - diverse pakker og protokoller

Brovst Kirkebog
Randers Sct. Mortens sgn. Kirkebog

Hadsund Egns Museum & Arkiv
Folketællinger 1787, 1801, 1834, 1840 og 1845
Als Kirkebog
Kastberg Kirkebog
Vindblæs Kirkebog
Diverse arkivalier og optegnelse vedr. Havnø Gods, Haslevgårde og Korup Mølle

Noter:

1. Alt efter om bygningen var forsikret i »Den alm. brandforsikring for landbygninger« eller i »Købstædernes alm. Brandforsikring«. En speciel protokol dækker bygninger i »Københavns Brandforsikring«.
2. Tallene for de øvrige amter er ikke kontrollerede, men referer til Ejlersens arbejde (1993).
3. Der er her kun tale om mel- og grynmøller. For industrimøller gjaldt andre regler.
4. Hovedparten af dette materiale ligger i RA Rtk. 2215.242. Materialet for enkelte herreder er taget ud, fordi det har været brugt i forbindelse med senere sager f.eks. i expeditionskontorerne. Det gælder bl.a. materialet vedr. Hellum og Hindsted herreder, der findes i Rtk.253.151 i en sag om mølletrang i Visborg sogn (vedr. Havnø Mølle).
5. Riismølle blev ved vindmøllens opførelse ombygget til stampemølle, men nedlagdes tilsyneladende allerede i 1770'erne.
6. Omtalen findes i en annonce, hvor ejeren Hans Haagen søgte en forpagter til møllen.
7. Om Jørgen Jørgensen er udførligt berettet i Lise Andersen: »Møllebygger i en overgangstid - Jørgen Jørgensen 1778-1838« i Erhvervshistorisk Årbog 2000.
8. Når betegnelsen »lorisloft« aldrig mødes i himmerlandske kilder, skyldes det selvfølgelig først og fremmest, at møllene normalt ikke havde et sådant loft. Tiendegårdsmøllen var den eneste af de gamle hollandske møller, der havde lorisloft/hejseloft.

9. I kontrakten nævnes møllebyggeren som Anders Pedersen Hiorth. Denne var dog allerede på dette tidspunkt en gammel mand, der nævnes som aftægtsmand. Det er derfor tvivlsomt, om han selv var med i Guddumlund. Til gengæld er det helt sikkert, at det var sønnen Anders Andersen Hiorth, der var leder af arbejdet.
10. Den tids tagpap var såkaldt »forhudnings-papir« (lavet af gamle klude), der var gennemtrukket af trætjære. Tagpap kom i anvendelse i Danmark fra omkring 1830 og omtales bl.a. i Handels- og Industrie-Tidende no 89, 2. november 1830. Dengang var papiret meget anvendt i Sverige.
11. Til Rasmus Bornholms forsvar skal siges, at sognepræstens søn var medejer af Haslevgårde mølle - den mølle, der lå nærmest Strandmøllen, og som følte, at Rasmus Bornholm ødelagde deres næring, til gengæld var det heller ikke nogen hemmelighed, at Rasmus Bornholm tidligere var dømt både for ulovlig omgang med hittegods og ulovlig møllebrug. Han havde også af og til været i retten i faderskabssager og sager om købmandsgæld for brændevin.
12. Kjeldsens yngre slægtning V. Fribert har i Jydske Samlinger 2. Række II, 46f. beskrevet Kjeldsen som en for tiden usædvanlig godsejer, idet han gik bondeklædt, var en særdeles økonomisk og rationel landmand og uden spor af interesse for ydre pragt, hvad der da også afspejles i de meget nøgterne bygninger, Kjeldsen lod opføre midt i 1840'erne.
13. Paghs dampmølleri var den første større moderne dampmølle i Nordjylland. Den er udførligt omtalt i Niels Meyn 1934: 663-664.
14. Med matrikuleret menes her, at møllen har ansat mølleskyld, som der svares skat af. Det gjaldt kun for melmøller, der malede for »alle og enhver«, mens møller, der kun malede gryn, og møller, der tilhørte en godsejer og kun malede til gårdens eget brug, ikke var sat i hartkorn af møllen.
15. Oplysninger iflg. skiftet efter Anders Hjorth i LAN G130-27 og B49D.132 og 133.
16. Lindenborg Godsarkiv G147-387 Tiendegaards Mølle især vedk.
17. Begtrup 1810.

Aalborgs ældste tingbøger og rådstueprotokoller

Af Hans Gjedsted

Det følgende er et lille udpluk af retssager fra de ældste tingbøger & rådstueprotokoller for Aalborg by. Formålet er at påvise værdien af en kilde, der kan bringe os noget tættere på befolkningens daglige tilværelse. Tingbogsrækken begynder i 1625. Under Kejserkrigen er der ikke holdt ting på Gammeltorv. Den sidste tingdag, der er nævnt før Kejserkrigen, er den 16.07.1627. Fra den 10.08.1629 fungerede tingstedet igen regelmæssigt; desværre er årgang 1630 ikke bevaret, og derfor er en del oplysninger om krigens følger gået tabt.
Det er ikke muligt her at give eksempler på alle former for retssager, men der er valgt nogle emner som er tidstypiske i denne periode. Samtidig kan disse sporadiske glimt fra 1600 årene forhåbentlig medvirke til at give lidt forståelse af terminologien, og hvad man i øvrigt kan forvente at finde i en tingbog. Hovedparten af anklagerne er trivielle gældssager, men de kan også afsløre en del om de implicerede parter. Det er normalt ikke god historieskrivning at citere den ene kilde efter den anden. Dertil er kun at sige, at her er ikke tale om historieskrivning, men en omgang PR for de tingbøger, som alle taler om, men ingen gør noget ved.
På Aalborg Stadsarkiv findes en del af Aalborg bys tingbøger og rådstueprotokoller i kopi. Der er lavet et elektronisk sagsregister for tingbøgerne 1625-80 og rådstueprotokoller fra 1604, der er tilgængeligt på læsesalen. Desuden har Stadsarkivet registre til Hornum Herreds tingbøger 1636-84, og Gislum Herreds tingbøger 1671-86.
Der henvises i det følgende altid til tingbogen eller til rådstueprotokollen (RS) med årstal og dato.

Miljøet

Hvordan var luften langs de idyliske åer og kanaler i Aalborgs centrum? Kunne man gå tur en søndag eftermiddag med mor, hund og barnevogn, nyde synet af de smukke gamle bindingsværkhuse og samle lidt appetit til eftermiddagskaffen? Det følgende tyder ikke på, at en sådan eftermiddagstur var nogen speciel nydelse.

Renovation var ikke lige det, man brugte mest tid på i 1600 årenes Aalborg. Her må vi se på hvilken slags forurening, der kunne være mest generende. Taler vi om lugtgener, så kunne de mange garvere - feldberedere - nok bidrage med en hel del. Der blev opkøbt mange skind, der måske i første omgang blev nedsaltet; men senere blev forarbejdet eller eksporteret. Fiskeriet bidrog også med sin del af forureningen, men noget af denne produktion, såsom rensning og nedsaltning i tønder, foregik på Gjøl og Øland, hvor adskillige af byens borgere havde lejet dertil indrettede salte & fiskeboder af Jost Høg på Børglum Kloster.

En væsentlig og måske den største del af affaldsproblemet kom fra husdyrene og de mange hestekøretøjer fra oplandet, som dagligt kom til byen. De fleste borgere, såvel købmænd som håndværkere, havde heste, køer, grise, får, fjerkræ og geder. Sidstnævnte forårsagede så store ødelæggelser, at lensmanden så sig nødsaget til at udstede et totalt påbud mod at holde geder i Aalborg by.

For at få dyrene på græs havde begge kirkesogne ansat byhyrder. Turen til og fra græsningsarealerne kunne ikke gennemføres, uden at dyrene tabte et par klatter på byens gader. Løsgående svin i byen var et kendt problem. Lensmanden måtte adskillige gange udstede forbud, der gik ud på, at man ikke mere kunne acceptere løsgående og ikke øremærkede svin på voldene, slottets og Ladegårdens områder. I 1632 kom der påbud om, at alle svin herefter skulle ringes i begge næsebor for at nedsætte deres ødelæggelser.

For byens beboere var det meget naturligt, at alt hvad der kunne flyde - til tider også noget der bare gik til bunds - blev lempet ud i åerne. Når så resultatet blev, at lensmanden ikke kunne få skat af møllerne, fordi vandet til møllehjulene ikke mere kunne flyde uhindret, blev der gjort noget. Om det så hjalp, er et helt andet spørgsmål. Først gik der bud fra lensmanden til borgmester & råd, som så udpegede et synsudvalg. Det følgende - i stærkt normaliseret udgave - er en synsrapport, der blev forelagt tinget den 11. sept. 1626:

» På Borgmester og Rådets foranledning er der udpeget følgende 6 synsmænd: Jost Nielsen, Niels Hansen Kræmmer, Christoffer de Hemmer, Chr. Nielsen Stubberup, Johan Brandt og Chr. Jensen Holdt, som er borgere og indbyggere her i Olborig. Som fremlagde en skriftelig Synsseddel, lydende som følger. At de den første september havde synet Øster - og Vester Aa, og set som følger.

Østeraa - Fra Færgebroen og op til Jørgen Olufsens, er Bolværket i nogen måder ved magt. Fra Jørgen Olufsens Trappe og op til Slotsbro-

en, er Bolværket, såvel pæle som fjelle meget brøstfældige, og Aaen der er meget opfyldt med skarn og skidt. Fra Vejehuset og til Poul Pops Bro, er bolværket på den østre side meget forfaldent, og Aaen meget fyldt med skarn. Men på vest siden, er Bolværket for det meste ved magt. Fra Poul Pops Stenhus er Bolværket aldeles brøstfældig, og Aaen fyldt med skarn. På vest-siden af Aaen er Bolværket i nogen måder ved magt. Fra Skak-broen til Lade-broen er Aaen fyldt og Bolværket foran Jørgen Krags ejendom er forfaldent. Foran Søren Skrivers ejendom (Søren Nielsen, Skr. & forstander ved Aalborg Hospital) er Aaen meget forfyldt. Ligeledes foran Niels Laursen Skomagers ejendom er Bolværket noget forfaldent. Ligeledes foran Marine Eskesdatters ejendom er Bolværket meget forfaldent, og foran Peder Andersen Skomagers ejendom er det aldeles brøstfældig. Fra Heste-broen og til Mølledammen, er Bolværket mange steder forfaldent, og Aaen forfyldt på begge sider. Rold-broen er helt forfaldent og øde. Foran Jost Nielsens og Lodvig Møllers ejendomme ligeledes. Fra Kongstedlunds ejendom og til Gammel Mølle, er der en bro, hvor folk henter vand, som ligger til byen, den er slet og aldeles forfaldent.

Vesteraa - Ved Svinglen er Aaen forfyldt med en stor Mødding, som ligger midt ude i Aaen ved sønderside, så at vandet ikke kan have sin gang. Fra Broen ved Anders Skriver (Jensen) og ned ad ved Mester Eriks boder, er Aaen forfyldt, og det gamle bolværk er nedpelled ungefar 4 alen udi aaen. Og der samme sted på Klosterets side, er bolværket aldeles øde - og det flyder fra Klosteret med meget stor Uvenlighed udi Aaen. Fra Ny Mølle-broen og ned ad til Møllen ved Østerside, er bolværket meget forfaldent, og Aaen forfyldt med skarn. Ligeledes fra Ny Mølle, ved østerside ned til Frue ..... ? gård, er bolværket forfaldent, og på den vestre side foran Mester Eriks gård, er bolværket i lige måde forfaldent, og Aaen forfyldt overalt. Ligeledes bolværket ved Anders Krags gård (Jensen), og Jost Nielsens ejendom er det forfaldent. Foran Mogens Jespersens ejendom (byfogden) er bolværket forfaldent, og Aaen ganske forfyldt overalt. (Dette blev godkendt som et fuldt syn)«.

Denne tur op langs Østerå og ned ad Vesterå giver et lille indblik i, hvor en del af byens borgere havde deres huse. Hvad synsmændene har set af skidt og møg undervejs, og hvilke forunderlige dufte de har nydt, kan man næppe forstille sig. Vandløb som Peder Barkes Aa, der løb ud i voldgravene og vandløbet ved Østerport, var også steder, hvor man bare forsøgte at komme af med alle mulige former for affald.

Et andet problem, der forhindrede vandet i at flyde uhindret, var

de mange pramme, kåge, og andre mindre både, som var fortøjret overalt langs åbredden. Lensmanden på slottet gav jævnligt påbud om, at de skulle fjernes i løbet af de næste 2 dage - i modsat fald blev fortøjningerne kappet. (1625 - 14/11).

Møllerne

Korn blev i stor udstrækning brugt som betalingsmiddel. Ikke bare ved handel med oplandets bønder, men også borgerne imellem. Kornpriserne blev reguleret i forhold til gode og dårlige høstår; eksempelvis var prisen for en tønde byg i 1630, 14 slette daler. Var kornpriserne faldende blev brødpriserne hos de 7 - 8, der forhandlede bagt brød, reguleret fra rådstuen. Der blev sendt folk ud for at vejc og kontrollere priser og vægt på 2 og 4 punds brød. (RS)

Det var betydelige mængder korn, der hvert år kom til Aalborg. Helligåndsklosteret eller Hospitalet modtog så at sige alle afgifterne fra de flere hundrede fæstebønder i korn. Det samme gjorde sig gældende for rytterbønderne under Kronen, som måtte aflevere deres afgifter på slottet. I årene omkring kejserkrigen havde biskop Christen Hansen en del besvær med at få inddrevet de enkelte sognes tiendekorn.

Aalborg Slot blev også benyttet som mellemstation for afgifter fra andre len; kornet skulle herfra sendes videre til København. Lensmanden Jørgen Grubbe på Vestervig Kloster havde således sendt alt deres korn til Aalborg i 1627, og det drejede sig om adskillige skibslaster, som ikke nåede frem til Aalborg Slot. Jørgen Grubbe mente, at det hele var havnet rundt hos en 8-10 private købmænd i Aalborg, som han angav med navn.

De store kornmængder på slottet gik ikke alle sammen til Kronen; man lå inde med lagre for at forebygge år med misvækst, hvor man så udlånte sædekorn til kronens fæstebønder. De mange retssager om ikke tilbageleveret »Lånekorn« fortæller lidt om denne form for hjælp.

Der var en del maltmænd i byen, der drev de såkaldte »Maltgørerier«, hvor kornet blev omdannet til det for ølproduktionen uundværlige malt. Og mel fik man så malet hos byens vandmøller, når de ellers kunne få dem til at fungere for skidt og møg.

1629 den 19/10 var det helt galt ved Ny Mølle. Lensmanden måtte sende Ridefoged Hans Andersen og 4 synsmænd ud for at se på sagen. Der var nemlig givet den besked, at Lodvig Møller i Ny Mølle ikke kunne betale sin skat, før han igen kunne male korn. Der blev

foretaget et syn af forholdene i og ved Vesterå, og udvalget kom til det resultat, at Lodvig var i sin gode ret til at klage. Syd for møllen, lige i nærheden af skarpretterens hus, var der så meget skidt og skarn, at det gang på gang medførte forstoppelse ved møllehjulet.

Det var dog værre 4 år tidligere. *I 1625, den 15/05, fik Lodvig Møller i Ny Mølle bevist med vidner: »At der - fra 3 dage før Pinsen slet ikke kunne males korn, for Aaen var så fyldt med skarn og Is, at vandet løb direkte fra Hasseris Aa - og ud i Fjorden, det varede 13 dage - og ved Kyndelsmisse havde det varet i 19 dage«.*

Om det var denne oversvømmelse, der nogle år senere gav ideen til det projekt, som herremanden på St. Restrup, Jørgen Marsvin, lavede, vides ikke. Men han fik da gravet en kanal bag om Hasseris og afvandede åen så meget, at han fik en sag på halsen. Men Jørgen Marsvin mente bestemt, at åen tilhørte ham, og han kunne let bevise, at den i hele sit forløb lå på herregårdens jord (Hornum Herredsting).

4 synsmænd, hvoraf 2 var tømmermænd, fik besked på at lave et bygningssyn af Ny Mølle den 3. okt. 1631. Lodvig Møller havde klaget over forholdene og rejst sagen.

»Da vi var samlet på Aastedet, og beseet at Møllehuset er slet forfaldent og nedsunket, quernværket er også nedsunket på Hjulet, så at quernen ikke kan gå. Vandværket udenfor er slet forfaldent, såvel som Renderne, Hjulet og Taget slet fordærvet og duer ikke. Vinduerne er slet fordærved og duer ikke. Bolværked ved øster side som tilhører Byen er mesten forfaldent. Item Aaen neden for Møllen er fyldt med skarn, og Aaen oven for Møllen, helt igennem Byen forfyldt med uvenlighed, som er udveltet i Aaen, besønderlig fra Closterets Ejendom. Boluerked overfor Møllen og tværs igennem Byen er mesten øde og fordærvet, så at uvenlighed kan (flyde ?) i Aaen, og at Aaen ikke kand have sit rette løb til Møllen. Fra Vesterport og ud ad Hasseris Aae til Vadestedet er Aaen mesten forfyldt og igennem graved, så de ikke kan see eller forsuare andet end samme Nye Mølle er slet øde, så at nogen ikke kan give skyld (betale skat) af samme Mølle med mindre end at den bliver færdiggjort og Aaen opkastet med sit rette Vandløb, som det har været til forn. Det afhjemblede de som et fuldt syn«.

Her som tidligere fremgår, at klosteret var en af dem, der tilførte åen temmelig meget affald, og Ny Mølle, som lå tæt på, fik sin part af skidtet.

Christen Brems (Laursen), der var møller i Gl. Mølle, var en mand der egentlig havde stort besvær med at holde sig selv fri for sagsan-

læg. Men 1627 - 22/01 ville han også prøve at anlægge en sag. Han mødte med vidner, som havde set, at Christen og hans hustru Karin Mikkelsdatter i Kjærs Mølle havde stoppet stigborene til med skidt og møg og opstemmet vandet ved hjælp af grødeis, og så kunne Christen Brems ikke male sit korn.

Meget kornmaling foregik uden om de privilegerede møllere, og i 1632 da man alligevel skulle rundt og undersøge hvem der ulovligt solgte brændevin, benyttede man samme udvalg til at finde ud af, hvor mange af borgerne, der selv ejede en håndkværn.

Moral

Umoral ville måske være mere betegnende. Hor, skørlevned, druk og dobbel behøver vist ikke nærmere forklaringer. Sidstnævnte var et endnu eksisterende hasardspil, hvor 2 terninger der viste ens øjne, slog alle andre. Utallige eksempler viser, at det var så som så med at holde sig på dydens smalle vej. (RS 15/06 - 1637).

»Chr. Jensen som var født i Salling, var flere gange taget i at bedrage bønderne med kortspil og dobbel - beskyldes også for at ligge i Letfærdighed med Jens Jørgensen Koks hustru - og at være befunden ved nattetide i Mikkel Bloks hus. Chr. Jensen nægtede, og sagde at det var Jens Koks hustru, der var kommet ind til ham mens han sov ».

Han fik besked på, at det var med hans hals fortabelse, hvis han gjorde det igen. Samme dag var Maren Nielsdatter, født i Aalborg, anklaget, hun bekendte: *»At hun havde fået 2 børn, det ene i ufredstid med Fjenden - det andet siden - og nu var hun sygelig med et 3. barn, som hun beskyldte Jens Ibsen for at være far til ».*

Sagen blev på grund af lensmandens bortrejse udsat, men begge måtte mod deres hals fortabelse love, at de holdt sig fra hverandre. Den slags uægteskabelige udenomseventyr kunne let koste halsen. I dag får man flere års løn og fuld pension.

Også en præst blev draget af kødets lyster. Lensmanden havde 1632-23/01 ladet arrestere pigen Karen Pedersdatter, der var født i Sønderup. Hun havde barslet i 1629 uden at være gift og indrømmede ved forhøret, at det var præsten Niels Pedersen i Sønderup, der var far til hendes barn, som han for øvrigt havde hos sig i præstegården. Præsten havde endda givet hende sakramentet og lovet hende ægteskab. Men noget var knap så godt, han havde nemlig bedt hende give en soldat skylden for graviditeten.

I 1632 oplyste vidnet Thøger Jensen: *»At nu 3 år efter at Jens Chri-*

stensen var bortsejlet, og rygtet gik at han var fange i Tyrkiet, da kom hans hustru Inger Nielsdatter i »Handel og Filteri« med en person ved navn Anders Løber, som var kommet fra Nykøbing, og drog her fra Aalborg med ham. Hvor hen vidste han ikke »

Her nævnes, at en person fra Aalborg var fange i Tyrkiet, hvilket ikke var ualmindeligt. En måned tidligere (2/7 - 1632) var der kommet besked til konen Mette Sørensdatter, at hendes mand Niels Madsen, som i 11 år havde siddet som fange i Tyrkiet, nu var død og begravet i en by ved navn Totinan. Hun krævede derefter 24 mands tingsvidne, at hun i den forløbne tid havde opført sig pænt.

Skøder

En ejendomshandel blev som regel tinglyst. Navnet på den forrige ejer, som sælgeren i sin tid købte huset af, kan være nævnt. Ligeledes opgives næsten altid navnene på ejerne af de omliggende gårde. En bemærkning som »Afstand til Algaden/Adelgaden«, ses ved mange af beskrivelserne, og det kan skabe forvirring. Det skal her forstås eller læses som afstanden til et hovedstrøg eller Alfarvej. I modsat fald får man let det indtryk, at samtlige ejendomme i hele byen lå ved Algaden.

Ved målsætning af grunden, refereres gerne til de gamle pergamenter, som alle var målt med »Aalborgs Gamle Alen«; det var nemlig en bekvem måde at omgås de efterhånden mange påbud om anvendelse af de nymodens sjællandske mål. Her skal tilføjes, at »Mål og Vægt« var noget man havde sin helt egen mening om. En Vendelbo-skæppe og en Aalborg-alen kunne langt bedre accepteres, end de der mærkelige påtvungne sjællandske størrelser.

I 1625 10.01 blev lovbekendtgørelsen om overholdelse af de nye bestemmelser igen præciseret af byfogden Jacob Wognsen. En ny opstramning i 1631 viste, at der faktisk ikke var ret mange som benyttede de nye mål og vægtenheder (RS 1631 23/5). Ved indførelse af de nye skæppemål, blev de gamle skæpper hos købmændene tilintetgjort i vidners overværelse. De enkelte købmænds navne, og datoen for hans skæppemåls destruktion er anført, men de fleste havde andre gl. skæppemål i bagbutikken, så derfor hjalp det ikke ret meget.

Der er mange skøder at vælge imellem; her er gengivet et, som bliver efterfulgt af en slags syns - eller tilstandsrapport, som yderligere giver indblik i forholdene (1640 20/08 -147a). Anders Jensen Guld-

smeds enke Anne Nielsdatter, skøder et hus på sydsiden af Algade, til Jørgen Poulsen. Ejendommen lå tæt på torvet.

» *Gunde Mikkelsen på Anne Nielsdatter, Salig Anders Jensen Guldsmeds fordum borger i Aalborg hans efterlevende hustrus Vegne, som han er Værge for, og med forne (førnævnte) Anders Guldsmeds søn: Jens Andersen i Skippinge paa Sjælland, hans skriftelige underskrevne Fuldmagt, som nu blev læst og påskrevet - tog Jørgen Poulsen borger her i Aalborg for Tingsdom i haanden: Og aldeles skøder og afhænder fra dem og deres Arvinger, til ham og hans Arvinger, Anne Nielsdatters Lod, del og anpart, som er den halve part Udi forne Anders Jensen Guldsmeds, hendes Husbonds hus gaard og ejendom, herudi Aalborg, som han selv udi boede, liggendes i Sct Bodels Sogn Vester ude på Algade, sønden til gaden imellem Salig Christen - og Borgmester Diderik Grubes huse og ejendommer, såvel som forne Jens Andersens Lod og anpart i samme Ejendom, som er en Broderlod, som han efter sin forne nævnte fader er tilfalden, Udi al sin længde bredde som samme hus, gård og ejendom nu bygget, begroven og forefunden er, og takked for god og rigtig betaling for samme tvende Lodder og anparter i samme Ejendom i alle måder.*

Christen Poulsen, Gunde Mikkelsen, Niels Bildsnejder, Mathias Koch, Jens Nielsen Murer og Jens Andersen tømmermand, borgere her i Aalborg bekjendte: At de den 17. juli sidst forgangen havde været udi salig Anders Guldsmeds hus og Ejendom herudi Aalborg med Byens Alen og Mål, og målte samme Ejendom som efterfølger. Først målt til Algade i sin bredde efter den gamle Skødes indhold: 29 alen og 2 quarter. I den østre side fra Algade til sønder ende til Doktor Christens Ejendom, er i sin længde 43 alen. I den vesten side fra Algaden og til sønder ende til Salig Christens Ejendom, er i sin længde Sønder og Nør 53 alen 2 quarter. Neden i gården fra Doktor Christens Ejendom og til Borgmester Diderik Grubes Ejendom, med sin Tagdrøb, er 16 alen ringere end en fingerbrede - med Aalborg Byes gamle alen er og jorden målt. Det afhjembled de som et fuldt Mål: Jørgen Poulsen Autor.

Synsmændene vurderede og lavede en synsrapport på Anders Jensen Guldsmeds hus i Algade (1640 07.20 - 147b):

»*Samme forne (førnævnte) Synsmænd hjembled, eftersom de her af Tinget i dag 8 dage sidst forleden er nævnt til at bese og syne forne salig Anders Jensen Guldsmeds hus og Ejendom her i Aalborg, hvis brøstfældighed den er med forfalden, Så havde de været i samme Ejendom den 17. juli sidst forleden, og den beset - da er den ganske*

Ejendom megen forfalden, først at den ganske skal lægges udi hv... til Algade, og på alle sider, desligeste ganske brøstfældig på væggene og stolper, og udi alle lofter (etager) er meget brøstfældig, og vil mestensdels udlægges af Nye. (etager) Deslige på taget, at der rester (mangler) en ganske hob sten, og ville det lægges slet om og forl (kræver) mange sten, og Taget skal ganske stagges og forfærdiges i h... Deslige i den dagligstue er Vindueskarmen ganske fordærvet og råden, og vinduerne duer aldeles ikke - Det afhjemblede de som et fuldt Syn.

Med andre ord så kan vi se, at Jørgen Poulsen skulle i gang med at reparere ejendommen fra kælder til kvist. Det har sikkert været husets beliggenhed i nærheden af torvet, der fik Jørgen Poulsen til at købe det.

Handelsbyen

Aalborg var en af de få købstæder, der havde virkelig gode besejlingsforhold; det var vel en af grundene til, at der i 1600 årene var godt gang i alt, hvad der havde med forretninger at gøre. Fjorden kunne helt ind til Færgebroen ved Østerås udløb besejles af skibe til op mod 100 læster, ca. 200 tons. Dette gav en temmelig stor koncentration af købmænd, der drev en ret omfattende handel i vide kredse.

Tingbøgerne påviser mange handelsforbindelser til Amsterdam, Hamborg, Flensborg, Lybæk og Rostock. Ikke nok med det, men mange af de fastboende købmænd i Aalborg med tyskklingende navne handlede med slægtninge af samme navn i flere af de nordtyske byer.

På mange måder konkurrerede købmændene indbyrdes om kunderne i oplandet, men de kunne udmærket arbejde sammen. Her tænkes på de ikke så få eksempler, hvor fremmede købmænd og skippere sejlede forbi Aalborg, og foretog store korn eller kvægopkøb langs Limfjorden. Her kunne de fremmede finde herremænd, selvejerbønder og en del præster, som forstod sig på handel, og måske kunne tjene lidt mere på at handle med de fremmede opkøbere.

I 1630 var den ulovlige handel tiltagende. Lensmanden lavede et udvalg på 4 personer, som skulle undersøge og indberette alt ulovlig handel, såvel i Aalborg som i hele oplandet (RS 1630 5/10). Blandt dem, der forsøgte sig med handel op langs fjorden, blev der eksempelvis arresteret skippere fra Danzig, Rostock, Helsingør, København m. fl. byer.

Når herregårdene solgte okser til en af købmændene, var det ikke ualmindeligt, at det var flokke på flere hundrede dyr. Var købmændene så for længe om at få dem betalt, tja så kom herremanden og pantsatte en eller flere af deres bygninger i Aalborg. Og så har eftertiden en nøje beskrivelse af de pantsatte bygninger og deres indbo.

Et byting kunne også bruges i reklameøjemed, således at vedkommende købmand samtidig fik fastslået sit monopol. Den 16/05 - 1625, lod Jacob Mogensen oplæse følgende: » *Eftersom Hans Allernaadigste Herre og Konge - o.s.v. o.s.v. - har priviligeret Mig allene her i Byen: At maatte tappe Fransk Vin i Kander og mindre maal. Saa oplyser Jeg hermed, at Jeg - saavel i mit eget huus, som i Poul Knudsens Kælder, har indlagt Fransk vin, som er til købs for Alle - og forbyder andre at sælge - o.s.v.* Samme Poul Knudsen døde desværre kort efter. Om det var cognacen, der var for stærk, melder skiftet ikke noget om.

Koncession

Når der blev pågrebet en fremmed opkøber eller skipper, som havde dristet sig forbi Aalborg, og længere ind i fjorden kom de gamle støvede papirer frem, og så fik de læst teksten.

I det følgende er der citeret lidt fra en bekendtgørelse, som Kong Christian den 4. havde udstedt den 3. juli 1598. Samme bekendtgørelse var dog da allerede mindst 40 år gammel. Formålet med denne skrivelse var i sin enkelthed at forhindre at fremmede købmænd slog sig ned i eller drev handel fra byerne Løgstør og Nibe.

» *På velvise Bormester og Råds vegne, lod prokurator Niels Bek læse og paaskrive Salig Højlovlig Ihukommelse Konning Christian den fjerdes udgivne naadigste forbud, belangende, at de udi dette fiskeleje: Løgstøer boendes - ikke maa bruge nogen Kjøbmandsskab enten med Kornkjøb, kramvarer eller udi nogen maader som borgerlig handel og kjøbmandsskab vedkommer. Men dersom de vil bruge slig Handel, da skal de begiuve dem ind, udi Kjøbstederne, ente Aalborg eller Viborg, eller andensteds udi Kjøbstederne, hvor dennem løster, og dennem da frit farer at søge Borgerlig Næring og Biering, eftersom enhver sin lejlighed det bedst vil til stede. Dersom nogen befindes derimod at gjøre, han da ikke vil have forbrudt huis han haver med at fare, og derforuden straffes som ved bør. Med videre Højeste hans Kongelige Mayestæts brev omformelder, dat. Kjøbenhavn Slot den 3 july 1598.*

Og nu paa Velbaarne Borgmestre og Raads vegne lydeligen forbød alle og enhver saavel indbyggerne her i Aalborg Byes Menigheder, som

andre hvo de heldst ere eller være kunde, At De ikke efter denne dag - imod forindførte Hans Kongelige Mayestæts: Naadigste Forbud, maa bruge nogen ulovlig Kiøbmandskab udi forne Løgstøer, enten med kornkiøb, Kramvarer, eller udi andre maader under Confiskation og Straf som vedhør, hvor efter enhver vedkommende sig haver at rette, og for skade tage vare.

Item og lod læse af Højlovlig Ihukommelse Konning Christian den tredies Reces 34. Artikkel. Derudi forbydes over det ganske Rige alle Prælater, Adlen, Fogder, Bønder paa landet og alle Bissekræmmere, at bruge nogen kiøbmandskab udi landsbyerne. Med alle maade eller Vegt, med hvilket paa landet noget saadant behoff haver - da skulde de det kiøbe udi Kiøbstederne, af Kongens og Kronens Borgere. Item lod han læse »Cidiani Quarti Rececsos« 3. kapitel 13 Artikkel, som forbyder og befaler, at alt Giesteskud over alt (i) Riget skal være afskaffet og ingen skal være tilstede med nogen kræmmervarer at omløbe fra een Kiøbstad til een anden, eller af nogensted dermed at udstaa og udi Alen, Lod eller Pund at selge, med mindre han først vundet Borgerskab og sig nedersat her i Riget afholder .... af disse, skatter og skylder lige ved Andre Undersotter, med videre dessen indhold.

Lod og læse og paaskrive Aalborg Byes forskrevne Kongelige Mayestæts Udgivne Naadigste privilegier, sub dato Aalborg 1560. Derudi en post indført som ere saa lydende: Item skulde Giester... ej heller gjøre Noget landkiøb med Bønder eller med nogen anden forprang. Nok en anden post: Skall og ingen Borger eller Kiøbmand boe eller ligge udi Nibe eller paa nogen anden fiskerleje for nærværende omkring byen, længere end fiskeriet paastander.

Og nu paa velbaarne Borgmestre og Raads deres vegne, forbydes alle og enhver for de og vere kan, at de ikke imod forberørte Kongelige Udgivne Recesser og Privilegier maa haandtere noget Borgerskab her i Aalborg til afbræk udi deres Nærning. Saafremt nogen derimod efter denne dag betræffes at giøre udi hvad maader, denne i saa maader: udi Recesserne og Byens Privilegier ikke forbødet, - da maa de være forsikrede sligt af Øvrighedens Velvise Borgmestre og Raad, skal blive paatalt - med Confiskation, samt medfølgende anden straf statueres. (slut)

Som det fremgår, var dette blot en yderligere bekræftelse af en langt tidligere resolution, der var udstedt under Kong Christian den III (1534 - 1559). Ovennævnte skrivelse var også i brug i en retssag så sent som 1662 den 7. oktober.

Saltkompagniet

Det Spanske Compagni eller Saltkompagniet, var et handelsselskab, som blev oprettet omkring 1621. Her var der tale om et anpartsselskab bestående af købmænd i Aalborg. Som navnet antyder, skulle selskabet drive handel på Spanien, som i denne periode var i koalition med eller mere rigtig havde besat Portugal.

Participanterne eller anpartshaverne i Det Spanske kompagni var til daglig konkurrenter. Ledelsen bestod i 1625 af en direktion med følgende medlemmer: Mads Thybo (Laursen), Jens Hals (Andersen), Johan Ertmand, Niels Hansen Kræmmer & Baltzer Rauch .

Et lille fingerpeg om selskabets størrelse fremkommer, da borgmester Hans Sørensen (1627 - 29/01) ville udtræde af direktionen. Han ønskede, at alle participanterne skulle have mulighed for at kontrollere regnskabet ved hans fratrædelse. I denne forbindelse nævnes der i alt 39 personer.

Skibene, der blev anvendt i selskabet, var de enkelte købmænds private handelsskibe, som blev lastet med danske produkter; de gik i fast rute til Lissabon i Portugal. I Lissabon blev de modtaget af 2 udstationerede danske agenter: Jacob Jacobsen og Johan Halse. Deres arbejde var at sælge de danske produkter og opkøbe spanske/portugisiske varer, så skibene omgående kunne lastes igen og returnere til Aalborg.

Det vigtigste og i øvrigt hovedparten af den last, de bragte til Aalborg var det spanske salt, hvoraf store partier blev videresolgt til bl.a. nedsaltning af eksportvaren fisk.

Første gang Saltkompagniet forekommer i tingbøgerne er 22/08 - 1625. Årsagen var, at skibet »Aalen« og 2 andre skibe »Gud Være Lovet var lykkeligt hjemkommet fra Spanien«. Når denne vending blev brugt, skyldes det uden tvivl den store risiko, skibene udsatte sig for ved at sejle rundt i Europa under 30-års krigen.

De 3 skibe var altså kommet hjem uden uheld, og det var man selvsagt lykkelige for. Problemet var så bare, at Jens Bang havde taget sækken med hele korrespondancen, også de breve som var sendt til de øvrige købmænd fra deres forretningsforbindelser og skippere i Spanien (der nævnes kaptajnerne Anders Brigs og Jørgen Pedersen). Jens Bang ville af en eller anden grund ikke udlevere brevene til deres retsmæssige ejere. Han blev stævnet igen 5/9 og 3/10, men mødte ikke op og påstod bare, at han ikke var lovligt stævnet.

Som nævnt fulgtes flere skibe på turene. På denne måde kunne de hjælpe hinanden mod angreb fra fjendtlige skibe og sørøvere, der

gjorde skibsfarten usikker. Redderne havde besluttet at armere deres skibe lidt bedre, og Jørgen Olufsen havde efter aftale med samtlige direktører, leveret 4 gatlinger (kanoner) til selskabets skibe. Kanonerne havde Jørgen Olufsen købt og betalt i København hos Kongen.

Redderne ville godt have kanonerne, men da de skulle betale for dem, mente de ikke det hastede så stærkt. Jens Bang, der måske var den mest fremsynede, betalte straks sin part på 425 rdl. pr. kanon. Men Diderik Grubbe, Joh. Ertmand og Laurids Jensen var ret træge med at få gælden afviklet, især Laurids Jensen(RS 1629 4/12, 1630 26/2 og 14/5).

Saltkompagniets kongelige monopol blev meget nøje overvåget af medlemmerne. Det blev opdaget, at der på Peder Hestbæks knarre, hjemmehørende i Nykøbing Mors, var blevet indført 3 læster spansk salt, og så greb man hårdt ind. Tolder Hans Sørensen i Aalborg, som ud over at være tolder også var købmand, rejste på Hans Kgl. Majestæts vegne en sag mod den ulovlige importør Peder Jensen (1625 24/05.)

På trods af de kongelige forbud mod indførsel var der også gode muligheder for at købe spansk salt både i Lybæk og Hamborg, og det benyttede flere sig af til Kompagniets store ærgrelse. Følgende købmænd havde i 1626 bestilt og fået leveret en del salt: Johan Brandt, Laurs Jensen, Jørgen Olufsen, Jost Rasmussen og Christen Nielsen Stubberup. I alt havde de fået salt leveret for 4000 rdl. Der blev ført adskillige retssager før direktørerne for Kompagniet fik deres tilgodehavende for saltet inddrevet (1626 - 20/11).

Noget der også kunne give anledning til stridigheder indenfor Kompagniet var, når en af participanterne døde. Så var der altid den helt store diskussion - skulle arvingerne have penge af selskabet, eller skulle de betale for en tidligere leverance af et eller andet. Hvis en last endnu ikke var afhændet, kunne et skifte trækkes i langdrag

Men ene fortjeneste var det ikke. 31/10 1625 blev direktørerne for Saltkompagniet indkaldt til Aalborg Byting. Tolder Hans Sørensen udbad sig en nøjagtig liste over, hvilke mængder der var indført og af hvilke skibe osv., for nu skulle kongen have sin part. Hvor godt selskabet egentlig kørte, og hvornår det endeligt blev afviklet kan ikke helt afgøres, men det nævnes kun i de ældste tingbøger.

Øresundsfiskeriet

Fiskeri og eksport af de nedsaltede fisk var ikke problemfrit. Det kunne let udvikle sig til lidt af hvert, og det satte også sine spor i ting-

bøgerne. Nogen kunne uforvarende komme til at tage en anden mands fiskeredskaber eller tømme hans garn. Skulle nogle tønder fisk fragtes til Lybæk eller København, kunne der let forsvinde et par tønder undervejs.

Købmænd, præster og almindelige håndværkere var meget gerne med til at finansiere fiskeri på en slags anpartsbåde. Mandskabet og tit også både fuldt udstyret med redskaber var noget man kunne leje. På såvel Gjøl som Øland og i Nibe var der mange fiske & salteboder, som var ejet eller lejet af folk i Aalborg.

Som overskriften antyder kom Øresund ind i billedet. I tingbøgerne benævnes fiskeri i dette område som »Sundfiskeriet«. Hvor stort det var slået op, og hvor mange både der blev sendt af sted, fremgår ikke. Når bådene sejlede fra Aalborg og ned mod Øresund, var de lastet med salt til bristepunktet; de medbragte betydeligt mere salt, end de selv skulle bruge. En hel del af saltet var på forhånd solgt til fiskere fra andre egne, og da det for det meste også var medlemmer af Saltkompagniet, som finansierede fiskeriet, slog man to fluer med et smæk, når man samtidig kunne tjene et par rigsdaler på saltet.

Det kunne blive en lang tur, for efter endt fiskeri og den efterfølgende nedsaltning sejlede en del af bådene videre med fangsten til Lybæk, Flensborg eller Rostock. Herfra bragte de så andre produkter med tilbage til Aalborg. På hjemvejen gjorde flere ophold på Samsø, hvilket nævnes et par steder i forbindelse med forlis.

Fiskeriets størrelse og omfang anskueliggøres bedst ved at oplyse, at der ved Barsebæk i Skåne var en hel koloni af saltboder, redskabsskure og hytter, hvori man kunne overnatte i sæsonen. I 1626 - 06/02, bekræftes det, at *»At Anders Olufsen Krag, som var Jørgen Krags halvbroder, havde holdt hus ved Barsebæk, med fast bopæl i 2 år »* (præstesøn fra Vrå).

En del kom ikke hjem, og det medførte stort besvær for enken Dorete Christensdatter, da hendes mand Jens Simested døde under fiskeriet i 1625. Han blev begravet i Malmø, og der måtte tingsvidne til, før skiftet efter ham kunne afvikles. Dorthe Christensdatter og Jens Simested var nemlig barnløse, så diverse svogre fra St. Binderup og Korsø ved Simested måtte vente i mere end 6 måneder på at få skiftet efter Jens tilendebragt (12/5 og 24/10 - 1625).

Hekseri

Den tætte forbindelse til Barsebæk kunne også føre andre ting med sig. På bytinget 10/07 - 1626 var Else Laursdatter indkaldt. Hun kun-

ne oplyse, at hun var født i Barsebæk og var blevet gift med Anders Bådsmand fra Aalborg, som for øjeblikket desværre »Sad i Jern« i København.

Årsagen til at hun nu sad her på tingstokken var, at Jens Wodskovs kone Inger Nielsdatter var blevet frastjålet et livstykke, et tørklæde og noget hørgarn. Else Laursdatter havde forklaret, at det kunne hun da let fikse. Hun tog »Et sold og en saks, og lavet sit Spøgeri« og havde så ved hjælp af hendes evner kunnet påvise de skyldige.

Men den gik ikke, såvel borgmestrene som biskop Christen Hansen blev tilkaldt, og mange blev afhørt. Som i så mange andre sager, har man her nået til en eller anden løsning, som ikke er noteret i tingbogen, og Else Laursdatter nævnes ikke mere.

Ingeborg Iversdatter i Lindholm anlagde i 1632 hele 2 retssager mod sin egen mand Niels Olufsen. Han gjorde nemlig alt, hvad han kunne for at få hende på bålet. Niels Olufsen gik rundt og udspredte rygter om, at hans kone befattede sig med trolddom og hekseri. Ingeborg Iversdatter ville renses, og søgte derfor rettens hjælp. I en senere sag ses, at Ingeborg Iversdatter søgte skilsmisse ved tamperretten. Den 24/09-1632 fremstod Ingeborg Iversdatter da tjenende i Lindholmgård og meddelte: »At hun hverken ville arve eller gælde efter hendes salige husbond: Niels Olufsen - som var afgået ved døden i Helsingør«. Niels Olufsens forsøg på at få konen brændt lykkedes altså ikke.

Et Drab

Slagsmål, grove overfald og en del drab har altid hørt med til dagligdagen i Aalborg, og man var hverken værre eller bedre i 1600 årene end i nutidens Aalborg.

Den 11. okt. 1625 blev der fundet et lig ved en teglovn øst for Aalborg. Synsmændene fandt frem til, at den afdøde var Poul Pedersen, født i Linderup Mølle i Vendsyssel. De bemærkede, at han havde fået et slag over venstre øje, således at hovedskallen var slået i stykker, men huden var ikke brudt. Den anklagede i drabssagen var Poul Andersen i Hasseris. Drabssagen blev genoptaget 31. okt. (1625 - 31/10). Der blev afhørt en hel del vidner.

Anders Snedker kunne oplyse: »*At natten imellem søndag og mandag for 14 dage siden, som var den 9. okt. ca. klokken 12. hørte han nogen skrige og råbe, og der kom kørende en vogn. fra Gammel Mølle og den kørte vest på. Ham på vognen sagde til dem der løb efter*

ham: » I gode karle lader mig køre i Fred, Jeg haver intet med Jer at bestille i nogen måder«.

Birgitte Andersdatter kunne bekræfte samme udsagn. Derefter kom Anders Skøttes hustru Margrete Ottesdatter, som kunne meddele: *» At hun kunne kende, at det var Poul Andersen fra Hasseris, som sad på vognen, og bad dem lade ham køre hjem til hans hus osv. Da så jeg fra min dør, at der var 3 karle om Poul Andersen, som søgte min dør, men i det samme lukkede jeg min dør. Så hørte jeg at de krævede penge til 4 kander øl - så køret Poul Andersen og de forsvandt efter ham«.*

Jens Jacobsen blev derefter afhørt; han kunne meddele: *»At han hørte Poul Andersen råbe, at han intet havde med dem at gøre, for han havde været kørende til Dal - Marked Men en af karlene hed Søren, det var Annes søn - ham kunne han kende.*

Oluf Thøgersen Tømmersvends hustru Anne Jensdatter i Skolegade, og Mads Thomsen, skomager, blev også afhørt. Bendix Badskær erklærede, at 3 karle havde banket ham op, og ville have hjælp til en, der var slået. Bendix kunne ikke se, han fejlede noget, men han var »Skiden af Mog«. Da han spurgte, hvad hans skade var, ville han ikke sige noget. Derefter måtte dommeren erklære Poul Andersen skyldig i drabet på Poul Pedersen fra Linderup Mølle. Sagen var for retten 1625 - 07/11, 21/11, 28/11, og 1626 - 13/02, hvor den endelig domsafsigelse kunne finde sted.

»Efterdi det bevises med Sandemænds Ed, at hospitalstjener Poul Andersen, Hasseris, desværre her i Aalborg By, har dræbt og ihjelslagen Poul Pedersen, barnefødt i Linderup Mølle i Vendsyssel, og han derfor - efter Lovens, den 3. bog, 22 capitel - formelder hvo som dræber anden mand i Købstad, da bøder han den dræbtes arvinger - og Kongen tilkommer os o.s.v. - at Poul Andersen skal bøde 40 mark sølv ...

Den 08/05 - 1626 havde han endnu ikke betalt den idømte bøde på 40 mk. til de fattige, og han ville derfor blive udpantet for beløbet inden 15 dage. Han fremskaffede i hvert fald pengene for den 05/06 - 1626 mødte Poul Andersen på tingstedet, sammen med den dræbtes far Poul Pedersen, møller i Linderup Mølle og boden for manddrab blev udbetalt, og de gav hinanden hånden. Det bliver her nævnt, at Poul Andersen handlede i selvforsvar. Det skal her anføres, at Poul Andersen både før og efter denne sag var impliceret i andre slagsmål.

Det i sagen nævnte Dal Marked blev holdt umiddelbart nordøst for landsbyen Østerbølle ved Aalestrup. Et temmelig berygtet marked,

hvor der forekom drab hvert år, hvilket forårsagede, at det blev flytte til Hobro. Den 7/2 - 1625 blev det meddelt ved Aalborg Byting, at Chr. Lauridsen, en broder til rådmand Mads Thybo Lauridsen i Aalborg, var dræbt på Dal Marked. Hans banemand var efterlyst ved samtlige ting.

Et andet drab i den samme periode foregik ved et rejsegilde hos mølleren Christen Brems i Gammel Mølle (1627 - 28/05 m.fl.). Dette rejsegilde blev holdt Sct. Voldborgsdag. Det halve Aalborg var inviteret til at »drikke hans nybygning til«, blandt disse også Matis Pedersen, skomager, født i Kolding. Hvordan det egentlig gik til, kunne ingen af de mange vidner rigtig forklare, men Matis Pedersen havde da i hvert fald stukket sin kårde igennem Jacob Damarau, skomager, der døde omgående. Da de 12 domsmænd havde endevendt sagen, så godt som de kunne, med en flok vidner, som næsten alle på drabstidspunktet havde været døddrukne, blev Matis dømt til at miste sin hals ved sværdet.

Arveafkald

Arveafkald er ikke som det måske fejlagtigt kan opfattes et afkald på at modtage arv. Det var derimod et tingsvidne, som en værge kunne kræve, når han ikke mere skulle varetage arvingens interesser, og havde udbetalt hvad han måske havde haft i forvaring. Et arveafkald efter et barnløst ægtepar, eller et ægtepar med børn fra tidligere afdøde ægtefæller, kan omfatte mange personer. Det kan også vise, at de arveberettigede bestemt ikke alle boede lige om hjørnet. Selv om den afdøde måske var almindelig håndværker eller fæstebonde i Hasseris, kan der være nævnt slægtninge i København, Flensborg, Hamborg eller Amsterdam. Rigsfællesskabet med Norge kommer særlig til udtryk, og mange familiære forbindelser bekræftes i denne forbindelse. Selv om sprogbrugen kan forekomme lidt snørklet, kan de fleste slægtsforbindelser udredes med lidt god vilje (1627 - 19/03):

»Anders Jensen, Vognmand i Aalborg, fik arveafkald af Christen Pedersen - for en arv som Christen Pedersens søstersøn: Jens Christensen, skulle have efter sine salige forældre: Christen Jensen og Karin Jensdatter, der levede og døde i Vesterbølle i Rinds Herred - Anders Jensens Formand (konens tidl. mand: Mads Pedersen) var Jens Christensens Morbroder«.

Anders Jensen havde åbenbart giftet sig med en enke, hvis mand havde været værge for Jens Christensen. I netop disse krigsår, var

mange totalt ruineret, og mange enker måtte derfor erklære: »At de hverken ville arve eller gælde, »efter deres hosbond«, hvilket så blev meddelt på bytinget.

Kongen og Kejserkrigen

Med en konge der gerne ville føre krig, og alt for sent opdagede at han ikke rigtig kunne, var 1600 årene nok een af de sværeste tider for landet. Det resulterede i et enormt stort skattetryk for den lille mand. Kong Christian den 4.s` deltagelse i Religionskrigen i Tyskland fik så lokket såvel kongens egne lejetropper, og derefter Wallensteins tropper til Jylland, hvor de hver for sig plyndrede og rippede befolkningen for de sidste sørgelige rester.

Hvad gjorde kongen? Tja, han gemte sig på øerne. Hans lejetropper flygtede nordpå, stærkt forfulgt af kejserens soldater. Den 8. oktober plyndrede kongens lejetropper Aalborg, og den 10. oktober blev samtlige 3000 mand taget til fange af kejserens soldater ved Nr. Tranders. Så besatte Wallensteins tropper byen, og de fortsatte den udplyndring, som danskerne havde påbegyndt.

Hvad der egentlig foregik i Aalborg under besættelsen, fremgår på flere måder af de tingbøger, der er bevaret fra 10. august 1629. Det første vidne om at byen blev plyndret af Kongens egne folk den 8. oktober gives af Doktor Christen Skytte og Bendix Bartskærer. De var nemlig af lensmanden blevet beordret til at rejse til Thisted for at møde prinsen, som tingbogen lakonisk udtrykker sig. Om prinsen var syg, eller det var nogen i hans rejseselskab, der behøvede hjælp fra en doktor og en bartskærer, oplyses ikke. Prinsen havde vel som resten af den danske hær, måttet flygte nord på, da Wallensteins tropper kom efter dem, og var så havnet i Thisted.

Når rejsen til Thisted omtales i tingbogen, er årsagen egentlig prinsen uvedkommende. Doktor Christen Skytte var gift med præsten Thøger Pedersens enke Jacobi Bentzen, og de havde i en periode boet i Hr. Thøgers hus. Samme hus var ejet af hendes svoger af første ægteskab præsten Peder Pedersen i Viborg. Da Kejserens tropper og de danske lejetropper havde ødelagt og plyndret i huset for ca. 1000 rdl. mente han, at Doktor Christen var den skyldige, og måtte udbedre skaderne. Doktor Christen Skyttes hustru Jacobi Bentzen var i øvrigt også død forinden den nævnte anklage 23/11 1629, og præsten Peder Pedersen krævede derfor også sin arv efter sin broder, hendes første mand Hr. Thøger.

Doktorens vidneforklaring om hans rejse til Thisted den 27. september indeholder en del relevante oplysninger om besættelsens kvaler og gengives derfor her i sin fulde ordlyd - stærkt normaliseret (1629 - 23/11):

»Den 25 sept. 1627 rejste: Bendix Badskær og Doktor Christen Skytte her fra byen og til Thisted, og var der den 8. oktober, da Kejserens folk kom her til Aalborg, og samme dag drog Bendix fra Thisted og Doktor Christen blev der. Og da han kom til Sundby (Nr. Sundby) da var hans hustru draget med sal. Jacobi Bentzen til Hals, dagen før Kongens Folk plyndrede her i byen. Og den tid Doktor Christen og sal. Jacobi kom her igen til Aalborg, da flyttede de ind i det hus, som Doktor Christen nu iboer (på Torvet).

Karen Thøgersdatter vidnede: at Doktor Christen efter Lensmanden Velb. Otto Marsvins anfordring, er draget til Prindsen til Thisted i Thye, den næste tirsdag før Sct. Mikkelsdag 1627, og den næste lørdag efter Sct. Mikkelsdag, da drog salig Jacobi Bentzen over til Vendsyssel af (fra) Mester Peder Pedersens hus (var bosat i Viborg, præst v. Sortebr. Kirken) som hun da iboede, da var hans hus og gård, da hun udgik med bo og boeskab, beholdendes og uskadt og godt ved Magt, og uberørt i alle Måder. Og da Doktor Christen med sal. Jacobi er kommet her tilbage igen, er de ikke flytt eller siden boet i Mester Peder Pedersens gård, men i deres eget huset på Torvet, som Doktor Christen endnu iboer. Doktor Christen fremlagde en stævningsseddel over for Mester Peder Pedersen, hvor på antegnet findes: Anno 1629 den 7. November - er denne seddel læst i mit hus: Peder Pedersen.

Jens Jørgensen: der tjener M. Niels Poulsen her. vidner: At den tid Doktor Christen Skytt kom fra Vendsyssel med sin hustru sal. Jacobi Bentzen, og havde været i Thisted hos Prindsen, her til byen igen, da lå han den første nat hos M. Niels Poulsen, og anden dagen flyttede han i hans egen gaard på Torvet, som han endnu iboer.

Maren Sørensdatter: kunne vidne, at den næste lørdag efter Sct. Mikkelsdag 1627, drog sal. Jacobi Bentzen fra M. Peder Pedersens gård for Kongens Folks overfald skyld, og ad Vendsyssel til. Og da var alt boe og boskab i samme gård i behold og uskadt og vel ved Magt i alle måder.

Anne Madsdatter: vidner som Maren Sørensdatter og ydermere kunne de tilføje: At Doktor Christen Skøt leverede Jost Nielsen og Anders Jensen Byskriver her samme sted - efter deres begær, nøglen til gadedøren til samme M. Peder Pedersens gård, som de sagde var efter Øverstens befaling. Og da var alt boeskab og husgeråd der inde, såvel

som huset i sig selv uskad og vel ved magt, og blev så straks indlagt en hob krigsfolk og heste i samme gård.

Doktor Christen fremlagde en stævningsseddel, over for M. Peder Pedersen, hvor på antegned (underskrev)«.

Men præsten Peder Pedersen gav ikke op og forsøgte adskillige gange at få Doktor Christen Skytte draget til ansvar for ødelæggelserne. Han forsøgte så med et tingsvidne, nemlig Jost Nielsen, som var en af de få af købmændene, som ikke var flygtet fra byen, da den blev besat (1629 - 30/11).

»Doktor Christen Skytte med vidne Jost Nielsen - st. Peder Pedersen, præst ved Sortebrødre kirken i Viborg: At straks da Kejserens Folk var kommet, gik der bud til ham fra Anders Skriver, fra Øversten på Slottet med Ritmester Masterdungs, at de skulle skaffe ham quarter, så begærte han sit quarter i M. Peder Pedersens gård, som Doktor Christen Skytte havde iboet, så måtte de gå med ham til Doktor Christen som han nu udi boer i hans gård, og Doktor Christen fik da nøgler, til samme M. Peder gård, af hans pige med til Døren.

Forne Maren Sørensdatter vidner ligeså - og både Peder Pedersens og Doktor Christens gods, som var i samme hus blev sønderhugget og aldeles spoleret.

Jost Nielsen vidner også, at sålænge Ritmester Masterdungs Folk lå i Diderik Grubbes gård, da bar Laurids Guldsmeds folk dem mad og øl derind 3 gange huer dag, og hentede det selv, indtil han selv drog til Mariager, hans bogfører ligesom Jost Nielsen fra det første Ritmesteren blev indlagt i Laurs Guldsmed hus.

Med andre ord gjorde Doktor Christen Skytte sig store anstrengelser for at overbevise præsten Peder Pedersen om sin uskyld i ødelæggelserne. Ovennævnte er som gennemsnittet af adskillige retssager, hvor lignende ødelæggelser havde fundet sted.

Flugt til Marstrand og erstatningssager

Hovedparten af borgerne i de højere sociale lag flygtede i krigsårene. De fleste pakkede i en fart det de kunne af værdier, og mange tilbragte de næste 1 1/2 år i Marstrand eller et andet sted. Ikke alle var ovenud tilfreds med den medfart de fik, da de flygtede. Det var især de adelige, som ikke mente der blev taget tilstrækkeligt hensyn da de skulle hjælpes ombord - og at Jens Bangs skib nok godt kunne være sejlet noget tættere ind til kysten, da de skulle afhentes.

Fra 10/08 - 1629 og året ud, blev der rejst ca. 70 erstatningssager.

De fleste var på grund af store varepartier, indbo, kreaturer, redskaber, skibe, huse og lign. som de bortrejste havde overdraget til andre, for at de skulle værne om deres værdier, mens de selv hyggede sig i Marstrand. I 1631 ses også flere erstatningskrav, som tiden gik var det svært at efterkomme disse.

Erstatningspligt eller ej - kongens lejetropper og senere kejserens ryttere og soldater, var revnende ligeglade med hvem der ejede hvad. De kunne bruge det hele, og plyndring var vel en del af deres løn. Rygtet gik, at Christian den 4. tilskyndede sine lejetropper til at plyndre, for så var de nemmere at styre.

Noget der ikke helt kunne skjules, var den noget upatriotiske opførsel, som de hjemmeblevne borgere følte og ikke helt kunne lægge skjul på. Det kommer tydeligt til udtryk i det følgende. En af de anklagede under et forhør sagde nemlig til ejeren af et par heste, som han skulle passe på, mens ejeren var borte: »*Du kunne jo bare være blevet hjemme, passet dine ting, og betalt din skat selv, - som alle vi andre måtte*«.

I august 1631 syntes kongen, at nu kunne det være nok med at plage de forskellige domstole med erstatningssager, hvilket også indirekte gav en påmindelse om hans noget uheldige krigseventyr. Derfor kom der en kgl. resolution med følgende ordlyd: »*At alle Trætter, som formedelst Fjendens Indfald i Jylland - inden Aar og dag skal indstævnes for Landstinget eller Bisperne - ellers maa derpaa siden ikke tales*«.

Dermed havde Christian den 4. sat en stopper for disse erstatningssager, som for de flestes vedkommende alligevel ikke kunne løses ved domstolenes hjælp. Hvornår man begyndte at indordne sig efter denne bestemmelse i Aalborg, er et stort spørgsmål, for i hele 1632 forekommer der stadig mange klager. Det var svært at acceptere tingenes tilstand når man fandt sine heste, møbler, indbo, sølvskeer og lign. hos andre borgere.

Mogens Jespersen

Blandt dem der flygtede var også byfoged Mogens Jespersen, som så overlod en af sine tjenestefolk Oluf Bertelsen, ansvaret for hans hus og gods. Efterfølgende uddrag fra tingbogen taler for sig selv (1629 16/11).

» *Mogens Jespersen med vidner: Oluf Bertelsen - At aar 1627 morgenen efter den 8 oct. da Mogens Jespersen med hustru og børn for*

fjendens overfald bortdrog, og han havde ført ham til sin skude, som da lå for laden (lastet) - og kom her til Byen igen, og ville gå ind i forne Mogens Jespersen hus, og der blive og tage vare på, efter hans befaling. Da var Mikkel Blok (stadstjener) og hans hustru Dorete Pedersdatter og Diderik Andersen Skrædder her i byen, der indkommen. Og (jeg) blev da af Mikkel Blok og Diderik Skrædder udjaget med hug og slag, skjælden og truendes, og af Diderik Skrædder hugget til med en økse. Og forne Mikkel Blok og Diderik Skrædder larmede i huset, med druk i sus og dus - og hans quinde Dorete Pedersdatter, med 5 tønder tysk øl, en oksehoved vin, 5 fade dansk øl, brød, smør, kød, flæsk, fisk, sul med meget mere Guds gaver, som var der inde. Deslige blev af huset udstjollet og forødt, desmedler tid forne Mikkel Blok, hans kone, Diderik Skrædder regerte derudi, og holdt slig uskikkelig levned og hus, eftersom var: 3 kedler, 2 staalgryder, 5 tinfade, 5 tintallerkener, 4 bolsterdyner, 3 dundyner, 4 hoveddyner, 4 par lagner, 4 hovedpuder, 13 sengesteder, 6 borde, 5 skabe, 2 beslagne ligkister, 20 tølt saugdeller (brædder) 4 td. humle, 3 langbøsser, en tønde med Røsting tilhørte Fruen på Tjele, en seng der tilhørte Hr. Nielses søn i Kietrup.

Sined Christensdatter der da tjente Mogens Jespersen, kunne vidne som Oluf Bertelsen - undtagen at Diderik Skrædder ikke huggede til hende med en økse.

Thomas Jensen kunne meddele, at lige da Mogens Jespersen og hans hustru og børn var bortdraget, da kom Mikkel Blok, hans hustru og Diderik Skrædder ind i huset, og sagde, at han intet havde der at bestille, så udjagede de ham med hug og slag - hvorefter de holdt et ulykkelig hus og levned og ødede alt hvad der var tilbage - som Oluf Bertelsen og Zined Christensdatter havde vidnet om, men desuden: 8 bænke og bænkedyner, en hel sildevod med alt tilbehør, 4 malkekøer, 2 sortblissede heste, 4 vogne, 12 svin, 30 fede grise, 100 læs rug og havre, 100 læs høe, 6000 tagsten, 2000 Asr... ?, 3000 mursten, 6 ølkar, 8 td. salt, et fodstol, 24 stern hamp, 30 nye sække, 6 saltede oksehuder, 10 lester tomme tønder og meget mere, som Mikkel Blok, hans hustru og Diderik Skrædder var årsag til at være blevet bortrøvet. o.s.v.

Samme anklage blev fremført den 1629 - 30/11. Det bør nævnes, at før besættelsen var Mikkel Blok i sin egenskab af stadstjener en af byfoged Mogens Jespersens nærmeste medarbejdere. Af og til ses han endda brugt som en slags sagfører for fjerntboende, som skulle føre en sag ved Aalborg byting.

Laurids Guldsmed

Om han var guldsmed eller ej vides ikke; han var i hvert fald en af byens helt store og rige købmænd med ejendom på nordsiden af torvet og søn af tidl. borgmester Niels Christensen. Desværre for ham selv og andre blev han boende i byen for at tage vare på sine værdier. Det gjorde han til fulde, og var på flere måder en af dem, der uden overdrivelse profiterede på krigen. De tilbageblevne i Aalborg og omegn, blev udplyndret og underkuet af Kejserens soldater - til en vis grænse. Soldaterne skulle jo også have en mulighed for at omsætte de stjålne varer til et par rigsdaler. Der var derfor ikke andre muligheder end at sælge de stjålne ting til de resterende indbyggere, og der manglede tilsyneladende aldrig købere.

Efter krigen da der skulle gang i oprydningen, var Jens Bang en af de første som anklagede Laurids Nielsen Guldsmed. Den 21/09 - 1629, ville Jens Bang gerne, hvis Laurs Nielsen Guldsmed snarest indbetalte 2 gældsbreve, det ene var på 135 1/2 dl. dateret 27/09 - 1625, og det andet på 168 dl. dateret 25/12 - 1621. Han fik 15 dages henstand.

Ved fjendens ankomst til Aalborg var der flere som endnu ikke var kommet af sted. Jens Bang havde bl.a. fået frit lejde til uhindret at sejle bort med alt hvad han ønskede. Om han havde bestukket Øversten eller Ritmesteren, oplyses ikke, men der var vist ikke mange andre muligheder for at opnå frit lejde. Et af Jens Bangs skibe lå ved Skibsbroen og var klar til at sejle - og her blandede Laurids Guldsmed sig, hvilket fremgår af følgende gengivelse fra 1629 10/08. Jens Bang førte 6 vidner, og Laurids Guldsmed medbragte 3 tjenestefolk.

Den første der blev afhørt sagde følgende: *»Den uge Kejserens folk kom her ind i Aalborg, da var jeg tilsagt at drage til Hals med en fange. Så lejede jeg en karl dertil for 3 mk. og da jeg kom med ham, da måtte jeg ikke fange ham ind for Laurids Guldsmed, men han tog en stok og slog mig, og sagde jeg selv skulle med, og jeg skulle tage Hermands Gods op af Jens Bangs skib, såvel som vin og øl«.*

Det næste vidne: Peder Riber sagde: *»At Laurids Guldsmed jagede ham i en færge, med hug og slag, og lovede ham 2 mark for hans umage, og sagde vi skulle tage Hermands Gods op , såvel vin og øl. Så gik jeg og 2 af de Musketerer som var med, ind i Jens Bangs skib, og sejlede den fra Aalborg, og drog så fort ned ad Hals igen, og skulle hente de andre, da var de borte. Peder Riber sagde videre, at Laurids Guldsmed befalede ham, at tage en sæk humle af Jens Bangs, og bringe den til hans hus, og gav ham en skæppe humle for hans umage«.*

Niels Christensen fra Sundby kunne vidne: »*At da han kom til Aalborg, stod Laurids Guldsmed på hjørnet ved Skibsbroen, og lagde beslag på den Færge - og sagde. Du skal ned ad Fjorden med en anden Færge og hente nogle skibe op. Da sagde jeg, er det ikke nok I har taget min Staldbroder, så slog han mig med et stort stykke træ over min Ryg, og sagde: Du skal med din Skælm, og gennede mig ind i Færgen*«.

Laurids Guldsmeds egen tjener Søren Suenningsen og 2 andre tjenestefok vidnede: »At den omtalte sæk humle, en tid lang siden, var kommet op på Slottet, men om den var hel eller halv, vidste han ikke. Den ene påstod at det var en kaptainløjtnant som havde taget den«.

Igen den 31/08 - 1629, sagsøgte Jens Bang Laurs Guldsmed for hans mærkelige opførsel ved færgene den dag fjenden kom. Jesper Christensen kunne vidne, at: »*Da jeg kom til Færgen, da stod Laurids Guldsmed der og sagde, jeg skulle gå ind i en Færge og hente Hermands Gods op, da svarede jeg - hvad skal jeg få for pendinger (betaling) da svarede han ja, - så skubbede han mig og Jens Væver baglæns i Færgen. I lige måde befalede han mig, at jeg skulle tage et knippe jern som lå på Bryggen, ved Jens Bangs skib, og samme jern måtte jeg tage på min nakke, og gik så i hans hus, og leverede det til hans søn Niels. Så kom Laurids Guldsmed ind og gav mig et brød for min umage*«.

Laurids Guldsmed nægtede igen det hele og påstod, at han slet ikke havde været på Færgebroen i denne uge, taget noget jern eller betalt nogen med brød. Jens Madsen kunne vidne: »*At 3-4 dage efter at kejserens folk var kommet, var han taget til at læsse Jens Bang skib. Da kom Laurids Guldsmed og sagde, han skulle have den sæk humle op, som lå oven på Jens Bangs skib - da sagde Jørgen Eskesen, (Jens Bangs skipper) at han skulle lade den ligge. Øversten havde undt ham alle sin Reders gods fri. Så tog Laurids Guldsmed mig i min arm, og tvang mig til at løsne den, og Peder Riber kom så og fulgte mig med samme humle ind i Laurids Guldsmeds` hus, hvor Niels Bek (sønnen) og Leutnant Pantz fjernede godset.*

1629 - 14/09 mødte Laurs Nielsen Guldsmed med 8 vidner - og spurgte: »*Om ikke det var rigtigt - at man skulle adlyde Øversten, hans officerer og soldater - og lide hug og slag dertil, arbejde med Skandserne, grave o.s.v.. Niels Thybo ville ikke bekræfte noget - men de øvrige sagde, at den som var indkvarteret hos dem skulle de adlyde, og forskaffe dem pening, mad & øl efter deres vilje. Så spurgte Jens Bangs tjener: Søren Hansen - om Øversten direkte havde befalet at Laurids*

Guldsmed skulle tage Jens Bangs Humle eller andet Gods fra hans skib- dette kunne ingen svare på«.

1629 - 23/11 mødte Jens Bang med vidnet Skipper Jørgen Eskesen, der 4 - 5 dage efter at kejserens folk kom her, fjernede en sæk humle: *»Jørgen Eskesen sagde at han nægtede - for Øversten havde givet alt Jens Bangs gods fri - Laurs sagde at den var ham forundt, samt et bundt jern, som også skulle kastes ned på land. Laurids tog også en part af Velb, Fru Helvigs flæsk, og en part af Jens Bangs flæsk - og sagde han ville føre det til Slottet - og samme flæsk havde Captainen givet Fru Helvigs Piger (? menes nok Helwig Kaas døtre) - og derefter blev skibet arresteret«.*

Laurids Nielsen Guldsmed mente ikke det var hans skyld, og benægtede at han havde beordret at jern skulle kastes i land. Sådan fortsatte det, og der var mange andre end Laurids Guldsmed, som på forskellig vis nok bittert fortrød deres handlinger. Sammenlagt var han en af dem, der mistede mindst, fordi han påviselig havde samarbejdet med besættelsestropperne, men det lykkedes alligevel for en rytter, at snuppe Lauridses egen bryggerkeddel (1629 - 21/12): *»Præsten i Vadum: Hr. Anders, købte Laurs Guldsmeds bryggerkeddel for 1 rdl. - Det blev bevidnet, af Marquard Jensen i Vadum kirkegård, som havde overværet at præsten fik den tilbudt af en Rytter«.*

Ellers mistede Laurids Nielsen Guldsmed vist ikke noget - undtagen sin anseelse. Senere satte han alt til og sad til leje hos sin søster Barbara Nielsdatter, der dog til sidst opsagde lejemålet; han kunne ikke betale huslejen. Men hans søn Niels Bek, fortsatte med sin virksomhed som prokurator til sin død.

Danske Soldater og hærværk

De lejetropper, som var underlagt Kong Christian den 4., var på flere måder værre end fjendens soldater. Flere borgere blev bedt om at vidne i en sag, hvor de danske tropper havde udvist en ikke særlig flatterende opførsel (1631- 21/11): *»Med opragte Fingre og Helgens Ed, vidner Laurs Aaes, at det er ham i Guds sandhed fuld Vitterlig, at natten imellem lørdag og søndag, før Fjenden kom hid til Byen om mandagen i det Aar 1627, da blev forne Poul Maller og hans hustru udjaget af deres huus, af Kongelig Mayestæts Folk, og de var efter ham på Sct. Bodils Kirkegaard, og vilde have skudt ham med deres Pistoler (3 andre afgav samme forklaring)«.*

Niels Madsen Snedker kunne tilføje: *»At Aar 1627 den 7. oktober,*

kom Poul Maller ind til hans fader - nu salige Mads Snedker, og af stor bangehed beklagede sig, at Rytterne havde kastet en snor omkring hans Hals, og vilde have quæled ham, og da var den ene side af Poul Mallers Trøje bortskåred, og hans sølvknapper aftagne, Og han beklagede sig den tid han slap løs fra dem, at De da skød efter ham med 3 pistoler, og han faldt af stor bangehed, så hans klæder var megen skidne«.

Peder Offersen Tømmermand, kunne fortælles: *»At Poul Maller mens han var på Sct. Bodils Kirkegaard, havde mødt ham - og havde bedt ham gå til hans hus, og se om de havde optændt nogen ild, og om han da ville gøre hans flid for at få det slukket, og se huset noget til gode. Da svarede Peder Offersen - om han så ville give ham hele Aalborg, vilde han ikke gå der ind«.*

Kongens egne Folk - som de benævnes, var bestemt ikke velsete. Bekræftelser på såvel kongens som fjendes plyndringer fortsatte. 1631 12 sept. kunne 4 vidner meddele: *»At da Kongens Folk kom om lørdagen, brød de ind i nu sal. Hans Wandels ejendom »Den Blaa Gaard« og ødelagde døren til han børns kammer, og tog alt af værdi. Og om mandagen kom Fjendens folk i samme gaard, og bortjagede folkene ..«*

Hans Wandels børn & arvinger fik ikke meget efter faderen. 1631 den 03/10 meddeles følgende: *»I henhold til Landstingsstævning og (nævnte) synsmænds bygningssyn erklæres følgende. ...syn af en øde plads i Søndergade på nordsiden, næst østen op til Peder Broe, næst vesten op til Peder Offersen, synede vi en øde plads som havde været med huus, som af Fjenden var nedbrudt. Pladsen sat til 40 sldl. Desuden vurderede vi en anden øde plads vester ude, næst østen op til Johan Brinks ejendom, og vester til Poul Samsings øde jord, hvor paa husene også var nedbrudt af Fjenden - tilhørt Hans Wandels børn - vurderet til 30 sld. samt et hus og en gaard hvor sognepræst Niels Poulsen nu boer, til en værdi af 2500 sldl. - om nogen ville disse købe ....*

Der var utallige lignende anmeldelser om såvel Kongens som Fjendens overgreb.

Nr. Sundby Skanse og Kirke

Ud over at reparationer af voldene i Aalborgs sydlige udkant af og til nævnes, siger tingbøgerne egentlig mere om skanserne i Nr. Sundby. Efter Krigen foretog Ridefoged Hans Andersen, Aalborg Slot og otte

synsmænd den 14/12-1629 et grundigt syn af hele fæstningsværket. Beskrivelserne af voldene, bygninger med døre og vinduer, vagttårne, kanonernes tilstand, etc. fra Sundby kirkegård og op til »Bjerget« rundt i hele fæstningsværket, er ret detaljeret for de enkelte afsnit af voldene. Der angives, hvor der var døre og porte i voldene, deres (elendige) tilstand mm.

Det oplyses 1631 - 7/3 af 10 navngivne vidner, at de under krigen blev tvunget til Hals efter sten, som blev sejlet op med færgerne. Fjenden tvang dem meget mod deres vilje til at fjerne sten fra kirkegårdsmurerne i Hals for at anvende dem: *»Ved det store hus som står i Den Store Skanse på Sundby Bjerg«*. Med andre ord blev skanserne i Nr. Sundby også udbygget af fjenden under krigen, og arbejdet fortsat af danskerne efter krigen. At arbejdet fortsatte, bekræftes også af, at der var slagsmål imellem arbejderne.

Sporene fra fjendens besøg, kunne ses flere steder, også i Nr. Sundby Kirke. Der blev udtaget 4 mand til at foretage en gennemgang af de værste mangler 21/11 - 1631. De havde set følgende:

»At der skal gøres en ny stol til Præstequinden. Efter sognemændenes begær er der 2 bjælker som er slet sønderslået og fordærved efter Fjendens quartering. 1 vindue i Tårnet slet udslagen, 2 andre vinduer skal forfærdiges med glas, der fattes et tylt saugdeller (brædder) i Tårnet, til at gøre loft til Klokken, og 2 stier at gå hen til Klokken på. Klokkeaxslen at ..... med jern, som Klokken hænger i. Fattes 2 Vokslys at lade gøre til Jul. Nok fattes både på den Nørre og Søndre Side af Kirken 6 bly-fiel, såvel som på den Nørre og Vestre ende af Kirken... de gamle Tagstens.., der fattes vel 6 skpund Bly. Nok en nye mured Port og stente, med Jernrøster under, som er øde, nok fattes til Kirken 1 ordinans.

Item bekendte de , at De havde set den Stol i Sundby Kirke som Sal. Hr. Simons hustru udi står, De havde set at samme Stol er videre og bredere end nogen Stole i Kirken er. Undtagen den Stol som ligger til Præstegaarden, så De syntes der vel kan stå 2 Quinder i den. Det hjemblede De for et fuldt Syn«.

Der skulle med andre ord klemmes en mere ind i stolen til Præstequinden.

Registrering

Ovennævnte er kun et lille udpluk af de til dato ca. 40.000 registrerede retssager fra Aalborg Byting. Bortset fra nogle få årgange, er Tingbøgerne og Rådstueprotokollerne forsynet med sidetal eller folienumre. En del protokoller er dog temmelig slidte i hjørnerne, andre ser til gengæld ud som de var skrevet i dag. Registrene er indtastet i en database med 6 kolonner (eller indgange). Der er benyttet dataprogrammet: Microsoft Works 4.0).

Sætter man sig ind i terminologien, Rettens sprogbrug og forkortelser - er de et studium værd. Der findes ikke det område eller emne - som tingbøger ikke omtaler.

Fra klosterdreng til storbonde

Af Poul Verner Christiansen

Klostre hørte pavedømmet til, og det ville regeringen i Danmark ikke have mere med at gøre fra 1536. Klostrene skulle følgelig nedlægges og deres gods inddrages under kronen.

Det lyder så ligetil, men det kan ikke have været så enkelt for flertallet af de danskere, som levede på den tid. Mange af dem, såvel som deres forfædre, havde benyttet klostrenes ekspertise til at omsætte jordisk gods til good-will i det hinsidige, idet klostrenes store besiddelser ved reformationen for en stor dels vedkommende netop stammede fra »gaver« fra især adelige, og klosterbrødrene havde til gengæld forpligtet sig til et betydeligt mål af bønner og gudstjenester, som for al fremtid skulle bringe giverne i erindring på højeste sted. I den henseende kunne man med et moderne ord betegne klostrene som et vældigt serviceapparat, og det må have været vanskeligt for folk, der ikke havde taget del i den teologiske diskussion forud for reformationen, at vænne sig til, at nu var der helt andre veje til sjælens frelse, og at klostrenes tjenester var virkningsløse og uønskede.

Kunne man nu også stole på, at troen var det eneste saliggørende, som reformatorerne, med Martin Luther som hjemmelsmand, erklærede?

Og hvad skulle der nu ske med de mange mennesker, der havde virket i dette system og levet et afsondret liv, hengivet til bøn og arbejde?

Myndighederne vidste, man måtte fare med lempe, og deres melding var, at de munke og lægbrødre, der kunne og ville, gerne måtte forlade klostrene og lade sig integrere i samfundet. Men de, der var for gamle til at omstille sig, måtte blive i klostrene.

I realiteten ved vi meget lidt om, hvad der skete med de munke og lægbrødre, der befandt sig i klostrene ved reformationen.

De hvide brødre i Vitskøl

I det følgende vil jeg berette om enkelte af dem, der var tilknyttet Vitskøl kloster i dets sidste fase. De er alle eksempler på, at omstillingen lykkedes, og de klarede sig særdeles godt under de nye auspicier.

I Vesthimmerland og i hele Nordjylland havde befolkningen igennem flere århundreder været vant til synet af »de hvide brødre«, som cistercienserne kaldtes på grund af deres kappe af ufarvet uld. Vitskøl kloster, smukt beliggende ved Limfjorden, var et af landets store cistercienserklostre, og det fik lov til at bestå også efter reformationen i 1536, dog således at der ikke blev optaget flere med henblik på at blive munke eller lægbrødre i klosteret. Afviklingen blev forestået af abbed Anders Andersen, som kom dertil i 1537 fra Tvis kloster i Vestjylland. Selv om han fortsat kaldtes abbed, var han snarere en kongelig klosterforstander, som var gift og fungerede som præst på stedet. Desuden havde han opsyn med Vitskøls gamle skole, som også fik lov til at fortsætte sin virksomhed efter reformationen.

Hans opgave var løst 26 år senere, i 1563, hvor han forlod Vitskøl og flyttede til Lindholmsgård (ved Nørresundby), som Christian III. i 1545 havde givet ham livsbrev på, sammen med et par andre gårde.

En af dem, der gik i Vitskøls skole, var Christiern Nielsen Juel, der var født 1533 og kom i skole i Vitskøl i 1547. Hans forældre kendes ikke, og man ved således heller ikke, hvorfra han havde tilnavnet Juel, som ellers førtes af adelige slægter på egnen. Han stammede tilsyneladende fra det himmerlandske område, for det var her, han blev sat i skole. Fra Vitskøl kom han til Viborg skole, herfra til et andet af de store cistercienserklostre, som ligeledes var under afvikling, nemlig Sorø kloster, hvorfra han i 1559 vendte tilbage til Vitskøl. Her blev han, tilsyneladende uden at have taget eksamen i teologi ved universitetet, sognepræst. Hvor og hvornår han blev præsteviet, erfarer vi ikke.

Abbed Anders må have været en af Christiern Nielsen Juels læremestre på Vitskøl. Det ser ud, som om abbed Anders sørgede for at få sin discipel præsteviet og installeret i præsteembedet, før han selv forlod klosteret.

Christiern Nielsen Juel var fra 1559 sognepræst for Strandby, Vitskøl og Malle sogne , fra 1564 dog kun Strandby, indtil han gik af i 1595, og han huskes af eftertiden især, fordi han har efterladt en såkaldt årbog, en slags dagbog, som han førte igennem alle årene i sit embede. Han noterede, hvad han fandt vigtigt, og han giver os nogle interessante glimt af det vesthimmerlandske lokalsamfund i 2. halvdel af 1500-tallet.

Når præsten omtaler begivenheder fra tiden 1536-63, bruger han gerne den vending, at det foregik i »Abbet Andersis' tid«. Abbeden var tydeligvis et vigtigt orienteringspunkt i hans verden.

Der er ingen tvivl om, at Vitskøl kloster på mange måder har haft en væsentlig betydning for egnen som helhed og for mange enkeltpersoners livsbane.

Ét er den materielle magt - alene i Himmersyssel ejede det mindst 165 gårde og bol, nord for Limfjorden 116 gårde og bol, foruden andre ejendomme, herunder 8 kirker - men nok så væsentlig er den åndelige indflydelse, der er udgået fra stedet. Der var skolen, der som nævnt fortsatte efter reformationen, men det er også kendt, at de »hvide brødre« gjorde en stor praktisk indsats på landbrugets område i de egne, hvor de boede. De var selvforsynende og deres dag deltes mellem at bede og at arbejde. Vitskøl har utvivlsomt også haft stor betydning for landbruget i det nordvestjyske område.

Som nævnt var det definitivt slut med klosteret i Vitskøl i 1563, hvor klosteret blev forlenet til den senere admiral Henrik Gyldenstierne til Ågård i Han herred. Han var tilsyneladende noget skeptisk over for klostertraditionen på stedet, således chikanerede han præsten Christiern Nielsen Juel væk fra Vitskøl og begrænsede hans embede til kun at omfatte ét sogn, Strandby, ligesom han synes at have været utilfreds med visse af abbed Anders' sidste dispositioner, inden han forlod klosteret (herom mere i det følgende). Ti år senere, i 1573, indløste kongen Vitskøl og byttede det væk til rigsråd Bjørn Andersen, som »giorde sig saa fortient ved sin Gavmildhed og Omsorg for Kirker og Skoler« (Farstrup og Axelsens Dagbøger), og som markerede en ny tid for stedet ved at omdøbe det til Bjørnsholm.

Det er det gamle kloster Vitskøl, der er baggrund for det følgende, som tager sit udgangspunkt i en af de store gårde, der hørte under klosteret.

Hornsgård

Både abbed Anders og hans protegé Christiern Nielsen Juel var gode bekendte af den person, der spiller hovedrollen her, storbonden Niels Jensen, som vi finder på Hornsgård (i Farstrup sogn, Slet herred) fra 1556.

Den havde hørt under klosteret i hvert fald siden 1202, hvor den nævnes i Valdemar Sejrs stadfæstelse på klosterets friheder og besiddelser. Det ser ud til, at den ene halvdel af gården blev drevet af klosterbrødrene selv, mens den anden halvdel var fæstet bort. I den bevarede jordebog, som abbed Anders udfærdigede i 1552 (se kildehenvisn.), står Christen Smed som fæster, men det kan kun have

været af halvdelen, for et fæstebrev af 1556 siger udtrykkeligt, at den ny fæster skal overtage det halve Hornsgård, som salig Christen Smed havde i fæste.

Yderligere skal den ny fæster have ret til at bruge en eng, beliggende østen for Stavn, »som er indkastet med dige«, dvs. at en af de lave enge ved Limfjorden var blevet forsynet med grøfter og herved havde fået endnu større værdi for opfedningen af stude. Her ser vi altså et konkret eksempel på Vitskøl-brødrenes landbrugsprojekter.

I den allerede nævnte jordebog omtaler abbed Anders den store skov, der lå ved Hornsgård, kaldet Hornskov, og fremhæver året 1551 som et særlig godt oldenår, »da havde jeg til klostrets behov 100 svin derpå og bonden udi gården (Hornsgård) 22.« (Denne formulering viser ligeledes, at kun en del af Hornsgård var fæstet til en bonde, mens den i øvrigt dyrkedes af klosterets brødre).

Hvad skete der med den efter reformationen? I første omgang, og i hvert fald endnu 20 år efter reformationen, fortsatte klostrets forstander den gamle praksis med at bortfæste halvdelen og selv at dyrke den anden halvdel. Den, der i 1556 tiltrådte fæstet efter Christen Smed, var Niels Jensen, der som allerede nævnt, sammen med sin hustru fik livsfæste på den halve Hornsgård.

Men efterhånden må det være gået op for ham og andre i og omkring klosteret, at klokken var ved at falde i slag, og at den endelige overgang på andre hænder nu forestod. Og hvad der så ville ske, kunne man let tænke sig til: det ville inden længe blive givet i pant til en herremand som så meget andet krongods.

Det var præcis den situation, der indtraf i 1563, da Henrik Gyldenstierne til Ågård fik Vitskøl som pant af kronen. Abbed Anders må have hørt om de påtænkte forandringer året før, herunder at han samtidig skulle fratræde sin stilling på Vitskøl. I hvert fald udfærdigede han i 1562 et pergamentsbrev, hvori han på egne og de tilbageværende brødres (det såkaldte »menige konvents«) vegne gav Niels Jensen og hans hustru livsbrev på hele Hornsgård.

Niels Jensen og hans hustru havde da boet i 6 år på Hornsgård, og abbed Anders syntes åbenbart, at det bedste ville være at sikre denne fæster hele gården, inden andre fik magt til at disponere. Man kan godt hævde, at det var en provokerende disposition, han foretog her på falderebet, for den begrænsede den nye herres muligheder for at udnytte sit pant.

En konjunktursikret gård

Abbed Anders' åbne brev af 1562, »med to hængende segl velforseglet«, meddeler på kongens vegne »Niels Jensen og hans hustru livsbrev udi al deres livstid« på hele Hornsgård med al dens rette tilliggelse.

For fremtiden skal Niels Jensen ganske simpelt råde for hele den store gård, og det præciseres, at han skal have ret til »at have sin plovmand på samme gårds brug hos sig«. Det må betyde, at han kunne have en fæster boende på gården, som ydede sin landgilde til ham i form af pløjearbejde.

Rettighederne til fæsteren af Hornsgård nærmer sig faktisk en selvejers rettigheder.

Når man ser, hvad livsbrevet omfattede, må man indrømme, at det var en gård, der var sikret mod dårlige konjunkturer. Foruden korndyrkningen, som altså skulle varetages af en ansat plovmand, var der i gode år olden i Hornskov til over 120 svin, foruden at brændsel og gavntræ til »gård og ålegård« var til rådighed. Foruden den i forbifarten nævnte ålegård var der fiskeriet i »Lykkedyb«, altså et vandområde i Limfjorden, som utvivlsomt havde fået sit navn på grund af særlig stor rigdom på fisk (navnet »Lykkedyb« findes ikke på nyere kort, men der er »Hagedyb« i fjorden vest for den lille ø, der kaldes Hornsgård Holm). Og den »inddigede« eng østen for Stavn hørte jo fremdeles med, så stude var der også basis for.

I årlig afgift for Hornsgård skal han svare en hel læst korn, eller 24 tønder »hammelt korn« (dvs. vægtigt korn), halvt rug og halvt byg, foruden 3 1/2 tønder ål. Af den sidste post ser man, hvilken vægt fiskeriet på Hornsgård havde.

I samme sogn var på samme tid en anden af klostrets store gårde, Vår, fæstet bort til Las Winther fra Næsborg, og han svarede langt mindre i årlig landgilde, nemlig ca. 14 tønder korn, 1/6 tønde smør og 1 skovsvin. Dette er ikke mindst interessant, når man betænker, at få år senere, i 1578, begyndte rigsråd Bjørn Andersen, efter sit store mageskifte med kronen i 1573, på udbygningen af Vår til *hovedgård*.

I det hele taget er det interessant at sammenligne forholdene på Hornsgård og Vår. På Vår sad i 1552, som allerede nævnt, Las Winther, søn af storbonden Anders Winther i Næsborg. Men han fik tilsyneladende ikke et pergamentsbrev på livsfæste af abbed Anders, inden denne forlod klostret, og tog åbenbart selv initiativet til at opnå kongens livsbrev nogle år senere, nemlig i 1568 (Kanc.Brevbøger under 24.maj 1568). Selv om Las Winther her fik kongens ord for, at

han kunne have Vår i forlening, »saa lennge han leffuer« (som der står i Register over alle Lande, nr. 10, fol.12), kom han alligevel til at fraflytte længe før sin død, idet vi erfarer, at Bjørn Andersen ansatte en ny foged på Vår omkring 1578.

Las Winther måtte altså fratræde fæstet i Vår i utide, idet herremanden selv ønskede at bo på gården. Som man ser, der var gode grunde til at sikre sine rettigheder bedst muligt. Mon man kan gå ud fra, at Las Winther fik en godtgørelse for at fratræde fæstet på Vår i utide? Nød led han i hvert fald ikke - han havde under alle omstændigheder den fædrene arvegård i Næsborg at falde tilbage på, og det gjorde han.

Der er ikke noget at sige til, hvis Henrik Gyldenstierne til Ågård, som fik Vitskøl i pant i 1563, kunne tænke sig en anden brug af Hornsgårds store ressourcer og veltrimmede landbrug end den, abbed Anders havde fastlagt med det omfattende livsbrev af 1562 til Niels Jensen. Allerede i 1565, 2 år efter at herremanden på Ågård havde fået Vitskøl i pant af kronen, fandt Niels Jensen det fornødent at sende det flotte pergamentsbrev på hele Hornsgård til kongen med anmodning om stadfæstelse, hvilken han også fik.

Og året efter dette, i 1566, lod han læse både pergamentsbrev og den kongelige stadfæstelse på Viborg Landsting. Det var sikkert ikke uden grund, at han samlede på indflydelsesrige folks navne til at gardere sine rettigheder med.

Han kunne imidlertid ikke røres, han sad på Hornsgård indtil sin død i 1578.

De tre gode grunde

Men vi er ikke færdige med abbed Anders' åbne pergamentsbrev af 1562. Han havde nemlig følt sig foranlediget til at anføre begrundelser for forleningen af Hornsgård til Niels Jensen, og man kunne godt få en lille mistanke om, at han ønskede at lukke munden på dem, der kunne finde på at snakke om, at Niels Jensen var blevet særligt begunstiget. I hvert fald kan også vi være glade for hans omhu, for herved kommer han til at give os et interessant indblik i Niels Jensens forhold. Abbeden anfører tre ting, ved hvilke Niels Jensen har gjort sig fortjent til at modtage livsbrevet.

Ordret (men i moderne retskrivning) skriver han følgende:

»Efterdi denne brevviser, Niels Jensen i Hornsgård, af en dreng på kong.maj.'s vegne ærligen og troligen os tjent har og desligeste den

gård, han nu udi bor, som han tvende gange har opbygt, som var afbrændt for ham, og desligeste for de pendinge, han os til kong. maj.'s behov tilforn givet har, thi har vi nu på kgl. majestæts, vores allernådigste herres, vegne stædet og fæstet og forlenet Niels Jensen og hans hustru udi al deres livstid al Hornsgård med al sin rette tilliggelse.«

Det er ikke så lidt, vi her får at vide. Vi skal ikke lægge andet i den gentagne fremhævelse af, at alt sker »på kgl. majestæts vegne« o.s.v., end at det er taget med af juridiske grunde, idet abbed Anders ønsker at understrege, at han handler som administrator på kongens vegne, som jo egentlig nu ejer Vitskøl, således at ingen senere kan anfægte gyldigheden.

Den første oplysning, vi får, er bemærkelsesværdig, for at Niels Jensen har tjent »os« (dvs. klosteret) »af en dreng« (dvs. fra han var en dreng), betyder jo, at han er kommet til klosteret som dreng, måske som 8-årig, måske senere, og det må have været med henblik på at blive munk eller lægbroder.

Allerede i fæstebrevet på halvdelen af Hornsgård fra 1556 var der tale om, at Niels Jensen havde tjent klosteret (dog blev udtrykket »af en dreng« ikke anvendt), og hans »udlagte penge til kgl. majestæts behov« blev også her fremhævet.

Det er nok værd at fastholde, at vi har at gøre med en klosterdreng, som har penge med hjemmefra.

Hvem var da Niels Jensen?

Han blev altså indgivet i Vitskøl kloster før 1536, men her, ved klosterets mure, hører sporet op, og vi har meget ringe chance for at erfare, hvorfra han kom, da han kom til Vitskøl.

Men af hans videre livsløb kan vi slutte, at han enten må have vist helt usædvanlige personlige evner eller have været født ind i et højere socialt miljø end den almindelige bondestand.

I den sidstnævnte retning peger også oplysningen om, at han »tilforn« har givet penge, formentlig til klosteret (for penge til klostret var fra 1536 også penge til kronen). Vi må heller ikke glemme, at han i tidsrummet 1556-62 havde opbygget Hornsgård efter to brande. Hertil kommer som helt nyt, at han erhvervede sig skøde på den meget store selvejergård Vesterstræt i Vilsted sogn. Hvornår dette skete, er ikke fastholdt, kun at han den 31.maj 1573 af kongen fik skøde på den del af gården, som han på det tidspunkt endnu ikke ejede, nem-

lig en tredjepart. I dette skøde nævnes udtrykkeligt, at Niels Jensen i forvejen har skøde på de to tredjedele. Også i 1573, den 10.august, fik han livsbrev på kirkens part af korntienden af Farstrup sogn. Det betød, at han hvert år skulle levere 6 tønder korn til kirken og forsyne denne med vin og brød samt lys, til gengæld for, at han fik ret til at hente bøndernes tiendeydelser til kirken på deres marker.

Når man regner det hele sammen, stod Niels Jensen i 1573 som en af egnens største bønder, to store gårde rådede han over, den ene som fæster, den anden som selvejer, med rige muligheder for kornproduktion og studeopdræt, fiskeri, oldensvin, og tilmed havde han adgang til alt det træ, han havde brug for.

Da Limfjorden frøs til

Niels Jensen døde få dage efter nytår 1578, og da præsten Christiern Nielsen Juel senere stillede sig hen til sin pult for at føre sin årbog ajour, blev det til følgende notat:

> »Anno 1578 Hellige tre kongers dag, som er den 6. Januarij, døde Niells Jensen y Hornsgaard, oc falt hellige tre kongers dag same aar paa en mandag oc bleff begraffuen y Farstrup kircke ottensdag nest dereffter.
> Samme aar bleff limfiorden anden gang efter S: Peders dag y faste tillagtt saa mand stanget paa hende den 1. Martij og bleff saa ligende nesten tre Wgger dereffter, oc folckett finge skøne aall der aff mett stang«. (Samme år frøs Limfjorden til for anden gang efter Sct. Pedersdag i fasten, så man stangede ål på den d. 1. marts, og isen blev så liggende næsten 3 uger derefter, og folk fangede skønne ål på den med stang).

Om Christiern Nielsen Juel selv så en sammenhæng mellem dette dødsfald og den strenge frost, der varede til efter forårsjævndøgn, og som skaffede »folckett« de »skønne«, livgivende ål, kan vi kun gætte om. Præsten var i hvert fald meget optaget af usædvanlige naturbegivenheder og deres betydning som vink fra en højere styrelse. Og sært var det, at Sct. Peters dag (22. februar), hvor folketroen sagde, at Peter kastede en varm sten i vandet, så tøvejret og foråret begyndte, det år blev optakt til det stik modsatte. Men under alle omstændigheder fremmaner præstens beskrivelse for vores indre øje en levende vintersituation ved Limfjorden - for over 400 år siden.

Vi får ikke oplyst Niels Jensens alder, men i betragtning af, at en

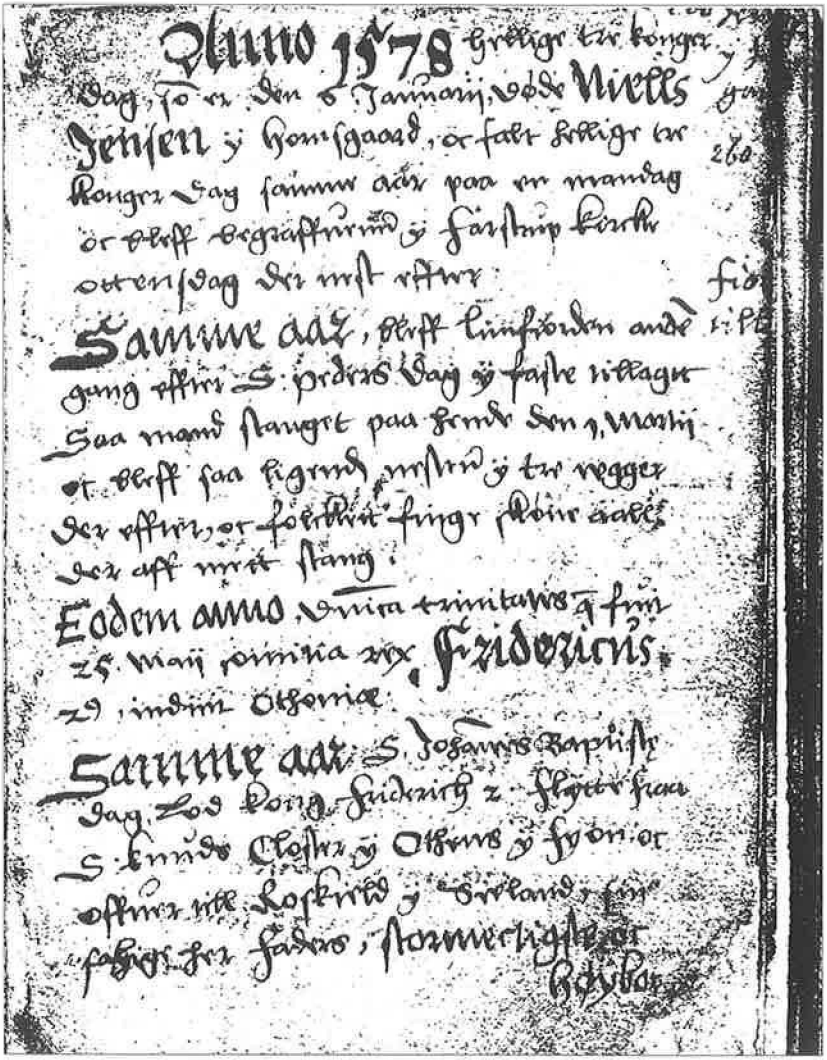

En side af Christiern Nielsen Juels årbog fra 1500-tallet. Kopien viser præstens notat om Niels Jensens død helligtrekongersdag 1578. Sidens indhold er typisk for årbogen. Det veksler mellem notater om betydningsfulde folk i lokalområdet (hvortil Niels Jensen i Hornsgård hørte), mærkelige naturfænomer (her den strenge vinter, se nærmere artiklen) og notater om kongehuset (her om kong Frederik den Anden, der samme år lod sin fader Christian den Tredjes lig flytte fra Sct. Knuds kloster i Odense til Roskilde). Original i det Kgl. Bibliotek, Ny kgl. samling 637,8°.

datter af ham blev gift samme år han døde, kan vi forsigtigt ansætte den til 55-60 år, og så får vi hans fødselsår et sted mellem 1518 og 1523, hvilket passer meget godt sammen med, at han kan være kommet ind i klosteret som dreng før reformationen.

Han kan ikke have været en almindelig bondedreng fra oplandet, så ville han umuligt have fået en storbondekarriere som den, vi har set i det foregående.

Når han ikke selv boede i Vesterstræt, kan man måske heraf slutte, at den ikke var hans fædrene gård, men erhvervet på anden vis. Det nævnes i kronens skøde på tredjeparten af gården, at den »i Skipper Klements fejde blev forbrudt til kronen«. Den havde altså været bondeselveje indtil 1534, men var derefter tilfaldet kronen, fordi selvejeren havde været med i oprøret på skipperens side, og han havde ikke haft råd til at genkøbe mere end de to tredjedele af gården. I kladden til kronens skøde til Niels Jensen af 31. maj 1573 hedder det så videre: »Da denne brevviser, os elskelige Niels Jensen i Hornsgård, har de to parter, som er blevet igenkøbt, og han nu har stillet os tilfreds og været udi vor minde for den tredje part...«, så får han nu »al Vesterstræt gård og ejendom for fri bøndereje til evig tid«. Skødet er underskrevet af kongen på Dronningborg den 31. maj 1573.

Hvornår og af hvem Niels Jensen fik skøde på de 2/3 af gården, røbes ikke. Og der er ikke bevaret noget dokument, der giver oplysninger om denne overdragelse, herunder prisen for den.

Der er som nævnt ingen grund til at tro, at det var Niels Jensens slægt, der havde ejet gården tidligere. Den lå i det særlige kongelige len, Vilsted len, og i en oversigt over »den visse rente af Vilsted gods« i et bevaret regnskab fra 1524-25 (RA, Registratur 108A, ny pk.8, fol. 8A i en regnskabsbog) er nævnt bl.a. »Seuren Ibsen i Stridt«, som nok er identisk med den selvejerbonde, som senere fik gården forbrudt i Skipper Klement-oprøret. Men navnet peger i hvert fald ikke i retning af, at Niels Jensen kan stamme herfra.

Uden en anselig sum penge kan Niels Jensen ikke have fået skødet på den store gård.

Det ovenfor citerede koncept til skødet (RA, Jyske Registre 1, fol.126B) rummer desuden et par interessante formuleringer, som antyder noget om Niels Jensens forhold til kronen. For det første er der vendingen »os elskelige«, som ellers i kongelige skrivelser kun brugtes om folk af adel. Det virker jo besynderligt her, eftersom der længere nede netop er tale om Vesterstræt som »bøndereje«, og ikke som privilegeret gods, men det må under alle omstændigheder tolkes

Dette opslag i Christiern Nielsen Juels årbog rummer et mærkeligt notat om mystiske og dramatiske begivenheder på Hornsgård søndag den 21. marts 1579. Ordret skriver han: »Samme søndag ved middagstid, ret tolv slet, brændte den store lade i Hornsgård, med meget korn og hø, og et skorstensherberge og en stald, blev skudt ild på dem af et rør«. Branden stammede altså fra et »ildrør«, et gevær. Velsagtens en niddingsdåd, udført på en højhellig søndag? Men hvorfor? Var det led i en fejde?

positivt, at det er røget skriveren i pennen. For det andet bruges det udtryk, at Niels Jensen har »været udi vor minde for den tredje part«. Heri ligger, at Niels Jensen over for majestæten har vist sin underdanighed, måske endda ved at opsøge ham, da han var på Dronningborg (Randers).

Et historisk perspektiv

Det hører til vores skolelærdom, at de fleste selvejere i de 49 nørrejyske herreder, heriblandt Slet herred, mistede deres gårde efter Skipper Klement-oprøret i 1534. Men det er mindre kendt, at der faktisk også var bønder, der fik deres selveje forøget efter fejden. Det var i

Slet herred tilfældet med Anders Winther i Næsborg, og i samme herred var der altså en bonde, der først efter fejden i det hele taget blev selvejer - nemlig ovennævnte Niels Jensen, der erhvervede gården Vesterstræt til selveje. Her øjner vi en lille eksklusiv gruppe af storbønder, som - i modsætning til selvejerne i almindelighed - i den grad nyder kronens bevågenhed, at man uvilkårligt spørger sig selv, hvordan de mon havde gjort sig fortjent til den? For Anders Winthers vedkommende finder man i tingbøgerne et klart svar: han havde under Skipper Klement-oprøret været loyal mod landets lovlige regering, og havde netop på grundlag af klare beviser for sin loyalitet i 1543 fået kongens stadfæstelse af alt sit bondeeje i Næsborg og tilgrænsende sogne.

At der virkelig var blevet ryddet effektivt ud i selvejernes tal i Slet herred, ser vi ca. hundrede år senere, da ridefogden på Ålborghus, i 1630'erne, stævner samtlige selvejere i herredet, og de alle listes op i tingbogen: der er simpelt hen ikke andre end lige netop efterkommerne af Anders Winther i Næsborg og Niels Jensen i Vesterstræt.

Også den succes, som Niels Jensen kan opvise, må have sin forklaring i en udvist kongetro holdning, og her skal man måske især hæfte sig ved abbed Anders´ ord om, at Niels Jensen havde »udlagt pendinge til kgl. majestæts behov«.

Mens Anders Winthers herkomst er dokumenteret tilbage til et væbnermiljø i 1400-tallet, er det sværere at bestemme Niels Jensens herkomst, sværere end man umiddelbart skulle forvente efter hans hartkorn og status i det hele taget.

Niels Jensens frænder

Faktisk får vi senere ad en helt anden vej oplysning om, at Niels Jensen havde søskende. I forbindelse med en sag om mandebod, som en Anders Jensen i Lynnerup (Skivum sogn, Års herred) er involveret i senere, i 1589, er Niels Jensens søn, Jens Nielsen i Vesterstræt, som skal omtales nærmere i det følgende, eftermålsmand, og han omtaler Anders Jensen som sin »farbror«. På det tidspunkt var Niels Jensen som nævnt død, og det var derfor naturligt, at det var hans søn Jens Nielsen, der optrådte blandt de mænd af slægten, som fulgte sagen op.

Anders Jensen havde dræbt Jens Terkelsen og havde derefter givet mandebod, hvorpå den dræbtes bror Terkel Jensen (sic!) havde givet Anders Jensen orfejde. Dermed skulle sagen være ude af verden,

men så døde Anders Jensen af sår, han havde fået ved det samme drab, og nu krævede hans slægtninge udmeldt sandemænd til at sværge om den dødes banemand. Med andre ord: hvis sandemændene svor, at Anders var død af de sår, han havde fået under kamp med den dræbte, var det dennes slægts tur til at give mandebod.

Det kan man læse om i Viborg Landstings dombog under dato 12/4 1589 (trykt i Danske Domme). Dog er det ikke her, det fremgår, at Anders Nielsen er Jens Nielsens farbror, det står i en opfølgning af sagen i 1591, som ikke er trykt.

Som Anders Jensens slægtning, der forfølger sagen efter hans død, nævnes foruden Jens Nielsen i Stræt også en Christen Jensen »Huidt«, som også kan være en bror til Anders og Niels Jensen, men muligt er det også, at han er deres svoger.

Christen Jensen »Huidt« oplyses at bo »i Hessel«, dvs. hovedgården Hessel i Lovns sogn, Gislum herred, som ejedes af Niels Skram til Urup. Antagelig var Christen Jensen »Huidt« foged på Hessel eller havde gården i forlening/fæste.

Dette tilnavn kan måske give et fingerpeg om slægten.

En mulighed er altså, at de tre brødre stammede fra en Jens Hvid eller Hvide. Danmarks gamle Personnavne, Tilnavne, registrerer under opslagsordet »Hwit« flere stavemåder, bl.a. Hvid, Hvide og også Huidt. »Huidt« kan altså være en stavemåde af både tilnavnet Hvid og Hvide. Af Adelsleksikonnet fremgår, at der fandtes flere adelsslægter Hvide.

Om der i vort tilfælde er tale om efterkommere af en af Hvideslægterne, er svært at afgøre. I givet fald vil der være tale om en gren, der har mistet sit adelskab.

Niels Jensens kone og børn

Hans kones navn var Anne Christensdatter. Hendes herkomst er ikke kendt.

De havde 3 børn. Foruden Jens Nielsen, som arvede Vesterstræt, var der datteren Maren Nielsdatter, der som Christiern Nielsen Juel nævner, i 1578 blev gift med Christen Poulsen i Dall, og en datter til, Marin Nielsdatter, som blev gift med Christen Pedersen Kjærulf, som overtog fæstet i Hornsgård (død ca. 1631). (Carl Klitgaard skriver i Kjærulfske Studier, side 368, at Marin Nielsdatter »vistnok« var søster til Jens Nielsen Vesterstræt).

Sidstnævnte fik 5 børn, af hvilke datteren Anne Christensdatter

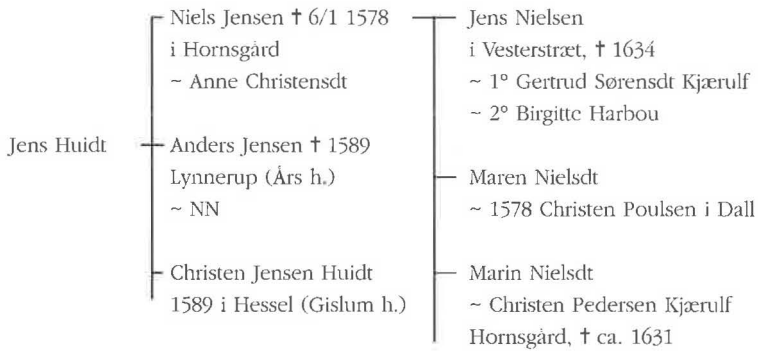

blev gift med Søren Jensen, som overtog Hornsgård og boede der indtil ca. 1650.

De ægteskabelige forbindelser, Niels Jensens børn indgik, var helt efter det mønster, vi allerede har set aftegne sig. Kjærulf'erne i Kær herred, som er beskrevet af Carl Klitgaard, og herredsfoged Povl Ibsens søn, Lille Christen Poulsen i Dall, herredsfoged i Fleskum fra omkring 1590, beskrevet af Kr. Værnfelt (i Jyske Samlinger 5.rk., V. bd. (1941-42), s.138ff.), hørte til i de lag af bondestanden, som havde selveje og som beklædte posterne som herredsfogder. (Kr. Værnfelt giver, s. 146-47, en udmærket beskrivelse af en konkret sag fra 1626, hvor netop frænderne i Dall, Hornsgård og Næsborg holder sammen).

Antagelig er der en meget stor efterslægt efter de nævnte to døtre af Niels Jensen og Anne Christensdatter i Hornsgård.

Sønnen Jens Nielsen fik Vesterstræt

Parrets eneste søn blev mere kendt end sin far. I 1573 var han stadig hjemme i Hornsgård. Men han var allerede da erhvervsaktiv på højere niveau, eftersom han det år fik livsbrev på korntienden af Løgsted, Kornum og Farstrup sogne, »som Henrik Gyldenstierne, embedsmand i Vitskøl kloster, har bortfæstet til ham, da sognene hører under klosterets jus patronatus« (Kanc. Breve, 1/6 1573).

Det var samme år, hans far fik fuldt skøde på den store gård Vesterstræt i Vilsted sogn.

Der skete altså i 1573 en vis afrunding af både faderens og sønnens besiddelser. Der er nok en forbindelse med de omrokeringer, der omkring samme tid fandt sted på mere overordnet plan.

Som det fremgik ovenfor, havde Henrik Gyldenstierne til Ågård fra 1563 bestemmelsen over Vitskøl. Men det varede netop kun indtil 1573, hvor det blev mageskiftet til rigsråd Bjørn Andersen (Bjørn) til Stenalt (efter hvem det tidligere kloster blev omdøbt til Bjørnsholm).

Jens Nielsen arvede Vesterstræt efter faderen. Denne selvejergård var i det tidsrum, han boede der, centrum for en vidt forgrenet virksomhed, som det fremgår af følgende korte oversigt:

- Som allerede nævnt havde han forpagtet tiender af kongen, hvilket i regelen var en god forretning.
- Som andre landmænd på egnen, adelige eller ikke, svarede han jordskyld af grunde (fiskeboder) i Løgstør. De fleste havde en enkelt, men Jens Nielsen havde to. Han havde altså også andel i datidens lukrative sildefiskeri på Limfjorden.
- Fra begyndelsen af 1600-tallet kan vi konstatere, at han også bruger andre gårde i herredet, således fra ca. 1610 Las Winthers gård i Næsborg, og ifølge jordebogen over Ålborghus len 1617/18 ligeledes gården Lolholm i Oudrup sogn.
- Han lånte penge ud mod pant i gods, således havde han fra 1612 en stor eng i Næsborg kær i pant.

Det kan ikke undre, at folk snakkede om ham.

Gøre sig til konge

Hos smeden i Oudrup var der en dag i juni måned 1629 højrøstet tale om Jens Nielsen i Vesterstræt. Smeden og hans søn talte om, at Jens Nielsen ville »gøre sig til konge her i landet«, og »der skal fare en djævel i ham og derfor skal han have hug på hans trøje.« Det var, hvad vidner havde hørt, efter hvad de sagde for herredsretten den 9.juli (Slet herreds tingbog 1629).

Her blev der en sag ud af det, for ytringerne var kommet Jens Nielsen selv for øre, og han havde rejst tiltale. Han må have betragtet dem som truende for sin sikkerhed.

Smeden og hans søn sagde for retten, at de aldrig havde sagt, der skulle fare en djævel i Jens Nielsen, ej heller at Jens Nielsen skulle have hug på hans trøje. Der meldes imidlertid intet om, at de dementerede udsagnet om, at Jens Nielsen ville gøre sig til konge.

Jens Nielsen stillede sig ikke tilfreds med dette, og han forlangte,

at der skulle udstedes en udtrykkelig gensidig garanti om, at der ikke fremover ville blive tale om fjendtlige ord og gerninger, og »herhos tilbød Jens Nielsen borgen fra sig med Jens Jensen i Kølbygård og Søren Jensen i Hornsgård.« For smeden og hans søn blev der fremsat en tilsvarende garanti af Niels Jensen på Bråruplholm og Anders Mortensen i Brårup.

Der må jo have ligget alvorlige realiteter bag, siden sagen skulle op på herredstingsplan og der skulle et offentligt forlig til.

Jens Nielsen i Vesterstræt var en mand, der var godt kendt med retsvæsenet og ofte havde ført sager både på egne vegne og for andre på herredsting og Viborg Landsting, men han fremtræder ikke som nogen kværulant og pindehugger, der benyttede enhver lejlighed til at føre sig frem i retten. Man må derfor tage det alvorligt, når han fulgte så hårdt op på denne sag. Han må faktisk have anset sig for at være truet. Han kan f.eks. have frygtet, at smeden og hans søn gav udtryk for en udbredt stemning på egnen. Årsagen hertil kan have ligget gemt i udtalelsen om, at Jens Nielsen ville gøre sig til konge. Der var måske noget om, at folk syntes, han stak snuden for meget frem, tiltog sig for stor magt, blandede sig i for mange ting, ville bestemme for meget. Det var nok noget i den retning, der lå bag udtalelserne. Der røbes ikke med et ord, hvad det er for en adfærd fra Jens Nielsens side, der giver anledning til ytringerne.

Nu var en landsbysmed jo ikke en hvemsomhelst. Han var som regel velhavende og kunne tillade sig mere, end de fleste bønder. Men han skulle også sørge for ikke at komme på tværs af den fremherskende mening, for hans forretning skulle helst ikke lide skade som følge af kontroversielle synspunkter. Det er derfor nok troligt, at hans irritation over Jens Nielsen blev delt af flere på egnen.

Ikke til at komme udenom

At dette kom til udbrud netop i juni 1629, skal også vurderes på baggrund af den spændte situation i Jylland på det tidspunkt. Faktisk var der ikke gået mange uger siden afslutningen af den første af de store militære besættelser af Jylland i 1600-tallet. De kejserlige tropper var netop i foråret 1629 draget sydpå ud af landet og havde efterladt hele Jylland i en udmarvet tilstand. Jens Nielsen i Vesterstræt havde sikkert klaret sig langt bedre end de fleste under besættelsen, og det har næppe øget hans popularitet.

Jens Nielsen i Vesterstræt er faktisk ikke til at komme uden om, når

man beskæftiger sig med forholdene i Vesthimmerland i 1600-tallet. I Slet herreds tingbøger, som er bevaret i en næsten ubrudt række fra og med 1629, dukker navnet Jens Nielsen i Vesterstræt (ofte skrevet Stret eller Strette) gang på gang op (også i Viborg Landstings dombøger), og det endda adskillige år efter hans død i 1634, hvor den store arv efter ham beskæftigede mange, ikke mindst hans mange børn og børnebørn fra to ægteskaber. I øvrigt blev en datter af ham omkring 1610 gift med herredsfoged Anders Sørensen Winther (en sønnesøn af ovennævnte Anders Winther i Næsborg). De hørte til det samme sociale lag.

Jens Nielsen i Vesterstræt havde en nøgleposition på flere måder. F.eks. viser det sig, da Niels Pedersen i Tolstrup Nørgård på Slet herredsting den 1.april 1630 har stævnet en mand i landsbyen Tolstrup for gæld, »så fremkom Jens Nielsen i Stret og gav til kende, at den gode mand Manderup Due havde ham tilskrevet, at han ville svare udi samme sag, og var begærende, at sagen måtte udsættes, indtil Gud ville, at den gode mand hjemkom, hvortil svarede Niels Pedersen, at han ret gerne ville lade sagen bero for den gode mand Manderup Dues skyld.«

»Den gode mand«, sådan refererede man som regel til en adelsmand, i dette tilfælde Manderup Due til Halkær, som havde fæstegods i bl.a. Tolstrup. Jens Nielsen i Vesterstræt varetog altså den gode mands interesser i herredet, mens denne var bortrejst, og stod i korrespondance med ham.

Også rigsråden Knud Gyldenstierne til Ågård kunne bruge Jens Nielsen i Vesterstræt som sagfører, i hvert fald én gang (i 1618) endda som sin repræsentant i en sag for Viborg Landsting.

Et andet eksempel i Slet herreds tingbog viser ham fra den sociale side, idet vi under den 10. juni 1630 læser om »ærlig og velagt mand« Jens Nielsen i Vesterstræt, som varetager »ærlig og gudfrygtig pige Vibecke Jensdatters« interesser. Vi erfarer, at hun har passet og plejet Las Broen i Munkgårds mor »en tid lang, før Gud kaldte hende«, og nu sikrer Jens Nielsen Stræt hende 50 rigsdaler af Las Broens bo, hvis denne dør før hende.

Jens Nielsens efterslægt

Jens Nielsen var gift to gange. Først med Gertrud Sørensdatter Kjærulf, en søster til den Christen Pedersen Kjærulf, som hans søster blev gift med (fra Kær herred i Vendsyssel).

Efter hendes død ægtede han Birgitte Ottesdatter Harbou, datter af den lavadelige Otte Harbou til Holris og Restrup.

I begge ægteskaber var der børn, henholdsvis 7 og 5.

Tre af sønnerne af første ægteskab var meget på rejse, i tingbogen indføres der dokumenter, de har underskrevet i bl.a. Halmstad og i Ribe, og i løbet af få år forsvinder de ganske fra egnen.

En fjerde søn bliver præst med en turbulent tid i Ellidshøj (Fleskum herred).

Den af dem, der lagde ud som arvtager efter faderen i lokalsamfundet, var sønnen Christen Jensen. Han samlede gods og førte sager på tinge, viste nogle af de egenskaber, faderen havde været kendt for. Han blev gift med en datter af ovennævnte Niels Pedersen, Tolstrup Nørgård (Næsborg sogn), og hustru (som var datter af Søren Ged i Veggergård, Års herred).

Hans giftermål holdt sig altså inden for herredsfogedmiljøet, idet Niels Pedersen sandsynligvis var søn af den Per Brøgger, som i 1562 havde Tolstrup Nørgård uden afgift af kronen som kompensation for, at han bestred hvervet som foged i Slet herred. Og slægten Ged sad jo i lange tider solidt som herredsfogder i Års herred.

Men pludselig i 1640'erne er Christen Jensen i økonomisk uføre. Han er i betydelig gæld til bl.a. sin svoger i Tolstrup Nørgård. Før 1650 var han død og efterlod enke med en datter og en søn, hvis videre skæbne er ukendt.

Det vil sige, at der ikke er sikre efterretninger om efterkommere af Jens Nielsen Vesterstræts 5 sønner af 1. ægteskab.

En datter Maren Jensdatter blev gift med en Jacob Christoffersen, som omkring 1650 havde skøde på halvdelen af Vesterstræt.

Datteren Anne Jensdatter må der være mange efterkommere efter, som nævnt blev hun gift med Winther-ætlingen Anders Sørensen Winther, som boede i Nørgård i Næsborg og indtil sin død ca. 1632 var foged i Slet herred. Dette pars børn spredtes for flertallets vedkommende og fik bopæl i Skåne, Ålborg eller Vendsyssel, kun en datter blev i Næsborg, og sikrede efterslægt her for både Winther-slægten og Stræt-slægten.

Af det andet kuld, Jens Nielsens 5 børn med Birgitte Harbou, har Carl Klitgaard registreret en del efterkommere med tilnavnet »Stræt«, de fleste bosat i Nibe, indtil midten af 1700-tallet.

Den ene af sønnerne, Otte Jensen (opkaldt efter sin adelige morfar) havde omkring 1650 skøde på den anden halvdel af Vesterstræt. Men i tingbogen er der herefter intet nyt fra Vesterstræt. Jens Nielsens

søn og svigersøn, som har delt gården imellem hinanden, er tilsyneladende gået op i den anonyme bondebefolkning. Også i matriklen 1688 er der opført to navne ved Vesterstræt, Christen Sørensen og Peder Vitrop, som evt. kan være svigersønner af de forrige.

Som antydet må der være mange efterkommere af Jens Nielsen, men tilnavnet Stræt, som han fik efter sin gårds navn, og som i hvert fald en del af efterkommerne benyttede, findes ikke mere i Danmark.

Sammenfatning og perspektiver

Niels Jensen, som i 1536 opholdt sig i Vitskøl kloster, hvor han var indgiven af en åbenbart formuende og højst sandsynligt adelig slægt, erhvervede sig i løbet af de følgende ca. 35 år en status som storbonde i Slet herred, hjulpet frem af forstanderen for Vitskøl kloster, abbed Anders, men vel især af rigelige pengemidler og et godt forhold til kronen.

I Slet herred var der efter 1636 kun to slægter tilbage, som havde selveje, den ene var efterkommerne efter Niels Jensen i Hornsgård, den anden efterkommerne efter Anders Winther i Næsborg.

For dem begge var begivenhederne i Danmark i 1530'erne afgørende. Anders Winther erklærede sig som den eneste bonde i herredet imod oprørslederen Skipper Klement og fik belønningen i form af en kongelig bekræftelse på sit selveje. Niels Jensens livsbane ændredes radikalt fra en klostertjeneste, som bestod i at bede og at arbejde, til storbonde.

I begge tilfælde var der tale om bønder med skoling i læsning, skrivning, regning og jura - i den henseende fulgte de samme traditioner som de lavadelige slægter, som de giftede deres børn ind i. I Niels Jensens tilfælde var den boglige tradition endda særlig udpræget, hvilket vi kan konstatere hos sønnen Jens Nielsen i Vesterstræt, og her kan tilknytningen til Vitskøl med klosterskolen have været medvirkende.

Både i Anders Winthers og Niels Jensens tilfælde ser man en stor efterslægt i deres børnebørns led, men det er påfaldende, at de fleste forsvinder fra egnen. Der må rundt om i hele det område, som dengang udgjorde det danske rige, være mange slægtstavler, der kan føres tilbage til dem, men hvor man skal være meget heldig for at spore forbindelsen til Himmerland.

De, der blev tilbage på egnen og videreførte selvejergårdene, måtte se på, at der blev gjort indhug i deres gamle status som selvejere.

Karakteristisk i så henseende var den allerede nævnte stævning af alle Slet herreds selvejere, som udgik fra Ålborghus i 1630'erne. Anledningen var, at selvejerne - som lige præcis blev udgjort af Anders Winthers og Niels Jensens efterkommere - havde nægtet at efterkomme en besked om at yde »ægt og arbejde« til Ålborghus. De kunne nok så meget fremlægge skøder og tingsvidner, der beviste deres selvejerstatus. De blev dømt til at yde ægt og arbejde »ligesom andre kronbønder« med henvisning til, at der i deres adkomstdokumenter ikke stod noget om, at de var fritaget for denne ydelse!

Udtrykket »ligesom andre kronbønder« viser tydeligt hensigten: kronens politik går ud på, at de skal betragtes som kronbønder.

Økonomisk lykkedes det vel at få dem i bås med kronfæstere, men deres bevidsthed om at tilhøre en særlig social gruppe levede videre og kom f.eks. til udtryk i deres tradition for boglige færdigheder og for at gifte sig inden for det samme sociale lag.

Henvisninger til kilder og litteratur

Den vigtigste kilde er Viborg Landstings dombog C, år 1651 (fol. 342B-346A), som indeholder landsdommernes bekræftelse af nogle ca. hundrede år gamle breve og tingsvidner, nemlig Niels Jensens livsbrev på halvdelen af Hornsgård af 1556, landsdommernes bekræftelse heraf af 1560, den kongelige stadfæstelse af det samme af 1565, Niels Jensens 24 mands stokkebrev på hans livsbrev på hele Hornsgård af 1566.

Samtlige disse dokumenter fra dombogen er nu udgivet af Johannes Hertzum Larsen i en samling *Jydske domme og dokumenter 1440-1700.* (Kan købes hos udgiveren, adresse: Hovedgaden 32, Nr. Nissum, 7620 Lemvig).

Desuden giver Slet herreds tingbøger (fra 1629f), ligeledes i Landsarkivet i Viborg, et væld af oplysninger om personerne og stederne. Henvisninger i teksten ved oplysning om årgang og, om muligt, folio, ellers om tingdagens datum.

Enkelte oplysninger bygger på fund i andre arkiver, således lensregnskaber og Tegnelser over alle Lande, på Rigsarkivet.

Et øjenvidne fra Vitskøl har vi i disciplen i klosterets skole og senere sognepræst Christiern Nielsen Juel, hvis årbog findes i original på det Kgl. Bibliotek, og hvoraf der er udgivet »Uddrag af Præsten Christiern Nielsen Juels Aarbog« ved Holger Fr. Rørdam i *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. bind, 1869-71. Desværre er mange for os interessante

notater ikke medtaget i dette »uddrag«, og enkelte af citaterne i artiklen er hentet fra originalen.

Også *Farstrup og Axelsons Dagbøger fra det 16., 17. og 18. århundrede,* udg. af Ignatius Becher i 1813, kommer tæt på de personer og steder, artiklen handler om. Udgiverens interessante bemærkninger om Henrik Gyldenstierne og Bjørn Andersen står på side 254 og 256. (Fotografisk optryk 1987 af Historisk Samfund for Himmerland og Kær Herred).

I den udgivne domssamling, *Danske domme 1375-1662,* bd. IV, s. 360 f. er nævnt Anders Nielsen og Christen Jensen Huidt samt Jens Nielsen Vesterstræt. Her fremgår slægtskabet ikke, men i en opfølgning af sagen i Viborg Landstings dombog 1591 (Landsarkivet i Viborg) under 10/4 omtaler Jens Nielsen i Stræt »min farbroder Anders Jensen«.

Om de »hvide brødre« i Danmark kan man læse i den meget inspirerende bog af Brian Patrick McGuire: *The Cistercians in Denmark. Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society.* (Cistercian Studies Series, 35), 1982.

Om Vitskøl kloster foreligger der ikke ret meget, bedst er stadig J.B. Daugaard: *Om de danske Klostre i Middelalderen*, 1830. En status over de til klosteret liggende gårde m.m. får man i den af abbed Anders Andersen udarbejdede jordebog fra 1552, udgivet af Chr. Petresch Christensen i Fra Himmerland og Kjær Herred, 1923. I en indledning til jordebogen har udgiveren givet en karakteristik af abbed Anders.

God baggrundsorientering om egnen får man i Karl Nielsen: *Vor mand og råd. Bjørn Andersen til Stenalt, Bjørnsholm og Vår 1532-1583,* 1991, f.eks. side 147 om Vår.

Ligeledes i J. Jeppesen Jensen: *Hornsgaard. Nogle bidrag til dens historie.* Privattryk i anledning af H.H. Wellings 75 års fødselsdag den 17. marts 1964.

Carl Klitgaard har samlet nogle data om Jens Nielsen og hans efterkommere, dels i bogen *Kjærulfske Studier,* dels i en artikel »Himmerlandske Slægter« i *Personalhistorisk Tidsskrift* (1923). Klitgaard fremsætter det som en formodning, at Jens Nielsen var søn af Niels Jensen i Hornsgård, og denne formodning har jeg fundet bekræftet i Slet herreds tingbog 1652, fol.253A (en eng, som Jens Nielsen brugte, siges udtrykkeligt at have tilhørt »hans fader Niels Jensen i Hornsgård«).

Enkelte henvisninger i teksten gælder almindelige hjælpemidler som *Kancelliets Brevbøger* (Kanc. Br.), *Danmarks Adels Aarbog*

(DAA) og *Danmarks gamle Personnavne* II (Tilnavne).

Jeg sammenligner i ovenstående Niels Jensen med Anders Winther i 1500-tallets Næsborg og hans efterkommere. Herom henviser jeg til en artikel, jeg har skrevet til *Personalhistorisk Tidsskrift,* og som er trykt i det nummer, der udkom i april 2000.

Orgelbyggeren Hartwig Müller og Budolfi Kirkes ældste orgler

Af Thorkild Heilskov Rasmussen

Når den besøgende i dag træder ind i Budolfi Kirke i Aalborg og har glædet sig over rummet, de mange smukke epitafier, alteret og prædikestolen, vil blikket nok før eller senere rettes op mod orglet og dets pompøse facade, som i så høj grad er med til at gøre kirkerummet festligt.

Kirkens vejledning vil oplyse, at orglet er bygget i 1959, mens selve orgelfacadens billedskærerarbejde er af langt ældre dato og har tilhørt et orgel, der blev bygget af den københavnske orgelbygger Hartwig Müller i 1749.

Om dette 250 år gamle orgels tilblivelse og de mange besværligheder, som Müller måtte igennem inden magistraten i byen kunne godtage det (og et tilsvarende andet, som han samtidig byggede til Vor Frue Kirke) vil denne artikel handle. Endvidere omtales kort det eller de orgler, der eksisterede før Müllers, sammen med de mange organister, der i tidens løb har tjent deres brød ved Budolfi Kirke.

Selv om man altid har vidst, at orglet fra 1749 var bygget af Müller, så er det i virkeligheden meget lidt, man ved om selve instrumentet og dets disposition, dvs. antallet af forskelligartede orgelstemmer, hvoraf organisten kan sammensætte orglets klang og styrke. Langt mindre har man kendt til omstændighederne omkring dets tilblivelse, samt om det ældre orgel, som det afløste.[1]

For et stykke tid siden blev jeg imidlertid ved et tilfælde gjort opmærksom på, at der i en pakke på Landsarkivet i Viborg, med en i denne sammenhæng noget intetsigende titel »Budolfi Kirkes inspektionsarkiv, kirkens legater og kapitaler 1700-1833«, blandt andet befandt sig en mængde hidtil ubenyttede kilder netop om tilblivelsen af Müllers orgel.[2]

Mange, der har beskæftiget sig med historiske undersøgelser, vil sikkert kunne nikke genkendende til, at man ofte finder noget andet end det, man leder efter.

Facaden til H.J.Müllers orgel fra 1749 i Budolfi Kirke. Selve instrumentet m. rygpositiv er bygget af Th. Frobenius & Co. i 1959 og er det 5. i rækken af orgler i kirken. Billedskærerarbejdet er udført af Peter Roussel, bosiddende i Aalborg, efter forlæg af Müller.

Foto: Forfatteren.

Budolfi Kirkes ældste orgel og organister

Allerede i 1237 beretter en kilde om et orgel i Lund Domkirke - dengang Danmarks ærkebispesæde - og en anden noget senere kilde fra 1200-tallets slutning nævner indirekte et orgel i Ribe Domkirke, nemlig ved et ønske om et forbud mod orgelmusik i kirken på visse af årets helligdage. Roskilde Domkirke havde i hvert fald et orgel i 1400-tallet. Den tidligste omtale af et orgel i Århus er 1505, og det vides med sikkerhed, at det orgel i Viborg Domkirke, der gik til grunde ved kirkens brand i 1726, var bygget i 1570.[3]

Selvom der derfor er meget der taler for, at også Budolfi tidligt kan have haft et måske mindre orgel, så er det fortsat uvist, hvornår kirken fik sit første. Budolfi blev først domkirke i 1554[4], og denne omstændighed kan have bevirket, at Budolfi måske senere end andre store kirker fik anskaffet sig et instrument.

I hvert fald i 1581 havde kirken et orgel, der var bekostet af sognets beboere; dette år måtte 4 udvalgte sognemænd, som en lidt senere kilde beretter, inddrive penge fra de beboere i sognet, der nægtede at betale til »dett Orgelverch... som her i Kierchen giwett er«. Uheldigvis er kilden lige netop så upræcis, at man har svært ved at se, om der er tale om et nyt orgel eller blot om en reparation af et eksisterende.[5] Mere ved vi således ikke om dette måske kirkens ældste orgel; det havde ellers været interessant at vide, hvem der havde bygget det, og hvorledes det var disponeret.

Også byens anden kirke, Vor Frue, havde på denne tid et orgel; På en stentavle indmuret i kirkens kor meddeler lensmanden på Aalborghus Bjørn Andersen, at han i 1582 har hjulpet kirken med at anskaffe sig et stort orgel, eller som det hedder på tavlen »AT GIØRE TED STORE AARGEVERCK«.

Byens to andre mindre kirker, Hospitalskirken og St. Jørgens Kirke, havde ikke orgler dengang, og det er tvivlsomt, om den sidste kirke nogensinde fik et sådant, inden den blev nedrevet i 1808; kirkeregnskaberne nævner i hvert tilfælde aldrig et orgel. Hospitalskirken fik først orgel i 1866, bygget af den århusianske orgelbygger J.A. Demant.[6]

Ved især at læse i Budolfi Kirkes regnskaber kan man følge kirkeorglets og dets organisters historie fremover, indtil det blev forældet og afløst af Müllers instrument i 1749. Da regnskaberne imidlertid først er bevaret fra 1646, kan man selvfølgelig ikke udelukke, at det før dette år er blevet udskiftet eller stærkt ombygget.

Kirkens første organist, som man kender navnet på, hed Henning van Kleven. Han er nævnt som organist ved Budolfi Kirke i 1629, idet der i Aalborg Rådstuebog under d.13. november 1629 står at læse følgende: »Hennig Orgenist er tilsagt, for dett Werch at betiene och Ved macht holde (dvs vedligeholde, forf. anm.) udi St Bodels Kirke«. Han var organist frem til sin død november 1643, og hans årlige løn var på 70 slettedaler. Henning van Kleven er identisk med den Henning Orgemester, der allerede i 1618 nævnes som organist ved Vor Frue Kirke i Aalborg; et hverv som han der bestred frem til udgangen af 1631. Henning Orgemester var således i en kort periode organist ved begge byens to hovedkirker og har derfor højst sandsynligt måttet benytte sig af en medhjælper.[7]

Som det vil fremgå af den følgende oversigt over organisterne ved Budolfi Kirke, var flere af disse først ansat som organist ved Vor Frue Kirke. Da lønnen var højere ved domkirken og anseelsen sikkert også større ved at være ansat her, forklarer det skiftet.

I 1646 nævnes i regnskaberne for Budolfi en Christoffer Testman; denne var organist frem til sin død i november 1651.[8] Hans efterfølger Pouel med tilnavnet Konstermand, virkede som organist frem til september 1682, hvor han døde og blev begravet i Budolfi Kirke.[9]

Mens Pouel Konstermand gjorde tjeneste gennemgik orglet en større reparation i 1654 ved orgelbyggeren Peter Carstensen Botz fra Viborg. Den 29. marts 1654 betalte borgmester i Aalborg Hans Sørensen for leje af 3 vogne, der bragte orgelbyggeren, hans folk samt værktøj fra Viborg til Aalborg. Efter 3 måneders arbejde var orglet færdigt og havde da kostet 511 sletdaler, et betragteligt beløb, og da der var indkøbt for næsten 160 sletdaler bly til orgelpiber, må der være tale om ikke blot en hovedreparation, men også om en udvidelse af instrumentet. For forgyldningen af orglet stod Johannes Hansen Kontrafejer, der fik udbetalt 30 sletdaler til indkøb af guld.[10] Det følgende år blev i øvrigt også orglet i Frue Kirke hovedrepareret af Carstensen.

Pouel Konstermands efterfølger på orgelbænken i Budolfi Kirke blev organisten ved Vor Frue Kirke i Aalborg, Hans Pouelsen Kunstmand; han var muligvis, som navnet antyder, en søn af Pouel Konsterman. Hans Poulsen bestred embedet frem til sin død i november 1693.[11]

Hans Lauridsen overtog derefter embedet ved Budolfi Kirke efter Hans Pouelsen og var således tjenestegørende her fra 1693 frem til sin død i marts 1716.[12] Som sin forgænger opgav han organistembedet ved Vor Frue Kirke til fordel for embedet ved Budolfi Kirke. Ved sin tiltrædelse reparerede han selv orglet i Budolfi Kirke for et mindre beløb, men så måtte han også love for eftertiden at efterse instrumentet - mod en klækkelig lønforhøjelse.

Herefter klarede orglet sig så nogenlunde, mens Hans Lauridsen var organist, men nogle få år efter at hans efterfølger, organisten ved Vor Frue Kirke i byen Otto Ottesen Lütken, var tiltrådt i 1716, var den rent gal:

Påskedag 1719 til højmessen »befandtes Vercket saa slett, at jeg ei der med kunne giøre tilhørende betiening ved Musichen«, skriver Lütken til magistraten.[13] Ved den efterfølgende undersøgelse af instrumentet betegnes stort set alle stemmer, bortset fra overværkets, for

ubrugelige; ja endog flere i rygpositivet for »i mange Aar ubrugte«.[14] Ved samme lejlighed oplyses orglet at bestå af et overværk på 11 stemmer, et rygpositiv på 9 stemmer og et pedalværk på 5 stemmer. (Orglet havde således 3 klaviaturer: 2 til hænderne og 1, der blev spillet med fødderne. Et rygpositiv er en mindre del af orglet, der er anbragt bag organistens ryg og vender ud mod kirkerummet). Selve dispositionen kendes ikke. Som det senere vil fremgå af kontrakten fra 1747 for det nye orgel, var det gamle orgel - i lighed med det nye - placeret på et pulpitur i kirkens vestre ende foran tårnrummet.

Måske vil en eller anden mene, at dette var en selvfølgelig placering for et kirkeorgel, men der er faktisk eksempler på, at mindre orgler i ældre tid kunne placeres andre steder i kirkerummet, f.eks. i koret på et højtsiddende såkaldt svaleredepulpitur: En sådan placering kunne man finde i Vor Frue Kirke i København i slutningen af 1500-tallet.

Orglet blev nu atter nødtørftigt repareret, i øvrigt af Lütkens efterfølger ved Vor Frue Kirke, Carl Christian Wiens, for 200 rigsdaler.

Otto Lütken var organist ved Budolfi Kirke frem til maj 1742, hvor han tog sin afsked. I sin afskedsansøgning til magistraten anfører han som grund hertil alderdom og »Vanskeligheder og Fortredeligheder udi i det Mig anbetroede Organist Embede ved Ste Budolphi Kircke Møder (sic), hvorved Mit Sind og Helbrede saaledes Sveckes.«[15] I denne periode blev orglet mod et mindre beløb årligt efterset af Wiens, men endte alligevel med at blive kasseret kort tid efter Lütkens afsked.

Lütkens efterfølger, stadsmusikanten i Aalborg siden 1740, Peter Adam Hartwich fik et langt liv som organist ved Budolfi, idet han var tjenestegørende her helt frem til juni 1784, hvor han døde i en alder af 72 år. Kun én organist ved Budolfi Kirke har haft en længere tjeneste på orgelbænken, nemlig Carl Wilhelm de Meza, der var organist fra 1847 til 1911, hvor han døde 91 år gammel !

Det var mens Hartwich var organist, at Budolfi fik sit nye orgel.

Hartwich efterfulgtes af organisten ved Vor Frue Kirke i Aalborg, Johan Daniel Kuhlau, der bestred embedet til 1791. I efteråret 1791 søgte Kuhlau tilbage til Vor Frue Kirke som organist; samtidig overtog han hvervet som stadsmusikant efter den nyligt afdøde Peder Thonboe. Kuhlau, der var farbror til den berømte komponist Friedrich Daniel Kuhlau (1786-1832), døde i juni 1810, 66 år gammel.

Organisten siden 1784 ved Vor Frue Kirke, Hans Nielsen Frost, blev

herefter Kuhlaus efterfølger ved Budolfi Kirke fra 1791 og frem til sin død i 1809. Det sidste år han levede, var han syg og måtte derfor lade sin elev Lars Christian Lyngholm assistere for sig.

Derefter blev kirkens kantor Johannes Kabell (1783-1855) ansat som organist fra marts 1810, men kirken fik ikke megen glæde af denne farverige person. Takket været hans smukke tenorstemme blev han »opdaget« af Det kongelige Teater og blev ansat ved teateret fra 1811 til 1814 - dog uden større succes på grund af sin generthed! Siden blev han domorganist i Århus fra 1833 til 1847.

Kabell efterfulgtes i 1812 af den ovenfor nævnte Lars Chr. Lyngholm, der døde i juni 1827 i en alder af kun 45 år.

Fra 1827 til 1847 var Johan August Didrik Ziebe (1790-1870) organist. Ziebe var født i Doenitz i Mecklenburg, men det vides ikke, hvorfor og hvornår han kom til Danmark. I 1823 blev han imidlertid gift i København, og i 1827 kom han til Aalborg. Måske pga. utilfredshed med sine arbejdsforhold ved domkirken og svigtende indtægter som underviser i klaver, violin, fløjte og guitar søgte han sin afsked i 1847, og blev derefter organist i Thisted til 1868.

Stiftsorganist og professor Carl Wilhelm de Meza (1819-1911). Organist ved Budolfi Kirke fra 1847 til 1911. Han var den sidste organist, der spillede på det gamle Müller-orgel og den første, der spillede på det nye Demant-orgel, som blev færdigbygget i 1848.

Foto: H. Tønnies 1877. Aalborg Stadsarkiv.

Oktober 1847 tiltrådte endelig Carl Wilhelm de Meza (1819-1911). Han var den sidste organist, der fik glæde af at spille på det nu næsten et hundrede år gamle instrument, idet Müllers orgel - som vi siden skal vende tilbage til - blev kasseret allerede året efter de Mezas tiltrædelse og blev erstattet med et nyt, bygget af den dygtige orgelbygger Peter Ulrik Frederik Demant (1802-68) fra Dalum Mølle ved Odense.[16]

Organistens arbejdsforhold ca.1650 - 1850

At det ofte har været et koldt og slidsomt arbejde at være organist i en kirke, der aldrig blev opvarmet, og hvor belysning var en kostbar affære og derfor sparsom, fremgår med al tydelighed af kilderne.

Derfor fik organisten ved Budolfi Kirke et mindre beløb til kul, der kunne anvendes som brændsel, f.eks. i et varmebækken, til opvarmning af hans kolde fingre; eller der har måske ligefrem været en mindre kamin i nærheden af orglet, sådan som man i dag stadig kan finde det i Christians Kirke i København.[17] Til belysning fik organisten ved Budolfi i starten af 1700-tallet årligt 1 lispund lys, ca. 7,9 kilogram, mens klokkeren til sammenligning fik 3 gange så meget.[18]

Foruden fugt og kulde og dårlig belysning, måtte organisten også døje andre onder: Således beklagede A. Ziebe, der var organist ved kirken 1827-1847, sig kraftigt over, at orglet, og ikke mindst hans helbred, blev ødelagt ved, at der fra nogle trækhuller i hvælvet over instrumentet konstant blæste en kold og væmmelig luft iblandet støv ned på ham og instrumentet. Ziebe fandt også anledning til at beklage sig over, at han ikke i god tid fik udleveret numrene på de salmer, der skulle synges ved gudstjenesterne.[19]

Organisterne i købstæderne var siden 1670 ansat af magistraten - dog at ansættelsen skete med kongelig »allernaadigste Confirmation«[20] - men lønnedes af kirkens midler. Det kan næppe undre, at lønnen ifølge organisterne var ringe, og at de derfor ustandselig klagede over den. Den faste løn ved Budolfi Kirke var i slutningen af 1600-tallet den samme som ved domkirken i Viborg, nemlig 100 slettedaler årlig [21], hvortil kom de såkaldte accidenter, der var betaling, organisten fik af sine »kunder« for at spille til barnedåb, barselskvinders introduktion, bryllupper og begravelser. Egentlig var det ikke tilladt organisten at spille til begravelser, da det oprindelig var hensigten, at betaling for at opvarte med musik, det vil sige sang, ved disse tjenester ude-

lukkende skulle tilfalde latinskolerne. Fx finder man i en officiel takst fra 1693 for betaling for medvirken ved begravelser ikke organisten nævnt med et eneste ord[22], ligesom der heller aldrig i organisternes ansættelsespapirer fra 16- og 1700-tallet er nævnt, at de er pligtige til at skulle spille til begravelser. Alligevel har det fundet sted, hvilket følgende tildragelse viser: I 1765 forsøgte biskop Brorson i Aalborg forgæves at forbyde de to organister i byen at medvirke på orglet ved begravelser. Organisterne kunne imidlertid i deres klage til kongen henvise til, at denne praksis havde været skik og brug i byen i såvel deres som i deres formænds tid. På grund af organisternes ringe indkomster blev det dem derfor tilladt fremover at »nyde samme Frihed som Deres Formænd, til en liden Hielp og Forbedring ved deres Leve-Brød«.[23]

Til sammenligning kan det anføres, at lønnen som organist ved landets hovedkirke, Vor Frue Kirke i København, var tre gange større end ved Budolfi; hvorimod lønnen ved Vor Frue Kirke i Aalborg ifølge kirkeregnskaberne altid lå noget under organistens ved Budolfi. For at give en fornemmelse af lønnens størrelse kan det tilføjes, at en arbejdsmand på egen kost o. 1700, der arbejdede 6 dage om ugen hele året, højst kunne tjene ca. 80 slettedaler.[24]

I 1698 så organisten Hans Lauridsen sig nødsaget til at klage sin nød til selveste majestæten, fordi, som han skriver, standspersoner, der hidtil havde ladet deres børn døbe ved de sædvanlige gudstjenester og havde ladet sig betjene mod en billig betaling af orglet, »de lader nu mesten alle paa andre ordinære Dage deris Børnedaab forrette, og ei bruger Orgelvercket, hvor ud over mine Accidenter Dag for Dag meget forringes.« Hans Lauridsen bad derfor kongen allerydmygst om at udvirke, at hans løn blev forbedret med 50 sletdaler mod, at han til gengæld fremover førte tilsyn med orgelværket. Klagen gav virkelig resultat, for Hans Lauridsens løn blev for eftertiden 150 slettedaler![25] Men klagerne over accidenternes forringelse fortsatte længe endnu, hvilket kunne tyde på, at de har udgjort et betragteligt tilskud til den faste løn.

Hans Lauridsens efterfølger Otto Lütken, der som tidligere nævnt var organist 1716-1742, måtte nøjes med 100 slettedaler, men slap så for tilsynet med orglet, som blev udført af organisterne ved Vor Frue Kirke. I 1741 lykkedes det imidlertid for Lütken, efter at have klaget grundigt til kirkeinspektionen over sin økonomiske slette tilstand, at

få sin løn forhøjet fra de 100 slettedaler til 100 rigsdaler (=150 slettedaler) mod, at han fremover selv betalte udgifterne til lys, kul og bælgetræderen. Igen var det accidenternes tiltagende forringelse, der måtte holde for. Som årsag hertil angav Lütken byens almindelige dårlige økonomiske tilstand, og, som han videre anfører, hvor han tidligere kunne nyde 4 mark for sine tjenester, kan han nu højst få det halve. Det interessante er, at Lütken ikke havde helt uret i sine beklagelser, for årene o. 1740-50 var netop præget af økonomisk stagnation i Aalborg samtidig med, at fødselstallet i sognet var det laveste siden 1727.[26]

Lønnen forblev nu i lang tid 100 rigsdaler. Lütkens efterfølger Peter Adam Hartwich, som før nævnt organist ved Budolfi 1742-1784, kunne desuden supplere sin løn med 50 rigsdaler årlig som instrumentist ved begge byens kirker; et arbejde der har bestået i ved særlige lejligheder at forskønne gudstjenesten med orkestermusik samt i den såkaldte tårnblæsning ved de store højtider: »Den foregik umiddelbart efter Højmesse, ligesom Folk kom ud af Kirken. Som fra Skyerne skulde Lovsangens toner lyde over Byen«.[27] Det er klart, at Hartwich, der også var organist, ved disse lejligheder har måttet benytte sig af medhjælpere.

Endelig kan nævnes, at organisten kunne disponere over 16 stolepladser på selve orgelpulpituret, som han kunne udleje mod et mindre beløb. I 1703 faldt det præsten C. Reenberg for brystet, at disse småpenge ikke længere tilfaldt kirken - især nu hvor organisten havde fået lønforhøjelse - så han foreslog derfor i en henvendelse til biskop Jens Bircherod, at pladserne fremover skulle tilhøre kirken. Biskoppen var dog så fornuftig, at han for at undgå kiv og strid med organisten pure afviste forslaget.[28]

Når organisten fra sit orgelpulpitur så ud over kirken, mødte der ham dengang et noget anderledes syn end i dag. Dels var kirken noget kortere, idet det nuværende kor er en tilbygning fra 1941-43, og dels var kirken helt frem til 1899 rigeligt forsynet med pulpiturer i hovedskib og sideskibe samt tårnrum, hvilket må have haft en hørbar indflydelse på orglets styrke og klang.

På selve orgelpulpituret har der sikkert været trængsel, idet de bænke der var anbragt deroppe, som tidligere omtalt, var udlejet af organisten til »ungt folk«. Derimod befandt der sig ikke ved orglet som i dag et sangkor, men blot en enkelt sanger - normalt en discipel fra

latinskolen - der, som det hedder i regnskaberne, »begynder Sangen paa Verchet«. I en instruks fra 1754 for organisterne i Viborg hedder det bl.a. om disciplen, at denne stedse skal være hos organisten og »underrette ham om Psalmerne, hvilke de er, og naar de er til ende sjungen.«[29]

Kirkekoret bestod, indtil ordningen blev afskaffet i 1805, af drenge fra latinskolen. Disse var anbragt på et særskilt pulpitur i nærheden af alteret i koret.[30]

Ved dødsfald indenfor kongefamilien blev kirkens inventar, herunder orglet, draperet med sort bay (groftvævet flonel), og der måtte i sørgeperioden ikke spilles på orglet til barnedåb, bryllupper o.l. Denne indskrænkning betød selvfølgelig en kedelig afkortning af organistens uvisse indtægter, og der blev jævnligt klaget over bestemmelsen, fx ved arveprins Frederiks død i 1805.[31]

I det hele taget blev der gjort meget fra øvrighedens side for at indskrænke organisternes omsiggribende spillelyst. Der måtte således ikke spilles på orglet i fastetiden og i påskeugen (først delvist tilladt ved reskript i 1760), ligesom organisten ved flere lejligheder fik påbud om at afkorte sine forspil til salmerne, så gudstjenesten kunne afkortes. Ja, i et reskript fra 1739 blev det ligefrem anbefalet »for at vinde Tid, (at flere af salmerne) kunne synges, uden at blive af Orgelverket accompagneret«.[32] Det har åbenbart været almindeligt, at organisten forlængede salmesangen med diverse for-, mellem- og efterspil.

Efterhånden vågnede dog forståelsen hos øvrigheden for, at orglets medvirken ved salmesangen også kunne have en praktisk betydning. Da det ovenfor nævnte forbud mod orgelledsagelse i fastetiden blev ophævet, skete det netop med den begrundelse, »efterdi det ellers udi de store Menigheder foraarsager megen Disharmonie udi Tonerne imellem de Syngende; dog at Organisten uden noget Præludium (forspil, forf. anm.) strax begynder Psalmen.« [33]

I vor første gudstjenesteordning »Den danske Kirkeordinants« fra 1539 nævnes orglet overhovedet ikke, hvilket givet må have betydet store lokale variationer landet over for orglets medvirken ved gudstjenesterne.[34] Først med ordinansens afløser i 1685 af »Danmarks og Norgis Kirke-Ritual« omtales organisten og orglets medvirken som ledsager og »Direction« af salmesangen; endvidere at det er organisten, der begynder gudstjenesten, idet ritualet foreskriver, at »Saa snart, som det er ringet sammen... (og) hvor Orgelverk i Kirken er, der begynder

Organisten strax der paa at lege (spille, forf. anm.)... dog ikkun gandske kort, at Tienisten ikke derover opholdis.« [35]

Man må således konkludere, at fra omkring midten af 1700-tallet har organistens medvirken ved gudstjenesterne her i landet med få undtagelser været den samme som i dag, men at den før den tid har været noget anderledes, uden at det helt kan siges hvorledes.

Hartwig Jochum Müller

Da Müller i 1747 indgik kontrakt med magistraten i Aalborg om at bygge to nye orgler til Budolfi og Vor Frue Kirke, var han hen ved 31 år gammel; hans præcise fødselsdato og fødested kendes ikke.

I en ansøgning til kongen fra 1744 oplyser han, at han har stået 6 år i lære hos orgelbyggeren Lambert Daniel Kastens, sin tids betydningsfuldeste orgelbygger herhjemme.[36] Kastens var bosat i København, hvor han i tiden efter den store brand i 1728 havde haft rigeligt at gøre med at bygge instrumenter til de fleste af stadens kirker. Også til Århus´ to kirker, Domkirken og Vor Frue, havde Kastens leveret orgler, og Viborg Domkirke fik ligeledes et Kastens-orgel i 1735. Det var således en meget erfaren mester, som Müller havde stået i lære hos.[37]

I 1744 var Müller i Viborg, beskæftiget med at reparere orglet i Nørre Sogns Kirke (kirken er i dag nedbrudt), samtidig var hans læremester Kastens optaget i samme by med at opstille et helt nyt orgel til Sønder Sogns Kirke. At Kastens har betragtet Müller som en konkurrent, kan der ikke herske nogen tvivl om, idet Kastens i september måned 1744 af kongen får bekræftet et gammelt privilegium gående ud på, at han alene skulle være berettiget til at bygge nye såvel som reparere gamle orgelværker overalt i Danmark. Det er på denne baggrund, at Müller ansøger kongen om at få tilladelse til at fortsætte med arbejdet på orglet i Nørre Sogns Kirke.[38]

Samme dag som Müller får sin tilladelse - d. 30. oktober 1744 - dør Kastens i Viborg.[39]

Den 22. januar 1745 får Müller, der på dette tidspunkt opholder sig i Viborg, bevilling til »at reparere og af nye opbygge Orgelverker i Danmark.« Han fik dog ikke nogen eneret som orgelbygger, som Kastens havde opnået, men måtte »lige med andre, imod billig betaling« forpligtige sig til, »naar saadan Orgel-Arbeide i Kirkerne forefalder, derpaa at anvende ald muelig Flid og Troskab«. Desuden tillodes det Müller »fri og ubehindret« at medføre og bruge de snedkersven-

de, som han ønskede;[40] en ikke uvæsentlig frihed i en tid, hvor man kun måtte benytte sig af det pågældende steds mestre og svende.

Allerede en lille måneds tid senere bliver Müllers bevilling noget usædvanligt læst på Aalborg Rådstue og indført i kopibogen.[41] Man aner på denne baggrund, at Müller bl.a. har udset sig Nordjylland som sit kommende arbejdsområde.

Samme år i oktober måned gifter Müller sig med den henved 26 år ældre Anne Marie Block og overtager gennem dette ægteskab en ejendom i Lille Grønnegade (nuværende Nye Adelgade) i København, hvor han bor resten af sit liv.

Da Müllers eneste alvorlige konkurrent efter Kastens' død, nemlig hans tidligere svendekammerat hos Kastens, Benjamin Wullf, dør i december 1747, er Müller i en årrække den betydningsfuldeste orgelbygger i Danmark, uden at hans indsats dog tilnærmelsesvis kan sidestilles med Kastens', hverken i omfang eller betydning.[42]

Müller nåede gennem et langt liv at bygge en del orgler, men idag er der kun bevaret ét helt instrument, nemlig orglet til Dreslette Kirke på Fyn.

Det er der desværre intet usædvanligt ved, for sådan er det også gået med størsteparten af vore andre gamle orgelbyggeres instrumenter fra renæssance- og baroktid: De eksisterer ikke længere. Ganske vist er meget tit orgelfacaderne bevaret, mens selve instrumenterne er blevet udskiftet eller stærkt ombygget op til flere gange, alt efter tidernes skiftende musikalske smag og luner.

Der er dog ingen tvivl om, at Müller har været en meget dygtig og omhyggelig fagets mand. Det før nævnte orgel til Dreslette Kirke, som han i øvrigt byggede så sent som i 1787, og som ved et held undgik at blive kasseret af senere generationer, fremstår i dag efter en restaurering som et instrument, der fuldt ud lever op til ovenstående karakteristik af Müller som instrumentmager! [43]

I dag hvor interessen for barokkens orgelmusik er større end nogensinde, kan man derfor kun beklage, at Müllers to Aalborg-orgler ikke eksisterer mere, for de har sikkert begge været gode og fuldgyldige repræsentanter for deres tid!

Især orglet til Budolfi Kirke blev imidlertid ved dets aflevering til kirken udsat for en voldsom kritik af de to udefra indkaldte organister, der skulle syne det. Om denne kritik har været berettiget eller ej, er selvfølgelig i dag svært at vurdere, når instrumentet ikke længere eksisterer. Måske kan en del af forklaringen ligge i, at det tilsyne-

ladende var hans første større, krævende arbejde. Der kan dog også være andre grunde, som senere vil blive omtalt.

Af andre større arbejder fra Müllers hånd kan nævnes orglet til Frederiksberg Kirke (1754), Kastelkirken i København (1756) samt Christians Kirke på Christianshavn (1761).

Müller var i en kort årrække også aktiv i Norge. Til Larvik Kirke leverede han et nyt orgel i 1754 og blev samtidig her i udstrakt grad benyttet som ansvarlig for kirkens hele indretning 1752-54; en indretning som han i samtiden høstede megen berømmelse for. Müller foreslog med hensyn til orglets placering, som noget dengang forholdsvis moderne, at placere dette over prædikestolen, der var bygget sammen med alteret; en udformning, der imidlertid af praktiske grunde ikke helt kunne lade sig gennemføre, men som han nogle få år senere i 1761 fik gennemført i Christians Kirke på Christianshavn. Orgelfacaden i Larvik var endvidere udformet således, at de store piber var anbragt i midten - og ikke som tidligere i hver sit pedaltårn - de mindre på hver side af de store, og de mindste yderst. Ved at placere orglet øverst over alter og prædikestol måtte man for monumentalitetens skyld nødvendigvis gøre orglets midtfelt højest.[44] Det var et arrangement, som allerede Kastens havde benyttet sig af ved leveringen af et orgel i 1739 til slotskirken i Hirschholm og til Christiansborg Slotskirke i 1741[45]; et arrangement, som Müller helt sikkert har kendt, men som han ikke anvendte til sine to orgler i Aalborg.

Derved blev disse to instrumenter, hvad angår facadernes udformning og placering i kirkerummet, ganske traditionelle: Selve placeringen kunne der næppe ændres væsentligt på, men facadeudformningen for begge instrumenter blev helt i overensstemmelse med ældre praksis, hvor facaden skulle afspejle orglets værkinddeling, og »overfladen« veksle mellem runde og trekantede tårne og helt flade partier. Til gengæld fik begge orgler ikke noget rygpositiv, hvilket var helt i tidens ånd.

Det kan i øvrigt bemærkes, at facaden til orglet i Budolfi Kirke har stor lighed med orgelfacaden i Trinitatis Kirke i København. Dette orgel var bygget af Müllers lærermester Kastens i 1731.

Til Frederiksverns Garnisonskirke i Stavern leverede Müller i 1756 et mindre positiv (et lille bærbart orgel) samt 6 store, udskårne træfigurer til kirkens alter. Müller har dog ikke selv skåret figurerne, men har ladet dem skære i København hos en ukendt billedhugger, og siden stået for transporten til Norge.[46]

I foråret 1749 påtog Müller sig den noget usædvanlige, men ingenlunde for en orgelbygger unaturlige opgave, mens han arbejdede på orglerne i Aalborg, at tegne og bygge en æresport i anledning af, at den unge konge Frederik d. 5. på sin Norgesrejse ville aflægge byen et besøg og overnatte her. Æresporten blev opført ved Østerå over den såkaldte Maren Brantes Bro, der førte over åen fra Bispensgade til Nytorv. I anledning af rejsen blev der udgivet en bog med tegninger af kongens rejse igennem Danmark. Uheldigvis er der ingen gengivelser af besøget i Aalborg, og da tegningerne til Müllers æresport heller ikke længere findes, ved man derfor ikke, hvorledes den har set ud. Ifølge de bevarede regnskaber, kostede æresporten den store sum af 500 rigsdaler, hvilket var næsten det halve af, hvad Müllers Budolfi-orgel kostede.[47]

Med årene fik Müller tilsyneladende færre bestillinger som orgelbygger. Efter en del annoncer at dømme, som han lod indrykke i københavnske aviser, får man indtryk af, at han i stedet kastede sig over bygning af clavichorder. Disse blev i samtiden betegnet som værende nogle af de bedste danskbyggede.[48]

(Et clavichord er et mindre klaver, hvor strengene anslås af en metaltunge, og ikke som på et klaver af en hammer.)

Müller karakteriseres af den kendte orgelhistoriker N. Friis som en mand med et med tiden vanskeligt temperament,[49] en karakteristik, som denne artikels forfatter til fulde kan bekræfte ved at gennemlæse det bevarede kildemateriale omhandlende Müller:

Da Müller ved afleveringen af de to Aalborg-orgler forsvarer sig mod sine kritikere, kan hans pen til tider være bidende sarkastisk og hans håndskrift kantet og voldsom. Som en prøve på Müllers sprogtone anføres følgende, hvor han svarer igen på en kritik af, at orglet i Budolfi Kirke har for lille et bælgehus: »Dersom Organisten, naar noget forefaldt ved Bælgene at eftersee, vil ved samme Lejlighed danse norsk polsk Dans omkring Bælgene, tilstaar Jeg, at det er for Lidet: Det havde ellers kunnet blevet stort nok - i fald det havde været nødigt - og da havde man enten kunnet bygge det ud igennem Vinduet, eller og forlænget Bælgene efter den gamle Liire, saa at Bælge Huset kunde komme til at staa Halvparten ude paa Trappen, hvilket havde blevet besværligt for Organisten, thi Jeg saa da intet andet Middel for ham, end at han hver Søndag fra Kirken maatte transporteres op ad en Stige og ind paa Værket.« [50]

En anden episode er med til at understrege karakteristikken: Mens han arbejdede med orglet i Budolfi Kirke, kom han inde i kirken i slagsmål med nogle disciple fra latinskolen, som længe havde irriteret ham med deres larmende opførsel. Det hedder således med hans egne ord i en samtidig henvendelse til amtmanden og biskoppen: »I den Tid (halvandet år; forf. anm.) jeg har arbeidet paa Orgelværkerne i St. Budolphi og Frue Kierkerne her i Byen, er mig af Skolens Diciple mødt saa mange Chicaner, Hindringer og u-anstændige Øvelser, som ikke nogen anden Stæds tilforn er skeed, deels med Siungen, Springen , Støyen, Raaben og Allarm, der ikke alleeneste giøres paa de Tider, naar Chor-Sang skal holdes, men endog continuerlig om Dagen, deels og med saadanne Ord, baade i og uden Kirken, hvormed jeg ikke alene graveres og fornærmes, men endog trues paa Gader og Stræder at blive Attaqueret...« Da Müller nu havde truet de formastelige disciple med sin pisk for at få arbejdsro, en pisk som han ellers havde hængende til at tugte sin læredreng med, havde disciplene angrebet ham, »saa jeg maatte raabe om Hielp til een af mine Folk, og dermed saaledes opirrede mig til at jeg omsider, for at faae Roe, gav eet Par af dem hver eet Slag af bemelte min Pisk.«[51]

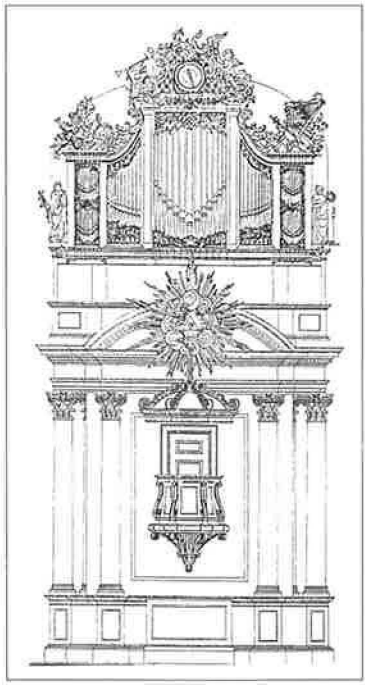

Christians Kirke. Prædikestolsalter og facade til Müllers orgel fra 1761. Målt af Dorte Wennerberg.

Müllers fulde navn var Hartwig Jochum Müller, men han underskriver sig aldrig sådan; kun Hartwig Müller.
Han var gift to gange: Hans første hustru Anne Marie Block, der var født o. 1690, døde i 1775. I 1788 giftede han sig med sin husholderske, den omtrent 30 år yngre Anne Marie Herman, der overlevede ham. Müller døde i København d. 26. september 1793 i en alder af 77 år og blev begravet på kirkegården ved Christians Kirke, hvor hans orgel, der i samtiden høstede megen ros, befandt sig.[52]

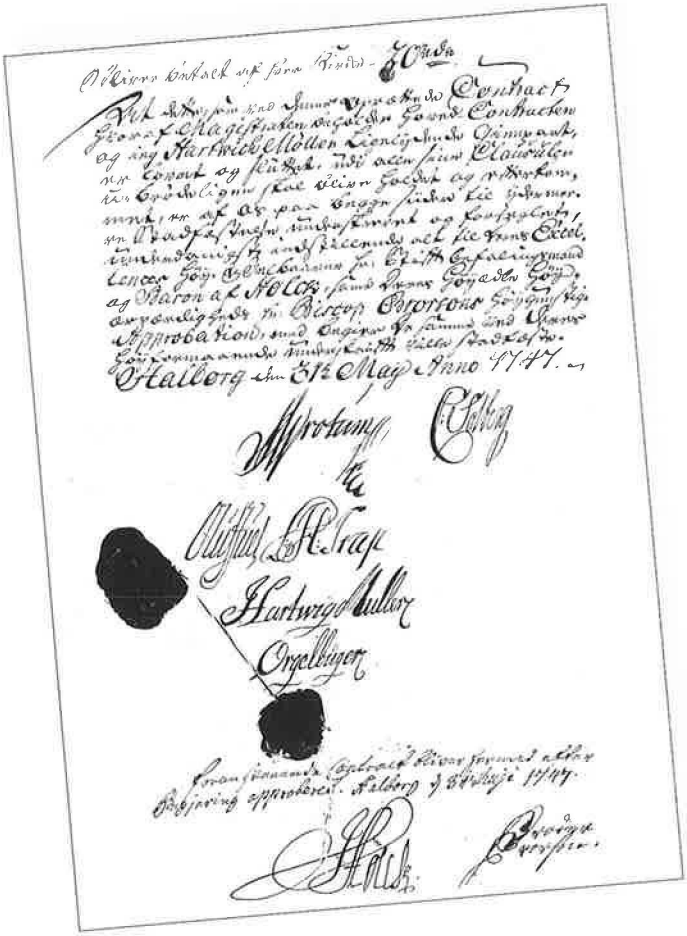

Slutningen af kontrakten for det nye orgel i 1747. Der læses følgende:
At dette, som ved denne oprættede Contract hvoraf Magistraten beholder Hoved Contracten og ieg Hartwich Møller Ligelydende Gienpart, er lovet og sluttet, udi alle sine Clausuler u-brødeligen skal blive Holdet og efterkommet, er af os paa begge siider til ydermeere Stadfæstelse underskrevet og forseglet, underdanigst indstillende alt til Deres Excellences Høy Velbaarne hr: Stiftbefalingsmand og Baron af Holck, samt Deres Høyædle Høyærværdigheds hr: Biscop Brorsons Høygunstige Approbation, med Begier De samme ved deres Høyformaaende underskrift ville stadfæste.

Aalborg den 31 May Anno 1747.

H Grotum C Solberg
Oluf Juel L:H:Trap
Hartwig Müller
Orgelbüger

foranstaaende Contract bliver hermed efter Begiering approberet. Aalborg d 31 Maji 1747

I Holck Broder Brorson

Kontrakten for det nye orgel 1747

Året 1747 blev et skæbneår for det efterhånden mere end et hundrede og halvtreds år gamle orgel i Budolfi Kirke, idet der d. 31. maj blev oprettet en kontrakt mellem magistraten i Aalborg og Müller om at bygge to helt nye orgler til byens to hovedkirker: Budolfi og Vor Frue.[53]

Da magistraten iflg. en forordning af 23. august 1672 i købstæderne bestyrede byens kirker under tilsyn af stiftsøvrigheden, dvs. stiftamtmand og biskop, er kontrakten, foruden borgmestrene Grotums og Solbergs og rådmændene Juels og Traps samt Müllers underskrifter, også forsynet med stiftamtmand Holcks og biskop Broder Brorsons underskrifter.

De to organister Peter Adam Hartwig og Chr. Adam Herenius, organister ved henholdsvis Budolfi og Vor Frue Kirke, havde begge så meget at udsætte på deres instrumenter, at Müller i sit første tilbud til magistraten, hvor muligheden for en hovedreparation af begge orgler blev luftet, skrev, at han egentlig ligeså godt kunne bygge to helt nye orgelværker.

For de to nye orgler forlangte Müller næsten 3000 rigsdaler, hvilket ikke var en urimelig pris, men han måtte slå meget af på sit forlangende, inden kontrakten kunne underskrives, idet prisen for de to orgler blev 1150 rigsdaler for hvert.

Dispositionen for orglet i Budolfi Kirke så med tidens skrivemåde således ud:

»*Manual:1.* Principal 8´- 2. Untersatz 16´ - 3. Gedacht 8´ - 4. Octav 8´-5. Grob Gedacht 8´ - 6. Octav 4´ - 7. Octav 2´ - 8. Nassat 3´ - 9. Flauto 2´ - 10. Sesquialtra 3´ - 11. Scharff 3´ 12. Trompet 8´ - 13. Vox humana med Kappe som skal være af god Tin 8´
Rykpositiv: 1. Principal 4´ - 2. Grob Gedacht 8´ - 3. Gedacht 4´ - 4. Dulcian 4´ - 5. Octav 2´
6. Bloch Flauto 2´ - 7. Quinta 1 1/2´ - 8. Gemshorn 2´ - 9. Zimbel 1´
Pedal: 1. Principal 16´ - 2. Subbass 16´ - 3. Posaun Bass 16´ - 4. Octav 8´ - 5. Octav 4´ - 6. Tromet (sic) 8´ - 7. Cornet 2´
Summa 29 Stemmer
Cimbel Stiernen med behørige 5 Klocker
Tvende Tremulanter, en til Manualet og en til Ryk Positivet
Trende Hoved Ventiler og Trommet (sic!)«

(En Cymbelstjerne er et mekanisk klokkespil med forbindelse til en roterende stjerne, der har været placeret synligt i facadens midte. En tremulant er en anordning, der får orglets toner til at vibrere. Hvis der med betegnelsen »trommet« virkelig er ment en anordning med en trommelignende virkning, må det højst sandsynlig bero på en misforståelse eller en skrivefejl, da en sådan effekt ville være temmelig usædvanlig på Müllers tid. Han protesterede da også siden, som vi skal se, voldsomt mod denne udlægning og kaldte dette sted i kontrakten for en »lapsus calami«. Derimod er betegnelsen for den 6. stemme i pedalet, tromet, fuldt korrekt stavet, og er det samme som en trompet).

Orglet skulle som ovenfor nævnt ifølge kontrakten koste 1150 rigs-

daler. De 200 skulle udbetales straks til Müller, 100 til Micheli, (dvs. d. 29. september), og når Müller kom til Aalborg for at opsætte værket, ville han modtage yderligere 300 rigsdaler. Når værket endelig var færdigt og godkendt, hvilket for dette og Frue Kirkes orgel skulle ske inden maj måneds udgang 1748, ville Müller få 450 rigsdaler. De sidste 100 rigsdaler ville med renter (5%) efter 6 år blive ham udbetalt mod, at han lovede at holde værket i forsvarlig stand uden betaling.

Af det gamle pibeværk var det Müller tilladt at »forbruge saa meget hand finder og hand forsvarlig kand bruge til det nye«; den del af aftalen skulle siden volde Müller mange fortrædeligheder.

Af kontraktens enkeltheder kan endvidere nævnes, at orgelpulpituret skulle flyttes længere ind i kirken og hvile på 2 piller, beklædt med snedkerarbejde. Strukturen, det vil sige orglets skelet, skulle være af bedste egetræ og med billedhuggerarbejde af lindetræ efter en af Müller indleveret tegning.

Der skulle være 4 vindlader (hvorpå orgelpiberne er placeret, forf. anm.) af godt tørt træ, betrukket med alun-læder, og 6 bælge af egetræ.

Orglet skulle have to klaviaturer, hvor de store tangenter skulle være belagt med sort ibenholt og de små med elfenben. Alle piber som var synlige - anbragt i, som man sagde, »gesichtet« - skulle være forsølvet.

Toneomfanget omtales ejendommeligt nok ikke, men det vides fra en senere oplysning at have følgende omfang: fra C til d3, i alt 49 tangenter, idet Cis og Dis udtrykkeligt nævnes som udeladt. I pedalet var omfanget nævnt, nemlig fra kontra C til d, i alt 26 tangenter, idet Cis var udeladt.

Kontrakten omtaler endvidere, at tangenterne ikke må falde dybere »end knap een tomme og læt at spille«.

Det andet orgel, som Müller skulle bygge, orglet til Vor Frue kirke, skulle ligeledes koste 1150 rigsdaler, også selvom det kun havde 24 stemmer. I øvrigt var betingelserne de samme som ved Budolfi Kirke.[54] Man bemærker, at Müller havde været så dristig at love at bygge og opsætte to helt nye orgler indenfor et år, et kontraktligt løfte som han umuligt kunne overholde. De to orgler blev da også først endeligt færdige i november 1749; altså hen ved halvandet år senere end lovet!

En anden ting, der også er værd at opholde sig ved, er prisen på de to orgler, der som før nævnt hver skulle koste 1150 rigsdaler, hvilket må siges at være meget billigt. Nationalmuseets orgelsagkyndige Ole Olesen har overfor forfatteren anslået, at et orgel på dette tidspunkt gennemsnitligt skulle koste 50 rigsdaler pr. stemme, hvilket for Budolfi Kirkes orgel med 29 stemmer ville betyde en pris på c. 1450 rigsdaler, og for Vor Frue Kirkes orgel på 24 stemmer c.1200 rigsdaler. Selvom det ifølge kontrakten var tilladt Müller at bruge af de gamle orgler, hvad han fandt for godt, må det alligevel siges at være billigt for to helt nye instrumenter. (Müller anslog da også siden hen, at han havde sat lige ved 600 rigsdaler til ved sit arbejde på orglerne i Aalborg.)

Med hensyn til finansieringen forholdt det sig således, at Budolfi Kirkes egne midler var tilstrækkelige til at betale for sit nye orgel, hvorimod det kneb for Vor Frue Kirke. En del af pengene måtte her lånes af Budolfi Kirke samt tilvejebringes gennem en storstilet indsamling blandt byens borgere. På denne måde lykkedes det at indsamle 603 rigsdaler.[55]

Bygningen af de to nye orgler

1748:

Efter kontraktens oprettelse i maj 1747 rejste Müller tilbage til København,[56] men det vides ikke, hvornår han er gået i gang med det store og krævende arbejde at bygge to nye orgler.

Omkring maj måned næste år træffer vi ham imidlertid atter i Aalborg, hvor arbejdet med orglerne af uforklarlige grunde langtfra var færdigt. Begge orgler skulle jo ifølge kontrakten være færdige inden maj måneds udgang 1748.

Samtidig var byen så småt begyndt at træffe forberedelser til det fornemme kongebesøg næste år, idet majestæten på sin rejse til Norge ville gøre ophold i Aalborg. I den anledning ønskede magistraten at lade opføre to æresporte, den ene ved Vesterport og den anden som tidligere nævnt ved Maren Brantes Bro ved Østerå. Broen var i en sørgelig forfatning og trængte derfor til en hovedreparation.

Man skulle tro, at Müller havde nok at gøre med sine orgler; alligevel tilbød han at arbejde på broens reparation, der udbydes i entreprise. Arbejdet fik han imidlertid ikke[57], til gengæld fik han, som vi ved, opgaven med næste år at bygge æresporten ved Østerå.

Orglet i Vor Frue Kirke er tilsyneladende det første, som Müller er gået i gang med, og i juli måned begyndte den i Aalborg så flittigt benyttede murmester Daniel Hopp inde i kirken at hugge huller i murværket til bjælkerne til det nye orgelværks pulpitur.[58]

Hvad arbejdet med orglet i Budolfi Kirke angår, måtte kirken, mens det gamle orgel blev nedbrudt, og det nye var under opbygning, som en nødløsning låne et mindre orgel - et såkaldt positiv. Dette blev, efter at være synet af Müller og 3 af hans folk, anbragt på latinskoleelevernes pulpitur.[59] Om dette positiv er der en interessant historie:

Orglet blev hentet fra en ejendom ved Vesterå i Aalborg, der før midten af 1700-tallet ejedes af justitsråd Frederik Kjærskjold, (som for det meste boede på Børglumkloster). Fra midten af århundredet ejedes ejendommen af hans to svigersønner, hvoraf den ene var den navnkundige arkitekt Laurids de Thurah. Da det nye orgel var færdigbygget, blev positivet i foråret 1750 bragt tilbage til ejendommen i Vesterå.

Det har siden heddet blandt ældre orgelbyggere, at dele af det nuværende orgel i Børglum- kloster Kirke skulle stamme fra Budolfi Kirke. Da desuden facaden på orglet i Børglum bærer årstallet 1750, samt Thurahs og fruens navne, og ikke hænger sammen med selve instrumentet, har det været nærliggende at antage, at der ved opstillingen i 1750 er anvendt et brugt instrument til en ny, kulisseagtig facade.[60]

Det har desværre ikke for forfatteren været muligt hverken at af- eller bekræfte disse formod-ninger. Hvorom alting er: Da de Thurah i 1750 besluttede sig for at tage varigt ophold på Børglumkloster, og i den anledning påbegyndte en omfattende modernisering af bygningerne, skænkede han kirken et mindre orgel. Dette blev indviet 1. søndag i Advent 1750.[61] Det er derfor ikke helt urimeligt at forestille sig, at Thurah, der både havde stolestade i Budolfi Kirke og som ovenfor nævnt også ejede en gård i byen, må have kendt Müller og bedt ham om at opsætte et mindre orgel i klosterkirken. Dette orgel kan være dele af det omtalte positiv eller også dele fra det gamle, kasserede orgel i Budolfi Kirke eller for den sags skyld Vor Frue Kirke. Det er også tidligere nævnt under omtalen af kontrakterne for de to instrumenter, at Müller måtte benytte af de gamle orgler, hvad han fandt for godt.

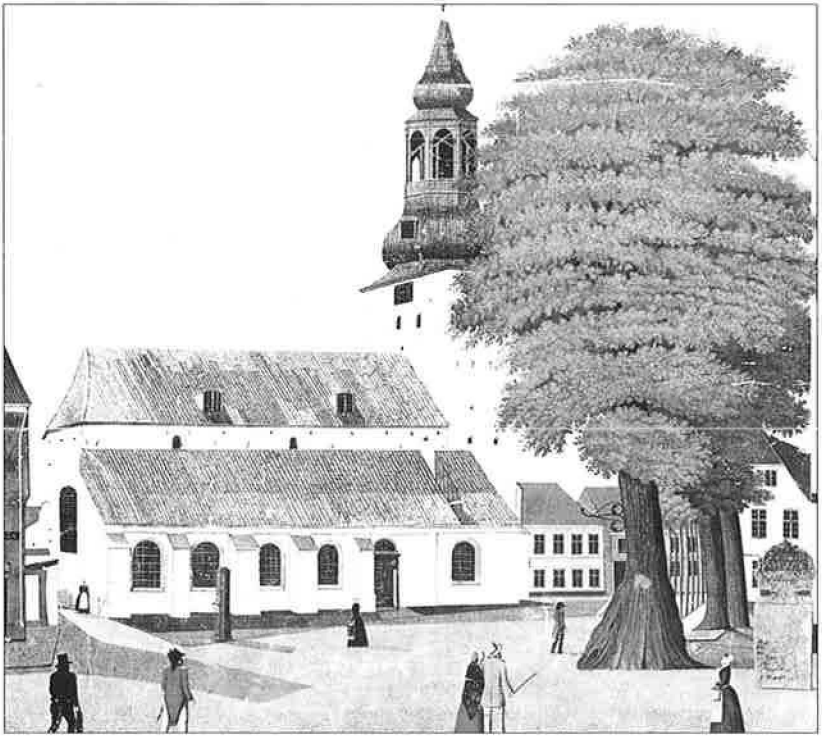

Gammel Torv i Aalborg med Budolfi Kirke, 1846, set fra nord. På billedet ses hovedindgangen i nordre sideskib og til højre herfor den besynderlige åbning i sideskibets tag. Bagved åbningen anes et vindue i hovedskibet, der gav lys til organisten. Åbningen eksisterer stadig, men er i dag dækket af et vindue.
Gouache af Rasmus Henrik Kruse. 1846. Det kongelige Bibliotek.

Ifølge kontrakten for Budolfi Kirkes nye orgel skulle orgelpulpituret rykkes længere ind i kirkerummet og hvile på to »piller« eller søjler. I oktober måned begyndte murmester Daniel Hopp at hugge huller i murværket til pulpiturets bjælker. De to søjler som dette pulpitur i dag hviler på, stammer ligeledes fra denne arbejdsgang. Pulpiturets gulv fortsatte dengang ind i tårnrummet, hvor bælgeværket var placeret, og hvor man også kunne finde bælgetræderen, den såkaldte kalkant. Adgangen hertil skete fra en trappe i selve tårnrummet, der i regnskaberne omtales som »den italienske trappe«; dvs. en trappe med lige løb. Adgangen for organisten til selve instrumentets spille-

bord skete derimod fra et loft inde i selve kirken, der var bygget hen over det meste af nordre sideskib.[62] Fra dette loft var der ligeledes adgang til herskabspulpiturerne.

For at skaffe tilstrækkeligt lys til organisten blev der lidt senere hugget hul i hovedskibets nordre murværk over sideskibets hvælvinger - og ud for organisten - til et vindue, der fik lys fra siden gennem et hul i sideskibets skrå tag. Vinduet eksisterer den dag i dag, og dets aparte placering har sikkert undret mange; men her er altså forklaringen. Et tilsvarende vindue i den modsatte side kom senere til i 1848 i forbindelse med opsættelsen af det nye Demant-orgel, der afløste Müllers.[63]

En væsentlig ændring af orglets disposition og udseende skete i løbet af efteråret, idet Müller foreslog magistraten at sløjfe rygpositivet og i stedet anbringe piberne i et brystværk. Hans begrundelse var med hans egne ord følgende: »... men da jeg befinder, at Choret eller Fundamentet (dvs. orgelpulpituret, forf. anm.) ikke har den bredde, at (når) et Rück-Positiv blev bygget, Værket da kunne faae den Anseende, som det burde have, efterdi samme Rück-Positiv vil blive temmelig bredt... saa at det fast ville synes, som Verket og Rÿck-Positivet var udi eet, hvilket ikke ville give nogen smuk Anseende i Kirken«. Det er interessant her at se, hvorledes Müller i sin argumentation for at fjerne rygpositivet slår på de æstetiske krav til instrumentets udseende. Selv om kirkens organist Hartwig var meget imod ændringen, og modsat Müller mente, at rygpositivet ville være til stor pryd for kirken og »give en stærkere lyd«, blev Müllers ændring vedtaget. Orglet fik derfor - i øvrigt i lighed med orglet i Vor Frue Kirke - ikke et rygpositiv.[64]

Derimod fik det nuværende orgel, der blev bygget af Th. Frobenius og indviet i 1959, og som har fulgt Müllers facadeinddeling med hovedværk og brystværk anbragt over hinanden og pedalet fordelt i de to store sidetårne, samtidig tilføjet et rygpositiv, hvis moderne orgelhus er tegnet af arkitekten Leopold Teschl. Herved gik man tilbage til den »oprindelige« opbygning fra tiden før 1748.

Ved juletid var orglet i Vor Frue Kirke så meget færdigbygget, at kirkens organist Herenius så småt kunne begynde at spille på det til gudstjenester, men da Müller ikke ville sinkes i sit arbejde, kunne det ifølge ham kun ske om søndagen og ved de store højtider! Da Herenius derfor bad magistraten om tilladelse til også at benytte orglet på hverdage, så han kunne forøge sine accidenter, blev det ham i

et ualmindeligt ubehøvlet sprog nægtet af Müller. Som vi tidligere har erfaret, var Müller en stridbar og opfarende herre. I sit svar til magistraten lever han fuldt ud op til sit rygte og kalder lige ud den stakkels organist for en stor idiot, når han sådan kunne finde på at forstyre ham i hans arbejde. Müller skriver videre: »... og var det at ønske, at de Velædle og Velvise gode Herrer hafde selv den indsigt udi et Orgelverck, hvorledes og hvor lemfeldig det bør at omgaaes og tracteres, efterdi en Ting ikke større end et Knappenaalshoved kand bringe et Verck i Confussion, meget verre kand en ukyndig og uerfahren Orgenist bringe det større uorden og reent forderve det ... Og naar da slig et Verck af en Idiot (dvs. organisten Herenius, forf. anm.) bliver fordervet, hedder det, som før meldt, at Orgelbyggeren ikke haver giort sit Arbeyde forsvarligt.«[65]

At man virkelig har tænkt på de nye orglers ve og vel, viser et forbud i begge kirker mod at købe sand fra bønderne til at udstrø på kirkegulvet. I stedet skulle fremover benyttes sand fra Aalborg bys sandbakker, der åbenbart var af bedre kvalitet, og graveren måtte ligeledes fremover under bødestraf befales først at bestænke kirkegulvet med vand, inden han fejede det.[66]

1749:

Hele dette år arbejdede Müller med sine to orgler, og han synes ikke på noget tidspunkt at have forladt byen for en længere tid. Hovedparten af arbejdet må altså have fundet sted i Aalborg.[67]

I januar måned indledte Müller forhandlinger med magistraten om opførelse af æresporten til majestætens besøg i byen. Frederik d. 5. besøgte Aalborg sidst i maj, inden han lod sig udskibe til Norge fra Fladstrand (Frederikshavn).

I juli måned blev blyet til orgelpiberne til Budolfi Kirke støbt på rådhuset, og måneden efter blev de tre kongekroner, der stadig knejser øverst på orgelfacaden, forgyldt af maleren Lorentz Roggenbuch. Han malede og forgyldte endvidere de to søjler under orgelpulpituret samt det store todelte, udskårne rokokoskjold med Jyllands (en gående løve over 9 hjerter) og Aalborgs byvåben, der oprindelig sad foran på orgelpulpiturets brystning, men nu er blevet forvist til tårnrummet.[68]

Det er meget sjældent, at man kender navnene på de utvivlsomt mange personer, der i tidens løb på den ene eller anden måde har været

medhjælpere hos Müller, enten som svende, læredrenge, billedskærere eller blot håndlangere. Mens Müller arbejdede i Aalborg, har man således kun kendskab til navnene på to personer, nemlig snedkersvenden Niels Rasmussen og billedhuggeren Peter Roussel - begge hjemmehørende i Aalborg. Roussel vil blive omtalt senere, mens Niels Rasmussen omtales her: Denne havde i juli måned fået sin afsked af Müller, og da han nu igen søgte at blive optaget i Aalborgs snedkerlav, blev det ham nægtet med den begrundelse, at han, mens han arbejdede hos Müller, var udtrådt af byens snedkerlav og desuden ikke havde betalt tidepenge (en form for kontingent) til lavet. Müller kunne imidlertid overfor magistraten henvise til sit kongelige privilegium, der tillod ham frit og ubehindret at antage de snedkersvende, som han behøvede. Da han desuden selv aldrig havde været i noget snedkerlav - og ikke selv anså sig som snedker - kunne lavet derfor ikke ifølge Müller nægte Niels Rasmussen på ny at blive optaget. Müllers trumfkort var endelig, at man ved at nægte Niels Rasmussen optagelse forbrød sig mod kongens vilje! Magistraten befalede derfor klogeligt snedkerlavet at optage Niels Rasmussen igen.[69]

I september måned blev orgelpiberne indsat, og ved denne lejlighed blev dispositionen udvidet med en rauch-pfeife 2 fag samt et klokkespil på tre oktaver. Klokkespillet alene kostede 120 rigsdaler, medens rauch-pfeifen kun kostede 50 rigsdaler.[70]

Endelig kunne Müller d. 3. november meddele magistraten, at han var så godt som færdig med orglerne og blot håbede på inden længe at få dem godkendt af »fornuftige Organister som Examinatores, der kand annamme og forstaae hvad et Orgelverk er«.[71]

Denne fremgangsmåde var en ganske normal procedure ved en aflevering af et nyt orgel; blot kunne Müller ikke forudse, at denne »examination« af hans orgler ville volde ham mange kvaler og tage uforholdsmæssig lang tid - nemlig lige ved et halvt år!

Forinden vil en kort omtale af orglernes billedskærerarbejde nok være på sin plads.

Billedskærerarbejdet

De gamle orgler var i de større kirker ofte rene pragtværker at beskue. Piberne i værkets facade kunne være forsølvet og yderligere dekoreret med blomsterornamentik samt navnet på kirkeejeren.

Detalje fra billedskærerarbejdet på facaden til orglet i Budolfi Kirke, skåret af Peter Roussel i 1748/49. Det vides ikke, hvorfor englen knytter sin venstre hånd.
Tegning: Vibeke Sørensen

Overdådigt billedskærerarbejde, som ofte var forgyldt, slyngede sig omkring hele orgelværket og ned over og hen langs med orgelbalustraden. Tit kunne et sådant instrument gå hen og blive kirkens dyreste inventar.[72] Som eksempler på disse mesterværker kan nævnes orglet i Trefoldighedskirken i Kristianstad (1630) og orglet i Vor Frelsers Kirke på Christianshavn (1699), det sidste med vel nok landets flotteste barokfacade.

Også Müllers to Aalborg-orgler er smukke instrumenter, om end med langt mindre prangende billedskærerarbejde end de to ovenfor nævnte. Billedskærerarbejdet er mere afdæmpet, nærmest i en lidt provinsiel, tung blanding af akantus-barok og rokoko. Tydeligst ses rokokoen i vingerne på orglet i Vor Frue; disse savnes mærkeligt nok på orglet i Budolfi, men det er et spørgsmål, om det ikke fra starten har været udsmykket med vinger, hvilket var helt normalt for den tid. Facaden på værket krones øverst til venstre for beskueren af det danske såkaldte reducerede kongevåben, i midten af Fr.5.s og hans engelskfødte dronning Louises spejlmonogrammer og til højre af det

engelske kongevåben. På hver side af monogrammet ses en palmetteudsmykning. To mindre pibegrubber i overværket bæres af to pluskæbede, bastante engle, udformet som hermer, og over deres hoveder ses udskårne skyer. På undersiden af den midterste pibegrubbes plint ses ligeledes skyer samt små englehoveder.

Strengt taget er facaderne det eneste, der er tilbage af Müllers instrumenter, selvom det påstås, at der stadig i det nuværende orgel i Budolfi Kirke skulle befinde sig nogle enkelte originale piber fra Müllers hånd.

Det vides med sikkerhed, at begge orgler blev bygget efter tegninger udfærdiget af Müller[73], og da vi som tidligere nævnt har læst om Müllers store interesse for indretningen af kirken i Larvik og for æresporten i Aalborg, er der ingen tvivl om, at Müller har haft det afgørende ord at skulle have sagt med hensyn til facadernes udformning. Derimod kunne detaljernes udførelse sagtens overlades til billedskæreren. Som tidligere omtalt, er vi så heldige at kende navnet på denne, nemlig Peter Roussel.

Gennem de bevarede kirkeregnskaber og tingbøger for Aalborg er Peter Roussels tilknytning til billedskærerarbejdet på begge orgler dokumenteret.[74] Ligeledes kan hans skæringer på orglerne genkendes fra flere af hans andre dokumenterede arbejder, som fx prædikestolen i Brovst Kirke (signeret 1729), prædikestolen i Nørre Tranders Kirke (1738) og magistrats-stolene i Budolfi Kirke (1739).[75]

Desuden støder man ved flere lejligheder på Roussels navn i forbindelse med mindre arbejder i Aalborgs to hovedkirker, og da han så vidt vides var den eneste billedskærer i byen på den tid [76], er det ganske naturligt, at Müller har benyttet ham.

Roussel boede fra 1730 til 1754 i Nørregade; han døde i 1761, 67 år gammel, i fattighuset i Skolegade i Aalborg.[77]

Synsforretningen

Synsforretningen eller »examinationen«, som den blev kaldt i samtiden, af det nye orgel i Budolfi Kirke skulle som sagt komme til at tage uforholdsmæssig lang tid. Som »examinatorer« havde magistraten valgt organisterne Jens Klähn fra Viborg og Henrik Johansen Bodtzen fra København.

Jens Klähn (1711-1762) var siden 1741 ansat ved Nørre Sogns Kirke i Viborg og havde tidligere mødt Müller, da denne, som ovenfor omtalt, i 1744 reparerede kirkens orgel.

H. I. Bodtzen (1680-1757) havde siden 1711 (!) været ansat som organist ved Vor Frue Kirke i København og tilhørte et gammelt orgelbyggerdynasti, idet han var søn af den berømte orgelbygger og organist Johan Petersen Bodtzen, som i 1690 havde bygget et stort og pragtfuldt orgel til Vor Frue Kirke i hovedstaden. Det brændte ulykkeligvis sammen med kirken i 1728. Johan P. Bodtzen var ligeledes søn af en orgelbygger, nemlig den tidligere omtalte Peter Karstensen Botz (død 1675), der boede i Viborg, og som i 1654 havde repareret Budolfi Kirkes orgel.[78]

Henrik J. Bodtzen var med andre ord 70 år gammel, da han drog til Aalborg for at syne orglerne og har , som vi senere skal erfare, måske været noget gammeldags i flere af sine indvendinger. På dette tidspunkt havde han i øvrigt også pga. af alder for længst overladt orgelbænken i Vor Frue Kirke til sin søn og efterfølger.

Den 11. december 1749 begyndte så de to synsmænd deres arbejde med først at gennemgå orglet i Vor Frue Kirke, og efter 5 dage kunne de meddele magistraten, »at det kan giøre sin Tieniste og Opvartning for Menigheden.«[79] Forinden havde de allerede haft flere sammenstød med Müller, der en overgang var blevet så fortørnet over at blive bedt om skulle rette nogle småfejl, at han en tid pure havde nægtet det. Organisterne kunne derfor kun med bekymring se fremtiden i møde og frygte, at de ikke ville nå at komme hjem til den forestående jul. Denne frygt kom delvis til at holde stik, idet Bodtzen først kunne forlade Aalborg den 17. januar næste år, hvorimod Klähn kunne tilbringe juledagene hjemme i Viborg for så atter at begive sig til Aalborg.

D. 17. december kom så turen til Budolfi Kirkes orgel, og resultatet af denne »eksamination« blev, at de to organister dagen efter d. 18. kunne præsentere magistraten for en stribe af såkaldte »mangelsposter«.

Blandt andet beklagede de sig over, at bælgene (disse forsyner piberne med luft, forf. anm.) var for få og for små samt for uhensigtsmæssigt placeret, at der manglede en tremulant, at de 8 dybeste piber i pedalet var lavet af træ og ikke af metal, at der manglede en tromme, at orglet var stemt alt for højt i forhold til kortonen og endelig, at orglet var urent stemt, idet de fleste tertser og oktaver var urene.

På Müllers tid, og et langt stykke ind i 1800-tallet, var det helt almindeligt at stemme orgler op til en hel tone højere end den i vore dage

benyttede stemning, hvor kammertonen a1 er lig 440 svingninger pr. sekund. Dette kaldtes »kortonestemning«.

Med hensyn til stemningen af hver enkelt tone i orglet kræver det en nærmere forklaring: Hvis man stemmer et orgel rent - eller for den sags skyld et hvert andet instrument, som f.eks. et klaver, hvor man ikke under spillet kan ændre på de enkelte toners højde - i f.eks. C dur, vil det lyde urent i alle andre tonearter; især jo længere væk man bevæger (modulerer) sig fra C dur. I renæssancetiden og den tidlige barok, hvor kunsten endnu ikke fordrede så store modulatoriske udsving til tonearter med mange fortegn, foretrak man derfor en stemning - en »temperatur« som det dengang kaldtes - af disse instrumenter, der tilgodeså flest mulige rene stortertser. (En storterts er et interval på 3 toner, f.eks. d-fis). Denne stemning kaldtes »middeltonestemning« eller »uligesvævende temperatur«: De fleste stortertser (og alle oktaver) var altså rene, mens de andre intervaller til gengæld blev mere eller mindre urene. Prisen for de rene tertser var, at man så ikke kunne modulere særligt langt væk fra C dur. På Müllers tid var man imidlertid begyndt at udforske de store musikalske muligheder, der lå i at kunne modulere rundt til fjerntliggende tonearter med mange fortegn. For at kunne gøre dette måtte man stemme alle oktavens 12 halvtoner lige store, hvorved især tertsen blev meget uren. Dennne stemning kaldtes »den ligesvævende temperatur« og betød, at den af Bodtzen og hans og tidligere generationers højtbesungne rene terts måtte ofres på modernismens alter! Musikkendere vil kunne genkende denne problematik om stemning af instrumenter fra Johann Sebastian Bachs »Das Wohltemperierte Klavier« fra 1722 og 1744, der netop er en mesterlig demonstration af, hvorledes man ved anvendelse af en »veltempereret« stemning (ikke nødvendigvis den ligesvævende, da der på Bachs tid også blev eksperimenteret med andre stemninger) kan vandre rundt i alle tonearter.[80]

Går vi nu tilbage til bataljen mellem Bodtzen/Klähn og Müller om den rette temperatur, så er der ingen tvivl om, at vi her er vidne til en musikalsk strid, der i høj grad på denne tid har været meget aktuel og har optaget sindene, mere end vi i dag kan forestille os.

Den gamle Bodtzen, der gerne indrømmede, at »der var mange Temperaturer til, og om der var 10 Organister, saa kunne den Ene bedre gefatte den ene Temperatur end den anden«,[81] foretrak alligevel den »gamle« temperatur med rene tertser, mens Müller, som den nye tids mand, foretrak en ligesvævende temperatur. En sådan tem-

peratur kunne Müller i øvrigt oplyse, at han med stor succes havde anvendt på orglerne i Slotskirken, Helligåndskirken og Vor Frelsers Kirke i hovedstaden[82]; til gengæld kunne Bodtzen henvise til, at hans temperatur var benyttet til orglerne i Vor Frue Kirke og Nicolai Kirke, ligeledes København.[83]

Müller indvilligede nu i at ændre nogle småfejl, men nægtede pure at have forsyndet sig mod kontrakten, hvad angik træpiberne, bælgene og den manglende tromme. Derimod måtte han nødtvunget indrømme, at der manglede en tremulant i brystværket, men anså i øvrigt en sådan for fuldstændig overflødig, da der i forvejen var en til hele værket.

Hvad angår træpiberne, så mente han, at han ifølge kontrakten havde haft ret til at bruge af det gamle orgel, hvad han fandt for godt, og da der i det gamle orgel havde været træpiber i flere af de dybeste piber, havde han også kunnet tillade sig at anvende nye træpiber til samme piber i det nye orgel. Desuden understregede han, at træpiber var mindst lige så gode som metalpiber: »...altsaa falder den heele mangels Post i Madrassen«, som Müller på sit herligt bramfrie sprog udtrykker sig.[84]

Hvad bælgene angik, så havde han lavet 6, som han skulle ifølge kontrakten, og da der kun havde været 4 i det gamle orgel, så måtte 6 være mere end nok til det nye. Desuden havde der ikke været tilstrækkelig plads (i tårnrummet, forf. anm.) til at bygge et større bælgehus.

Endelig kunne han oplyse, at han ikke i kontrakten kunne få øje på, at han skulle indsætte en tromme!

Da han ikke ville rette disse for ham udgiftskrævende »mangelsposter«, så magistraten sig derfor forpligtet til at meddele Müller d. 17. januar 1750 - og gentaget d. 25. februar - at den ikke kunne antage Budolfi Kirkes orgelværk, førend han havde rettet manglerne, og at han derfor ikke kunne få udbetalt sine resterende penge.[85]

Müller foreslog nu, at han, for at få en ende på denne bedrøvelige affære, ville fremskaffe to eller fire nye »overcensorer« fra Købehavn, der kunne yde ham retfærdighed, hvilket magistraten også gik med til, men på betingelse af, at Müller selv betalte omkostningerne hertil, da byen indtil nu havde haft rigeligt med udgifter på hele affæren.

Orglet blev derpå overladt kirkens organist Hartwich til brug, hvorefter Müller rejste tilbage til København. Her henvendte han sig til de fleste af stadens organister for at få oprejsning, nemlig Peder Sparki-

er der var ansat ved Trinitatis og Garnisons Kirke, Frederik Chr. Breitendich ansat ved Christiansborg Slotskirke, Jacob Fosie ansat ved Holmens Kirke, Chr. Decker ansat ved Helligånds Kirke, Lorentz Söneksen ansat ved Petri Kirke og endelig Lorentz Stolpenberg ansat ved Vor Frelsers Kirke.

I et tjenstligt svar til magistraten i Aalborg dateret d. 13. april 1750 kunne de 6 organister stort set tilbagevise samtlige anklager mod Müller. Bl.a. kunne de om træpiberne oplyse, at disse var lige så gode som metalpiber og fandtes i mange kirker, f.eks. Petri Kirke, hvilket ikke burde være Bodtzen ubekendt, da han selv kort forinden havde examineret dette orgel. Den manglende tromme var ikke at begræde, da en sådan indretning ikke burde bruges ved offentlige gudstjenester! Ligeledes var den anden manglende tremulant overflødig, især hvis den første gjorde god nytte, og endelig var 6 bælge tilstrækkelige, særlig når man benyttede sig af en »god frisk og stærk Karl« (det vil sige bælgetræder, forf. anm.).

Om Mullers temperatur havde de kun lovord, idet »den Temperatur er altsaa for lang Tid siden af alle brave og fornuftige Musicis holden for den rigtigste og allerbedste efter hvilken man den ganske Circulum Modorum (alle tonearter, forf. anm.) kand Tractere et Orgelværk, uden at Hørelsen derved for meget vorder toudieret (sic).«

Til sidst sluttede de af med at rette især en sønderlemmende kritik mod Bodtzen og beskyldte ham og Klähn for intet at have udrettet for deres penge, men blot »satt uenighed mellem Kirkens Patroner og Orgelbyggeren.«[86]

Med denne særdeles positive vurdering af sit arbejde kunne Müller atter begive sig til Aalborg. Med sig havde han desuden en i København forseglet og godkendt orgelpibe, der var stemt i den rette kortone.

D. 26. maj forsamledes i Budolfi Kirke byens magistrat, de to organister Herenius og Hartwich samt kirkens kantor Jens Meldahl, for sammen med Müller endnu engang at undersøge orglet og forsøge at komme til en mindelig afslutning.

Selv om de københavnske organister ikke havde været i Aalborg for at undersøge orglet, tillagde magistraten dog alligevel deres vurdering stor betydning. Da endvidere Müllers kortonestemning hørtes at være i orden og ikke mindst, at menigheden under Müllers fravær havde været fuldt ud tilfreds med orglet, så mente magistraten ikke længere at kunne nægte at godkende det.

Med stor beklagelse kunne magistraten derfor blot i et svar til stiftsamtmand Holck og biskop Brorson konstatere følgende: »Ingen af os giver os ud for at dømme retteligen, om hvilken af disse stridende parter der kand have Ret, lige som nu som da Boesen (sic) fra København og Klähn fra Viborg var her for at besigtige Værket. Thi havde vi det kunde giøre, havde begge Kirkerne kunnet spare 130 Rdr., som til de fremmede Organister blev betalt for deres Reise og Umage.«[87]

Således endte denne omstændige proces, der kun havde forårsaget ærgrelser og unødige udgifter for såvel by som orgelbygger, og efter at Müller havde måttet renstemme begge orgler nok engang - hvortil hans ligesvævende temperatur blev anvendt - kunne han da endelig d. 13. juni kvittere for udbetalingen af de sidste 320 rigsdaler, som han havde tilgode.[88]

I følge kontrakten havde Müller forpligtiget sig til efter 6 år, det vil sige senest i 1756, at tilse begge orgler og uden betaling udbedre eventuelle mangler. Herefter ville han få sine sidste 200 rigsdaler med renter udbetalt.

Først i 1758 skete dette, idet Müller indfandt sig i byen og tilså og reparerede orglerne for mindre fejl, der ifølge Müller var opstået som følge af »enten Tidens lengde eller Organisternes uagtsomhed«! Desværre måtte han konstatere, at Hartwich ikke havde holdt sit orgelværk i forsvarlig stand, og at det havde taget ham (Müller) fulde 15 dage at bringe det i orden, hvorimod det i Vor Frue Kirke kun havde taget ham 2 dage.[89]

Han opfordrede derfor magistraten til at give Hartwich en reprimande, hvilket også skete. Ja, Müller gik endog så vidt, at han foreslog, at Herenius, organisten ved Vor Frue Kirke, årligt skulle efterse Budolfi Kirkes orgel og referere til magistraten om evt. mangler. Dette nægtede dog Herenius at gå med til.[90]

Müller-orglets endeligt

Müllers orgel kom til at eksistere i næsten præcis et hundrede år, og som alle andre instrumenter måtte det også af og til repareres. I 1818 gennemgik det en større reparation, udført af orgelbyggeren Caspar Worm, en søn af Müller-eleven Amdi Worm, men der blev ikke i dets levetid foretaget andre større reparationer eller udbedringer, hvilket tyder på, at det har været et godt og solidt instrument.[91]

I 1846 beklagede imidlertid kirkens organist Ziebe sig over orglet, der efter hans vurdering i flere stykker var defekt. En hovedreparation ville efter Ziebes skøn koste omtrent 800 rigsdaler.[92] Derfor foreslog stiftsøvrigheden i oktober 1846, at den anerkendte orgelbygger Demant fra Dalum Mølle ved Odense på sin gennemrejse til Hjørring, hvor han skulle opsætte et nyt orgel, fik til opgave at undersøge orglet i Budolfi for mangler og komme med forslag til dets renovering.[93]

Det vil her føre for vidt at omtale de mange overvejelser og forhandlinger imellem de implicerede parter - kirkeinspektion, stiftsøvrighed, danske kancelli og orgelbygger - som Demants besøg førte med sig.

Udfaldet blev imidlertid, at kirken ønskede sig et helt nyt orgel, og at der derfor i november 1847 blev indgået en kontrakt med Demant om at bygge et orgel på 20 stemmer og med et omfang i manualet på 4 en halv oktav, med samtlige toner i bassen. Prisen blev aftalt til 2900 rigsdaler, og orglet skulle være færdigbygget senest næste år d. 25. september.[94]

Der var flere årsager til, at det gamle orgel blev kasseret: En væsentlig grund var, at romantikken for længst havde meldt sit indtog i kirkemusikken, og at et stilskifte på orgelområdet derfor var på vej. Man ønskede nu ikke længere barokkens »opklarende« stemmer, men derimod at disse blev erstattet af stemmer, der havde en blid, strygende tone.

I et særdeles oplysende indlæg fra kirkeinspektionen, omhandlende det gamle orgels fejl og mangler, kommer den ny tids krav til orgelmusikken tydeligt frem. Det hedder her bl.a., »at det stedse har været antaget, at det nuværende orgel (Müllers, forf. anm.) var for stærkt og af en skrigende Tone«, og at de nye stemmer skal have en »egen strygende Tone«.[95] I et andet indlæg hedder det, at det gamle orgels kortone, der »er en tone højere end den menneskelige Stemme, og forskellig fra Kammertonen, efter hvilken alle nu brugelige Instrumenter er indrettede«, gjorde det svært for såvel sangpersonale som menighed at synge efter det uden transponering af melodierne, »der altid skader Harmonien«. Desuden var tone-omfanget kun på 4 oktaver og med udeladelse i bassen af Cis og Dis.[96]

Forelagt disse udtalelser om det gamle orgels mangler kunne kancelliets orgelkonsulent, komponisten og sekretær I.P.E. Hartmann (1805-1900) imidlertid tilbagevise de fleste som ubetydelige og nemme at korrigere. Hvad der til alt held for menigheden i Aalborg - der jo brændende ønskede sig et nyt orgel - var medvirkende til at ænd-

re Hartmanns opfattelse, var, at det blev oplyst, at orglets piber var simple, og »at der sætter sig Blysukker i Enderne, der successivt fortærer dem.« Det var derfor ifølge Hartmann tåbeligt at reparere på et »sygt« instrument, og han anbefalede følgelig til kancelliet, at det gamle orgel blev kasseret[97]

Til al held for os ønskede Demant at bevare det gamle orgels facade; begrundelsen var, at den svarede så godt til kirkens øvrige ornamenter.[98]

Tilbage er blot at melde, at Demants orgel i 1913 blev afløst af et nyt, bygget af Th. Frobenius, der også har bygget det endnu eksisterende i 1959.

Noter:

01. Se fx N. Friis, 1971, s. 136.
02. Tak til lektor Hugo Støttrup, der henledte min opmærksomhed på pakken med lægget om orglerne; pakken har arkivnr. C607-33, læg D, LAN.
03. Ole Olesen, 1984, s. 9 og 75. N. Friis, 1971, s. 6. Otto von Spreckelsen,1937, s. 74.
04. A. Thura, 1723.
05. C607-23; Begravelsesbog for Budolfi Kirke,1637-1741, LAN.
06. C649-16; Aalborg Hospitals Kopibog 1860-66, LAN. J.A.Demant var søn af orgelbyggeren Peter Ulrik Frederik Demant (1802-1868). Orglet kostede 580 rigsdaler og havde 4 stemmer. Det blev indviet d. 12. september 1866 og synet af organist de Meza samt hospitalets første organist, musikus Bindesbøl.
07. D1-97; Rådstuebog 1629-32, LAN. Se endvidere C608-24, Regnskabsbog for Vor Frue Kirke 1568-1690, LAN, samt diverse tingbøger for Aalborg, f.eks. d. 28. september 1635: B37-9; Aalborg Tingbog 1635, LAN. Her staves Kleven: Kleuen . Af andre stavemåder i tingbøgerne kan nævnes: Kleuven og Klevern. Henning van Kleven ligger begravet med sin hustru Anne i Frue Kirke; se C608-24, Kirkeregnskaber 1568-1690. Skifte efter van Kleven d. 17. okt. 1643: B37-532, Aalborg byfogeds skifteprotokol 1641-43, LAN.

    Omkring 1616 træffes i Aalborg en købmand ved navn Johan Jacobsen med det i denne sammenhæng interessante tilnavn »Organist«, se f.eks. Aalborgs historie 2, s. 80. Det er dog ikke

rimeligt at antage, at han har været organist i en af byens to kirker. Snarere har hans far eller farfar været organist. En af præsterne ved Budolfi Kirke hed i øvrigt Christen Blymester, sognepræst 1676-80, og ingen vil i fuld alvor påstå, at han samtidig med at være præst også var blystøber.

Der henvises i øvrigt fremover, hvor intet andet er oplyst, til regnskabsbøgerne for Budolfi Kirke, C607-6,7 og 8, regnskabsbøgerne for Vor Frue Kirke, C608-24, 25 og 26 og de respektive kirkebøger, LAN.

08. Christoffer Testman var gift med Anniken Jochims. Skifte afholdes d. 15. okt. 1652; se B37-537, Aalborg byfogeds skifteprotokol 1650-1655, LAN.
09. Pouel Konstermand fik i 1681 lejersted nr. 57 til sig og sin familie; han var gift med Mette Justdatter. Se C607-23, (Nr. 57 = nyt nr. 50 i C607-24, LAN).
10. C607-6, d. 1. januar og frem til 27. maj 1654.
11. Hans Poulsen begraves i flg. C608-25, d. 24. nov. 1693; da hans død ikke er indført i kirkebogen for Budolfi, må han være begravet i Vor Frue Kirke. Frue Kirkes kirkebøger er først bevaret fra 1715.
12. Skoleholder Hans Lauridsen, der levede på denne tid i Aalborg, er ikke identisk med organisten Hans Lauridsen; den sidstnævnte fik kgl. konfirmation som organist ved Budolfi Kirke d. 30. juni 1694 og blev begravet d. 30. marts 1716 på kirkegården ved Vor Frue Kirke, se Jyske Registre samt C608-25.
13. C607-33, d. 12. april 1719, LAN.
14. C607-33, d. 17. april 1719. Hartwich oplyser i 1747, at orglet har 26 stemmer samt angiver omfanget til 41 tangenter, se C607-33, d. 16. og 19. maj 1747.
15. D1-135, Aalborg Rådstuekopibog 1738-43, s.1102, LAN. Otto Lütken fik kgl. konfirmation som organist d. 3. april 1716, se Jyske Registre; han havde samtidige slægtninge i Randers og Viborg, der ligeledes var organister, se Organistbogen, 1991, og var iflg. kirkebogen for Vor Frue gift med Kirsten Hansdatter. I 1743 forlod han Aalborg.
16. Hartwich døde iflg. kirkebogen 17. juni 1784 og begraves iflg. Budolfi Kirkes begravelsesbog C607-24, 1710 -1804, LAN, med magistratens bevilling i lejersted nr. 45; hans kone Anne Elisabeth Obel døde i januar 1801. Skifte efter hende d. 5. jan. 1801, se B37-592, Aalborg by og birk, Skifteprotokol 1798-1821: »Tobaks Entra-

preneur Friderich Obel her af Byen« påtog sig at besørge den afdødes jordefærd. Det kan i øvrigt tilføjes, at lejersted nr. 45 er identisk med nr. 50 i den gamle begravelsesbog C607-23, og har oprindeligt tilhørt den navnkundige købmand Jens Bang. Hartwich fik kgl. privilegium som stadsmusikant d. 4. november 1740, se Jyske Registre og kgl. konfirmation som organist d. 29. juni 1742, Jyske registre.

Den i Aalborg fødte Hans Lassen Rolin kom i 1806 i lære hos Kuhlau som organist og instrumentist; han blev siden stadsmusikant og domorganist i Viborg. Den interessante lærekontrakt er gengivet hos Otto von Spreckelsen, 1937, s. 30f. Kuhlau fik kgl. konfirmation som organist ved Budolfi d. 1. okt. 1784 og ved Vor Frue d. 11. nov. 1791, se Jyske Registre. Desuden kgl. privilegium som stadsmusikant d. 11. nov. 1791, se Jyske Registre.

Kabells ansættelse, se D1-161, Aalborg Rådstuearkiv, indkomne breve...1682-1826, LAN. Kabell er nærmere omtalt hos Ole Olesen, 1984, s. 27f og Emanuel Sejr, 1967, s. 240 ff. Lyngholms ansøgning og oplysningerne om Frosts sygdom, se D1-161, d. 7. jan. 1812. Lyngholm begraves fra Vor Frue Kirke d. 29. juni 1827. Ziebes biografi, se P.L.Hald, 1949. Ziebes beklagelser over sine svigtende indtægter, se C607-30, Indkomne breve 1840-59, d. 4. marts 1844, LAN.

de Meza, se Organistbogen, 1991, s. 289.

17. Danmarks Kirker, København, 4. bind, 1973-75, s. 182.
18. Se kirkeregnskaberne.
19. C607-30, Indkomne breve 1840-59. LAN
20. Reskript af 3. aug. 1670.
21. Kirkeregnskaberne og Otto v. Spreckelsen, 1937, s. 75f.
22. Reskript af 30. maj 1693.
23. D1-161, Aalborg Rådstuearkiv, indkomne breve vedr. gejstligheden 1682-1826, 14. marts 1766, LAN.
24. Niels Friis, 1944-46, s. 538. Poul Thestrup, 1991, s. 24f.
25. C1-69, Kirkelige forhold i Aalborg købstad 1589-1710, LAN.
26. C607-24, s. 382f. Poulsen og Christensen, 1990, s. 52f.
27. Spreckelsen,1937, s.1f. Der er ganske vist endnu ikke fundet beviser på, at en sådan tårnblæsning har været praktiseret i Aalborg, men fænomenet kendes fra en hel række andre danske byer, fx Helsingør, Nyborg og København; se herom Koudal, 2000, s. 621f og Niels Friis, 1944-46, s. 539. Oplysningerne om Hartwichs løn, se C607-24, s. 386f.

28. C607-7, Kirkeregnskaber 1700-34, 26. april 1703, LAN.
29. Spreckelsen, 1937, s. 48f.
30. Reskript af 27. dec. 1805. Latinskoleelevernes særskilte pulpitur, se kgl. befaling 7. aug. 1634 samt diverse kirkeregnskaber for Budolfi.
31. D1-161, d. 17. dec. 1805.
32. Reskript af 18. dec. 1739.
33. Reskript af 23. maj 1760.
34. Det skal dog bemærkes, at i den latinske udgave af kirkeordinansen fra 1537 ses flere forbud mod at benytte orglet ved messen. Abrahamsen hævder på denne baggrund, »at de danske Salmer, der paa dette Tidspunkt har vundet hævd i Messen, blev sunget uden Orgelaccompagnement - sikkert enstemmigt af hele Kirken: Menigheden og Koret.«; Abrahamsen 1919, s. 20.
35. Kirkeritualet 1685, s. 12.
36. D33-307, Viborg rådstuearkiv 1696-1832. LAN.
37. N. Friis, 1971, se afsnit om Kastens og Müller.
38. C2-173, Viborg Gråbrødre Kirke 1629-1804, LAN.
39. N. Friis,1971, s.136. Det påstås af Friis, at Müller sammen med sin tidligere svendekammerat B. Wulff gjorde Kastens ufuldendte orgel i Sønder sogn færdigt. Det er dog næppe sandsynligt, da Müller i 1745 af magistraten i Viborg bliver bedt om at inspicere det færdige orgel, se D33-307, d. 22. jan. 1745.
40. Danske Kancelli, D27, Koncepter og indlæg til Jyske registre, RA.
41. D1-136, Rådstue kopibog 1743-49, s. 570, LAN.
42. N. Friis, 1971, s. 135f og 143f. Når Müllers orgelproduktion ikke blev større, skyldes det ifølge Friis, at landet var vel forsynet med gode og store instrumenter.
    Af andre orgelbyggere i Danmark på denne tid kan især nævnes Amdi Worm (1722-1791). Worm var elev af Müller og havde i de sidste 40 år af sit liv bopæl og værksted i Engum ved Vejle. Worms svigersøn Joh. Hartvig Peerstrup overtog og videreførte værkstedet. Iflg. folketællingen 1801 boede han i Mariager, og i 1807 og 1810 reparerede han Müllers orgel i Budolfi Kirke for et mindre beløb, se fx C607-10, 29. sept. 1807, LAN.
43. N. Friis, 1971, s. 139f. Der henvises i øvrigt til afsnittet om Müller. Orglet i Dreslette er placeret over altertavlen.
44. Tronshaug, 1992, s. 24ff.
45. N. Friis, 1971, s. 125f. Orglet i Hirschholm Kapel er afbildet i Thuras Danske Vitruvius, 1746.

46. Viggo Sten Møller, 1973, s. 56ff. Det er tidligere blevet påstået, at billedhuggeren Simon Carl Stanley i København skulle have leveret figurerne, men dette passer ikke iflg. Viggo Møller. Positivet blev iflg. Müllers korrespondance til kommandanten d. 15. maj 1756 tidligst leveret dette år, og ikke i 1752, som påstået af Tronshaug, 1992, s. 33.
47. Müllers tilknytning til æresporten, se C607-33,d. 3.februar 1749 og d. 27.februar 1750. Æresportens placering ved Østerå, se D1-136, s. 1209. Frederik d. 5.s rejse er skildret i en samtidig bog med stik af P. I. Grønvold m. titlen »Frederik d. 5´s rejse 1749«.
48. Dorthe F. Møller, 1983, s. 235.
49. N. Friis, 1971, s. 140.
50. C607-33, d. 19. dec. 1749.
51. C1-70, Kirkelige forhold i Aalborg 1711-1750, d. 10. sept. 1749, LAN.
52. Dorthe F. Møller, 1983, s. 233f. Desuden kirkebogen for Christians Kirke.
53. C607-33.
54. C607-33. Dispositionen for orglet i Vor Frue Kirke så med tidens skrivemåde således ud:
»*Manual:* 1. Principal i Gesichtet af Metal forsølvet 8´- 2. Qvintadena 16´- 3. Gedacht 8´ - 4. Spitz Flauto 8´- 5. Octav 4´- 6. Nassat 3´- 7. Octav 2´- 8. Mixtur 4 a´ 5´- 9. Sifflauto 1 1/2´-10. Trompet 8´- 11. Vox humana med Kappe af got Tin 8´
I Bryst Verket: 1. Gedacht 8´- 2. Flauto 4´- 3. Octav 2´-4. Cimbel 3´- 5. Krumhorn 4´- 6. Sedetz 1´
I Pedal: 1. Principal i Gesichtet forsølvet 8´- 2. Subbas 16 ´-3. Posaun Bass 16´-4. Gedacht 8´-5. Trompet 8´-6. Octav 4´-7. Cornet 2´
Summa 24 Stemmer
Cimbel Stiernen med 5 Klokker
Tremulant
Trende Hoved Ventiler«.
55. C608-26, Regnskaber 1737-1766, d. 17. april 1749.
56. C607-2, d. 19. april 1748 hvor det meddeles, at 200 rigsdaler »noget forhen var oversendt til Orgel bøgeren til Kiøbenhavn efter qvittering.«
57. D1-136, s. 1288f.
58. C608-8, Regnskaber 1732-1753, d. 13. juli 1748, LAN.
59. C607-2, Kirkeregnskabsbog for Budolfi 1735-51, LAN, s. 1029, d. 26. sept. 1748.

60. Meddelt forfatteren af domorganist N. A. Bundgaard samt orgelhistorikeren Ole Olesen.
61. C1-85b, Kirke-, skole- og fattigsager, Børglum hrd. 1582-1806, LAN.
62. C607-8, Kirkeregnskaber for Budolfi 1737-49, LAN, 16. april 1739 samt C607-32A, Diverse korrespondance 1846-1912, LAN. Heri findes en plan fra 1878, signeret Hoffmeyer, der viser kirkens pulpiturer og trapper. Denne plan er tilsyneladende den ældst kendte, men da kirkens regnskaber ikke omtaler større arbejder i 1800-tallet, er der grund til at formode, at planen også viser situationen i 1700-tallets 2. halvdel. Kirkens hovedindgang var i øvrigt placeret i vestenden af nordre sideskib; når man var trådt ind i sideskibet, førte en trappe op til loftet, hvorfra der var adgang til pulpiturerne og orglets spillebord. Den nuværende trappe til orglet er først kommet til efter kirkens ombygning i 1899.
63. C607-2, s. 1041 samt C607-32A, d. 9. juli 1848.
64. C607-33, 4. og 9. november 1748.
65. D1-136, s. 1337ff.
66. C607-2, d. 31. jan. 1749 og C608-8, 23. nov. 1748.
67. Det er således forkert, når Friis, 1971, s. 136 formoder, at størsteparten af de to orgler blev bygget på værkstedet i København.
68. C607-2. Jyllands såkaldte våben - en mod højre gående løve over 9 røde hjerter - er egentlig en misforståelse af de goters våben; uskikken med at benytte våbenet som Jyllands opstod i løbet af 1600-tallet. Meddelt forfatteren af arkivar N. Bartholdy.
69. D1-136, s. 1471ff.
70. C607-33, 15. og 19. sept. 1749.
71. C607-33.
72. Orglet i Budolfi var i 1875 i følge en forsikringsopgørelse forsikret for 16.000 rigsdaler, og dermed kirkens dyreste inventar. Alter m. bord, lysestager, knæfald og paneler var forsikret for 17.000 rigsdaler; se C607-32A.
73. C607-33, magistratens svar til Müller d. 27. februar 1750.
74. C607-2: d. 19. okt. 1749, d. 24. juli 1750 og d. 4. dec. 1750. C608-8; d. 22. juni 1750. C607-33; d. 16. og 18. feb. 1750. D1-137; kopibog 1749-60, d. 22. juni 1750.
75. Der henvises til min lille artikel om Roussel i kirkebladet for Nørre Tranders, 1999. Om magistratsstolene; se C607-8, d. 16. april 1739: »Betalt til Peitter Roesel Bilthugger for Stenderne til Magistratens Stoele at udskiere... 10-4-0«.

76. I året 1735 var der ifølge en af magistraten i Aalborg foretaget opgørelse kun én billedhugger i Aalborg ; navnet anføres ikke, men det må være Roussel. Se D1-162, Indkomne breve vedr. handel og søfart 1721-1825, LAN.
77. D1-37, Skillingstakster 1720-39; D1-38, Skillingstakster 1740-58. B37-771, Registrering af de fattiges efterladenskaber 1733-65; alle LAN.
78. Om Jens Klähn, se Spreckelsen, 1937, s. 47f. Klähn blev siden degn i Vrensted og Tise. Klähn var muligvis beslægtet med stadsmusikanten i Aalborg, Johan Klöhn/Klähn, der døde i 1740. Om Henrik Johansen Bodtzen, se N. Friis, 1944-46, s.547 og N. Friis, 1971, s. 62f.
79. Hele den langvarige synsforretning findes i C607-33, div. datoer.
80. Om dette meget indviklede problem omkring stemning af tasteinstrumenter i baroktiden henvises til Mads Kjersgaard, 1978, s. 33f; samt Gads Musikhistorie, 1999, s. 176f.
81. C607-33, d. 23. dec. 1749.
82. C607-33, d. 19. dec. 1749.
83. C607-33, d. 23. dec. 1749.
84. C607-33, d. 19. dec. 1749.
85. C607-33, de anførte datoer.
86. C607-33, d. 13. april 1750.
87. C607-33, d. 30. maj 1750. 3 dage senere godkendte Holck og Brorson magistratens beslutning , se C607-33, d. 2. juni.
88. C607-33, d. 30.maj og d. 2. juni 1750. Müllers kvittering findes på kontrakten fra 1747.
89. D1-137, Kopibog 1749-60, s. 1369f.
90. D1-137, d. 9. okt. 1758 og C608-27, Diverse dokumenter 1555-1831, d. 24. nov. 1758.
91. C607-5, Kirkeregnskabsbog 1797-1898. Caspar Worm (1777-1860) havde tilsyn med orglet i mere end 20 år. I 1799 fik Aalborg i øvrigt besøg af den berømte og berygtede musikteoretiker og orgelspiller Abbe´ Vogler (1749-1814), der »nyindrettede« orglet i Budolfi Kirke, se C607-5.
92. C607-25, Kopibog 1843-81, d. 14. maj 1846.
93. C607-25, d. 24. okt. og d. 21. dec. 1846.
94. C607-30, Indkomne breve 1840-59, d. 5. nov. 1847. Selve Demants specifikation for orglet, se C607-32A, Div. korrespondancer 1846-1912, d. 27. jan. 1847.
95. C607-25, d. 12. juni 1847.

96. C607-25, d. 26. feb. 1847.
97. C607-25, d. 30. aug. 1847. Der var nok snarere tale om en oxydering af piberne.
98. C607-32A, d. 27. jan. 1847.

Kilder, utrykte:

LAN= Landsarkivet for Nørrejylland
Aalborg by og birk, retsbetjente: B37
Aalborg bispearkiv:C1
Viborg bispearkiv: C2
Kirkeinspektion for Aalborg Budolfi Kirke: C607
Kirkeinspektion for Aalborg Vor Frue Kirke: C608
Aalborg rådstuearkiv: D1
Viborg rådstuearkiv: D 33
Jyske registre, Rigsarkivet

Kilder, trykte og litteratur:

Abrahamsen, Erik: Liturgisk Musik, København 1919.
Danmarks Kirker: udg. af Nationalmuseet, bind 1,4 - København, 1973-75.
Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685. Genudgivet 1985.
Foss, Julius: Organist- og Kantor-Embederne, 1906.
Friis, Niels: Vor Frue Kirkes Orgler, Organister, Taarnblæsere og Klokkespillere, (Historiske Meddelelser om København 1944-46).
Friis, Niels: Budolfi Kirkes orgeler, (Aalborg Stiftstidendes kronik d. 18. sept. 1959).
Friis, Niels: Orgelbygning i Danmark, Kbh. 1971
Gads Musikhistorie: red. Søren Sørensen og Bo Marschner, København 1999.
Grønvold P.I.: Frederik d. 5´s rejse 1749, 1749.
Hage og Stegmann: Budolfi Kirke i billeder og tekst, Aalborg 1937.
Hald, P.L.: Organister ved Thisted Kirke, (Historisk Aarbog for Thisted Amt 1949).
Hirsh, Oliver og Ture Bergstrøm: En stemning, der ikke har noget med atmosfære at gøre, (Orglet 1977, nr. 1).
Kjersgaard, Mads: Temperering I, middeltonetemperatur, (Orglet 1978, nr. 1).

Koudal, Jens Henrik: For borgere og bønder. Stadsmusikantvæsenet i Danmark 1660-1800, Kbh. 2000.
Møller, Dorthe Falcon: Danske instrumentbyggere 1770-1850, Kbh. 1983.
Møller, Viggo Sten: Frederiksvern, Et Dansk-Norsk flådeværft fra 1750, Kbh. 1973
Olesen, Ole: Århus Domkirkes orgler og organister, 1984.
Olsen, Max W.: Martin Luthers gudstjenesteordninger, Kbh. 1951.
Organistbogen: ved H.F.Nørfelt, 1991.
Poulsen, Gert og Per Bo Christensen: Aalborgs historie 3,1990.
Sejr, Emanuel: Århus-Mosaik,1967.
Spreckelsen, Otto von: Stadsmusikanter og Organister i Viborg 1675-1875, (Fra Viborg Amt Aarbog 1937).
Thestrup, Poul: Mark og skilling, kroner og øre. Pengeenheder, priser og lønninger i Danmark 1640-1989, 1991.
Thura, A.: Series Episcoporum, 1723.
Trap, J. P.: Danmark, 5. udg., Ålborg amt, 1961.
Tronshaug, Hans J.: Danske orgelbyggerkontakter i Norge 1600-1900, (Orglet 1992, nr. 1-2).
Tvede-Jensen og Gert Poulsen: Aalborgs historie 2, 1988.
Wolthers, Johs.: Organister og stadsmusikanter i Vejle 1600-1941, (Vejle Amts Aarbog1942).

Meddelelser fra styrelse og redaktion

Generalforsamlingen holdtes på Østerild Kro, lørdag 26. august. Efter styrelsens forslag valgtes Gunnar Rebstrup til dirigent.

Formanden nævnte i sin beretning, at styrelsen efter sidste generalforsamling havde konstitueret sig 14. september 1999 med Ove Paulsen som formand, Ketty Johansson som næstformand/sekretær og Birte Friis som kasserer. Redaktionsudvalg: Eva Auken, Birte Friis, Ketty Johansson, Ove Paulsen og Jens Topholm. Turudvalg: Bent Klitgaard Jacobsen, Anne-Marie Møller Knudsen, Bent Olsen og Ove Paulsen. Ad hoc-udvalg: Birte Friis, Bent Olsen og Ove Paulsen. IT-udvalget består af Birte Friis, Thorkild Nielsen, Ove Paulsen og Jens Topholm.

Arbejdet på at oprette egen website, der indgår i Aalborg Stadsarkivs hjemmeside med realregister over samtlige årgange af årbogen var ikke blevet afsluttet.

Formanden omtalte kort 2000-årbogen. Redaktionsudvalget tilstræbte en mere folkelig fremtræden af årbogen i stil med Vendsyssel Årbog. Man vil stadig tilstræbe årbogen færdig til udsendelse ca. 15. november. Derfor har styrelsen fremrykket deadline til 1. juli, og ordningen med, at redaktionsudvalgets medlemmer skiftes til at være redaktør et år ad gangen med mandat til direkte forhandlinger med trykkeriet, er fortsat.

Nyhedsbrevet blev nu trykt i 1000 eksemplarer og fremlagt, foruden i områdets museer og Aalborg Stadsarkiv, også med følgeskrivelse og en årbog til gennemsyn i alle lokalarkiver, der er medlemmer af LANA.

Det nye billetsystem, hvorefter billetter til sensommerturen kan forudbestilles ved tilmelding til kassereren og måltider er indregnet i turprisen har givet så gode resultater, at den bibeholdes. Aftenturen i Hobro, ledet af Birte Friis, var ikke overvældende besøgt, men den begrænsede deltagelse gjorde arrangementet endnu mere udbytterigt. Aftenturen i Hammer Bakker tiltrak dobbelt så mange, som de mest optimistiske vurderinger havde beregnet. Der måtte i hast sættes en ekstra bus ind ved Vodskov kirke. Begivenheden førte til en beslutning om, at bustransport i fremtiden altid skulle ledsages af forhåndstilmelding hos kassereren. Turen, ledet af Ole Bergh, blev både dra-

Byvandring i Hobro. På vej ned ad Morellgade.

matisk og udbytterig for de mange deltagere. Deltagelsen i den aktuelle sensommertur til belysning af forholdet mellem Aalborg og Limfjordslandet var pæn, men stod ikke mål med turens udbud af oplevelser og mulighederne for ny viden, formidlet af Viggo Petersen, Aalborg Historiske Museum.

Historisk Samfund havde atter i årets løb været medarrangør af en række velbesøgte torsdagsforedrag. Der var ved at blive etableret en styringsgruppe på 4 med deltagelse af Kulturhistorisk Forening, Jysk Arkæologisk Selskab, Selskabet for Aalborgs Historie og Historisk Samfund, til gradvis overtagelse af styringen af Torsdagsforedragene.

De stigende portoudgifter havde gjort endnu en stigning i kontingentet nødvendig til 150,00 kr. årligt. Omlægning af tilskudsydelserne fra driftstilskud til tilskud til enkeltprojekter ville i fremtiden medføre yderligere stigninger i kontingentet på grund af Historisk Samfunds regelbundne og ikke projektorienterede funktionsmåde.

Formanden takkede Aalborg, Arden, Aars og Hobro kommuner, samt Sulsted-Ajstrup Sparekasse for støtte til Historisk Samfunds virksomhed. Medlemskontingentet var og blev dog foreningens grundvold.

I Birte Friis' fravær blev 1999-regnskabet fremlagt og gennemgået af Bent Olsen. Det blev godkendt.

Der var ikke indkommet forslag til behandling.

På valg til styrelsen var Søren Beukel Bak og Anne-Marie Møller Knudsen. Søren Beukel Bak ønskede ikke genvalg, og Bent Klitgaard Jacobsen ønskede at udtræde af styrelsen. I stedet for Søren Beukel Bak indvalgtes lektor Knud Knudsen, AAU. I stedet for Bent Klitgaard Jacobsen indvalgtes ingeniør Bent Kanstrup, Fjellerad. Anne-Marie Møller Knudsen og de to revisorer Finn Øst Andersson og Ellen Marie Jensen blev genvalgt.

Styrelsen har siden på sit møde den 28. august konstitueret sig som nedenfor.

Redaktionsudvalget til nærværende årbog bestod af Eva Auken, Birte Friis, Ketty Johansson, Ove Paulsen og Jens Topholm.

Birte Friis var årgangens redaktør.

Aftentur i Hammer Bakker. Der er trængsel omkring turleder Ole Bergh.

Historisk Samfunds styrelse:
Ove Paulsen, Storvorde, formand.
Ketty Johansson, Nørresundby, næstformand og sekretær.
Birte Friis, Klejtrup, kasserer.
Eva Auken, Trængstrup.
Bent Kanstrup, Fjellerad.
Anne-Marie Møller Knudsen, Aalborg.
Knud Knudsen, Aalborg.
Thorkild Nielsen, Aars.
Bent Olsen, Vejgaard.
Jens Topholm, Aalborg.
Torben Witt, Aalborg.

Redaktionsudvalg:
Eva Auken
Birte Friis
Ketty Johansson
Knud Knudsen
Ove Paulsen
Jens Topholm.

Turudvalg:
Bent Kanstrup
Anne-Marie Møller Knudsen
Bent Olsen
Ove Paulsen

Ad hoc-udvalg:
Birte Friis
Bent Olsen
Ove Paulsen

IT-udvalg:
Birte Friis
Thorkild Nielsen
Ove Paulsen
Jens Topholm

Formand:
Ove Paulsen, Tofthøjvej 37, 9280 Storvorde. Tlf.: 98 31 84 70.
E-mail: ovepaulsen@mobilixnet.dk.

Kasserer:
Birte Friis, Viborgvej 20 A, Klejtrup, 9500 Hobro. Tlf.: 98 54 69 70.
E-mail: Vitus@post10.tele.dk.

Næstformand og sekretær:
Ketty Johansson, Bryggergaarden, Gl. Østergade 8, 9400 Nørresundby. Tlf.: 98 17 47 55

Resultatsopgørelse for 1999

Kontingent		85.822,50
Tilskud:		
Aalborg kommune	7.500,00	
Arden kommune	1.000,00	
Aars kommune	500,00	
Hobro kommune	500,00	
Sulsted Ajstrup Sparekasse	2.000,00	11.500,00
Salg af ældre årbøger		1.300,00
Renteindtægter		258,78
Indtægter i alt		***98.881,28***
Trykning og forsendelse af årbog		75.339,75
Andel af udgifter ved torsdagsforedrag		12.113,25
Udgifter ved ture	11.675,38	
Heraf deltagerbetaling	8.230,00	3.445,38
Kontorholdsudgifter m.v.		7.655,70
Kontingenter		3.000,00
Gebyrer		679,25
Udgifter i alt		***102.233,33***
Årets underskud		***-3.352,05***

Status pr. 31. december 1999

Indestående på bankkonto	11.914,19
Indestående på girokonto	32.973,16
Beholdning af årbøger	10.000,00
Aktiver i alt	***54.887,35***

Formue pr. 1. januar 1999	58.239,40
Årets underskud	3.352,05
Passiver i alt	***54.887,35***

Revisionspåtegning:

Undertegnede revisorer har gennemgået Historisk Samfunds regnskab, herunder afstemt bilagene med kassebogens posteringer. Saldi på bank- og girokonti er afstemt. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger.

Aalborg, den 4. april 2000

Ellen Marie Jensen *Finn Øst Andersson*

Historisk Samfund for Himmerland og Kjær Herred er stiftet 1912. Samfundets væsentligste opgave er at udgive årbogen »Fra Himmerland og Kjær Herred«, der er udkommet siden 1912. Ligesom landets øvrige lokalhistoriske samfunds årbøger bringer den artikler, der belyser egnens historie, meddeler oplysninger om egnens historiske steder og indeholder fyldige oversigter over litteratur om Himmerland og Kjær Herred.

En anden betydningsfuld opgave består i at arrangere historiske ekskursioner og lade afholde historiske og kulturelle foredrag. Endvidere har vort selskab med mellemrum udgivet selvstændige skrifter. I 1968 således »Aalborg Bindingsværk« af docent Hans Henrik Engqvist. I 1970 »Aalborg malere i 500 år« af konservator Sylvest Grantzau. I 1978 udsendtes »Vor Frue Kirke i Aalborg« af overlærer Svend B. Olesen.
Det Kongelige Landhusholdningsselskabs Beskrivelse af Aalborg Amt, udgivet i 1832 ved C. Christensen genoptryktes i 1979.
I anledning af Historisk Samfunds 75 års jubilæum i 1987 udsendtes i fotografisk genoptryk »Farstrup og Axelsons Dagbøger fra det 16., 17. og 18. Aarhundrede«, udgivet i Aalborg ved Ignatius Becher i 1813.
I samarbejde med Aalborg Historiske Museum og med Landsforeningen Danske Folkedansere har vort selskab i 1992 udgivet »Landlige tekstiler fra Himmerland og Kjær Herred« af teks-

3553272271 Det nordjyske Landsbibliotek